

ISSN 1607-2782



*Республикалық
ғылыми-
әдістемелік
журнал*

*Республиканский
научно-методический
журнал*

Жылына 2 рет шығады
Выходит 2 раза в год
Issued twice a year

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
мемлекеттік университетінің

1999 жылғы наурыздан
бастап шығады

№ 2(51) 2018

ХАБАРШЫСЫ

Бас редактор – **Қ.А.Бисенов**, ҚР ҰҒА корреспондент-
мүшесі, техника ғылымдарының докторы, профессор



Жаратылыстану, техникалық және ауылшаруашылығы ғылымдар сериясы

Серия естественных, технических и сельскохозяйственных наук Series of Natural, Technical and Agricultural sciences

Жауапты редакторы: **И.А.Тауенов** – ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы.

Редакция алқасы:

1. Жаратылыстану ғылымдары

Физика-математика ғылымдары

- И.А.Тайманов** - РҒА академигі, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- Б.Ж.Абдикаримов** - физика-математика ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы;
- А.Ж.Сейтмұратов** - физика-математика ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы;
- Ж.Искаков** - техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы;
- Ә.Т.Төрешбаев** - физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- А.М.Мұхамбетжан** - физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы.

Химия ғылымдары

- А.Р.Бурилов** - химия ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- С.Б.Любчик** - химия докторы PhD, профессор, Португалия;
- Б.Ж.Джиембаев** - химия ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- Н.О.Аппазов** - химия ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы;
- Г.М.Абызбекова** - химия ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы.

Биология ғылымдары

- А.Е.Филонов** - биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- С.Т.Тулеуханов** - биология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- С.Ж.Ибадуллаева** - биология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- Б.Б.Абжалелов** - биология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- Р.Х.Құрманбаев** - биология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы.

2. Техника ғылымдары және технологиялар

Құрылыс

- Н.А.Машкин** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- Қ.А.Бисенов** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- С.А.Монтаев** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- С.С.Удербает** - техника ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы.

Ақпараттама, есептеу техникасы және басқару

- И.В.Ретинская** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- А.И.Дивеев** - техника ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- С.И.Ибадулла** - техника ғылымдарының кандидаты, PhD, Қазақстан Республикасы;
- А.О.Дәуітбаева** - техника ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- Қ.Қ.Дәуренбеков** - техника ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- М.Ж.Айтимов** - аспап жасау докторы PhD, Қазақстан Республикасы.

3. Ауыл шаруашылығы ғылымдары

Агрономия

- К.Н.Тодерич** - биология докторы PhD, Өзбекстан Республикасы;

- Қ.Ш.Смайлов** - ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- И.А.Таутенов** - ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы;
- С.Ж.Бекжанов** - агрономия докторы PhD, Қазақстан Республикасы.

Білім, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар сериясы
Серия образования и гуманитарно-социальных наук
Series of Education and Humanities and Social sciences

Жауапты редакторы: **Ш.М.Майгельдиева** - педагогика ғылымдарының докторы, доцент.
Редакция алқасы:

1. Білім

Педагогика ғылымдары

- П.Н.Осипов** - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- С.Г.Добротворская** - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Федерациясы;
- М.А.Абсатова** - педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- Ш.М.Майгельдиева** - педагогика ғылымдарының докторы, доцент, Қазақстан Республикасы;
- М.А.Айтбаева** - педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы.

2. Гуманитарлық ғылымдар

Филология ғылымдары

- М.Тимучин** - филология докторы PhD, Түркия Республикасы;
- Р.С.Тұрысбек** - филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- Б.Кәрібозұлы** - филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- Ғ.Ә.Тұяқбаев** - филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- Т.Ы.Кеншінбай** - филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы;
- С.І.Садыбекова** - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы.

3. Әлеуметтік ғылымдар және бизнес, қызмет көрсету

Экономикалық ғылымдар

- Д.Н.Силка** - экономика ғылымдарының докторы, доцент, Ресей Федерациясы;
- М.Оздемир** - экономика докторы PhD, Түркия Республикасы;
- Ү.Ж.Шалболова** - экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- С.М.Егембердиева** - экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы;
- М.А.Елпанова** - экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы;
- Л.А.Қазбекова** - экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы.

ОҚЫРМАНҒА!

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы - «ҚМУ Хабаршысы» 1999 жылғы наурыздан бастап, жылына екі рет шығады. Отандық ғылым дамуының басым бағыттарының өзекті мәселелерін қамтитын, мақалалары мен материалдары көпшілікке танымал, беделді ғылыми басылым. Оның беттерінде елімізді экономикалық және рухани жаңғыртудың өзекті ғылыми мәселелері, халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетті мамандар даярлау тәжірибесі мен болашағы талқыланып, білім беру, ғылым мен өндіріс салаларын интеграциялаудың озық үлгілері жарық көреді. Сонымен қатар, үздіксіз білім беру жүйесіндегі инновациялық және ақпараттық технологиялар туралы оқу-әдістемелік жұмыстар жарияланып отырады. Еліміздің, алыс және жақын шетел ғалымдарының еңбектері, ғылыми конференциялардың материалдары, танымдық-тәрбиелік мақалалар, жастардың ғылыми шығармашылығы, университетіміздің тыныс-тіршілігі туралы да ақпараттар мен жаңалықтар көпшілік назарына ұсынылады.

«ҚМУ Хабаршысы» ғылыми журналы профессор-оқытушыларға, мұғалімдерге, ғылыми қызметкерлерге, жас ғалымдар мен студенттерге, сондай-ақ Қазақстанның білім және ғылым саласындағы жаңалықтарымен танысқысы келетін зиялы қауымға арналған.

Құрметті қауым, Сіздерді журналдың белсенді авторы және оқырманы болуға шақырамыз!

Редакция алқасы

**ЖАРАТЫЛЫСТАНУ, ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ
АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ**

МРНТИ 68.35.51

**АДАПТИРОВАНИЕ ВЫСОКОПРОДУКТИВНЫХ СОРТОВ БАХЧЕВЫХ КУЛЬТУР
ЗАРУБЕЖНОЙ СЕЛЕКЦИИ ДЛЯ ПОЧВЕННО-КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ
КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ**

Б.К.БАЙЖАНОВА¹, кандидат сельскохозяйственных наук,
Г.А.БИМАГАМБЕТОВА², кандидат биологических наук

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
²Западно-Казахстанский государственный университет имени М.Утемисова,
Республика Казахстан

Аннотация

В каждом природно-экономическом районе изучают сорта и гибриды для дальнейшего внедрения в производство культур. При этом учитывают потребность агропромышленного комплекса в сырье, бесперебойном обеспечении населения промышленных центров переработанными, а также свежими и хранящимися длительный период растениеводческими продуктами.

В год приема зарубежных сортов и гибридов на сорто-испытания их включают в расширенные конкурсные испытания, которые проводят в соответствии с ежегодно утверждаемым планом работы совместно КазНИИКО и КазНИИРиса. Основная цель этого типа испытаний – ускорить оценку новых зарубежных сортов за счет всестороннего изучения взаимодействия генотипа со средой, глубокого сравнительного анализа эффектов и определения ареала лучших адаптивных сортов.

Ключевые слова: дыня, сорт, семена, репродукция, кластер, агротехника, технология

В послании Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана сказано, что последнее время усиливаются процессы мировой политической и экономической трансформации, и что мир стремительно меняется. В том числе рушатся казавшиеся незыблемыми устои, системы глобальной безопасности и правила международной торговли. А новые технологии, роботизация и автоматизации усложняют требования к трудовым ресурсам и качеству человеческого капитала.

При этом в настоящее время одной из важнейших задач современности является улучшение снабжения населения страны высоковитаминными, экологически безопасными продуктами питания в течение всего года. Решение этой задачи должно осуществляться путём применения новейших достижений агротехники, районированных и перспективных сортов и гибридов, адаптированных к условиям региона, создания условий для улучшения качества и сокращения потерь продукции, при минимальных энергозатратах, с учётом процессов, протекающих в агроценозе и системе, человек-агроценоз, что позволит в значительной мере устранить препятствия принятию рациональных хозяйственно-экономических решений в растениеводстве.

Для определения адаптивности к местным условиям используются материалы зарубежных сортов дынь. В лабораторных условиях проводят подсчет и расфасовку семян в бумажные пакетики каждого исследуемого материала для высева в лунки на поле, определяется их всхожесть.

Изучаемые зарубежные сорта, в конкурсном испытании превышающие стандарт по урожайности, качеству продукции, или отличающиеся высокой устойчивостью к неблагоприятным факторам среды и невосприимчивостью к болезням.

Повышение качества подготовки опытов на сортоучастках способствуют ускорению сравнительной оценки и выявлению лучших зарубежных сортов дынь для использования данного региона в производстве. Для проведения сортоиспытания руководствовались положениями, которые изложены в «Методике государственного сортоиспытания сельскохозяйственных культур». Размещение отечественных, иностранных и зарубежных сортов (Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Туркменистан, Азербайджан, Израиль и др.) в опытах сортоиспытания бахчевых культур, в целом, способствует изучению предотвращения систематического влияния нерегулируемых факторов.

В каждом природно-экономическом районе изучают сорта и гибриды для дальнейшего внедрения в производства культур. При этом учитывают потребность агропромышленного комплекса в сырье, бесперебойном обеспечении населения промышленных центров переработанными, а также свежими и хранящимся длительный период растениеводческими продуктами.

В год приема зарубежных сортов и гибридов на сорто-испытания их включают в расширенные конкурсные испытания, которые проводят в соответствии с ежегодно утверждаемым планом работы совместно КазНИИКО и КазНИИРиса. Основная цель этого типа испытания - ускорить оценку новых зарубежных сортов за счет всестороннего изучения взаимодействия генотипа со средой, глубокого сравнительного анализа эффектов и определения ареала лучших адаптивных сортов.

В планы конкурсного сортоиспытания всех сортоучастков включают: целые серии или наборы целых серий сортов второго года испытания, сорта, оставленные в испытании на третий год. Анализ результатов испытаний серии сортов второго года в целом сортоучастком проводят по агроклиматической зоне.

При этом привлекают также данные испытания этих сортов в первом году на сортоучастках расширенного набора. Анализируют данные испытания по каждому опыту и средние показатели по всем опытам. Сорта группируют по урожайности в среднем по всем опытам на основании среднего критерия оценки, рассчитанного, как правило, отдельно. Зарубежные сорта группируют по урожайности в среднем по всем опытам на основании среднего критерия оценки, рассчитанного как среднее арифметическое критериев по каждому опыту.

На основании анализа испытаний сортов первого и второго года выделяют перспективные сорта и сорта, подлежащие снятию с испытания. Зарубежные сорта, по которым во втором году проводились испытания, могут быть предложены к районированию, включению в число перспективных или снятию с испытания.

Зарубежные сорта, выделенные в число перспективных, на третий год включают в план конкурсных испытаний на сортоучастках данной зоны, а также в план опытов сортовой технологии и внедрение в производство.

Проект плана сортоиспытания разрабатывают специалисты соответствующего отдела с учетом результатов сортоиспытания за текущий и прошлые годы, а также рекомендаций заведующего отдела. Предложения к проекту плана сортоиспытания обсуждаются на ученом совете в КазНИИ рисоводства.

Точность полевых опытов должна обеспечивать получение критерия оценки, позволяющего оценивать при уровне доверительной вероятности 0,95 различия между испытываемыми сортами или вариантами элементов сортовой технологии или разбивку сортов и вариантов на группы.

Подготовка полей участка к поливам включает: очистку полей от сорных растительностей, очистка и ремонт постоянной оросительной сети и гидротехнических

сооружений, планировку полей, ремонт и наладку поливной техники, оборудования и инвентаря.

При этом необходимо учитывать не только требования самих растений, под которые вносят удобрения, но и почвенно-климатические условия, тип почвы и механический состав, поглотительные свойства, общую степень окультуренности. Точно представить обеспеченность почвы биологическими важными элементами можно, только проведя почвенно-агрохимическое обследование, составив на их основании карты и картограммы и выполнив специальные опыты.

Бахчевые культуры следует размещать на целинных землях или по пласту многолетних трав два года подряд. Хороший предшественник - многолетняя залежь с легкими суглинистыми и супесчаными почвами. Для бахчевых культур рекомендуется следующие севообороты:

Схема 1	Схема 2
1. Люцерна	1. Люцерна
2. Люцерна	2. Люцерна
3. Люцерна	3. Люцерна
4. Бахчевые	4. Бахчевые
5 Бахчевые	5. Кукуруза (овощи)
	6. Бахчевые

Оригинальные семена зарубежных сортов фумигируют, вследствие чего в ряде случаев всхожесть снижается. В порядке исключения разрешено закладывать опыты оригинальными семенами иностранных сортов со всхожестью не ниже II класса. Оригинальные семена иностранных сортов, имеющие всхожесть ниже II класса, размножают с тем, чтобы в следующем году начать испытание сортов семенами, отвечающими требованиям по всхожести.

В системе государственного сортоиспытания грунтовой сортовой контроль осуществляют по сортам самоопыляющихся бахчевых культур и картофеля на специальных сортоучастках для проверки сортовых качеств семян и посадочного материала. Ему подвергают, в первую очередь, предназначенные для сортоиспытания партии семян и посадочного материала, которые вызывают сомнения в достоверности их сортовых качеств. Ежегодно ответственный отдел устанавливает количество образцов, подлежащих проверке, срок предоставления их на грунтоконтроль в разрезе сортоучастков, культур и сортов.

В КазНИИ рисоводства им.И.Жахаева по результатам исследований изучена и дана оценка 21 сорта дыни зарубежной селекции для дальнейшего расширения посевных площадей и одновременно ускоренного внедрения в производство. Были отобраны наиболее адаптивные к местным условиям выделившиеся 5 сорта дынь: Кой-баш (Узбекистан), Ананас (Россия), Абн-Нават (Узбекистан), Израиль (Израиль), Ала-Хама (Узбекистан) с высокими вкусовыми и технологическими качествами, урожайностью 10-25 т/га, обладающих средней лежкостью и транспортабельностью (рис. 1).



Рисунок 1. Выделившиеся зарубежные сорта дынь

Адаптированные к местным условиям сорта дынь в условиях Казахстанского Приаралья Кызылординской области, даст возможность расширения посевных площадей бахчевых культур, а также поднять продуктивность этих земель в регионе, эффективно использовать трудовые ресурсы и повысить экономику региона, смягчить экологическую обстановку, вернуть в сельскохозяйственный оборот заброшенные угодья и довести посевные площади дыни до 10-12 тыс.га, открыть новые рабочие места и достичь круглодичного обеспечения населения экологически кризисного региона свежей витаминной продукцией.

Литература:

1. Гудинг Е.Б. Хранение сушеных пищевых продуктов Текст./ Е.Б.Гудинг// Новое в зарубежной пищевой промышленности/ Под ред. Наместникова.-М:Пищевая промышленность, 2016, – С.309-357.
2. Фан-Юнг Консервирование плодов и овощей Текст. /Фан-Юнг, Б.А. Флауменбаум, А.Н. Изотов. -М.: Пищевая промышленность, 2009. 608 с.
3. Комплексный контроль за белуджистанской дынной мухой в Центральной Азии (буклет GIZ), 2010, - С. 50-55.
4. Бегалиев К.Б. Создание новых интенсивных сортов с высокими вкусовыми и технологическими качествами, организация первичного семеноводства и размножение конкурентоспособных отечественных сортов дыни для возделывания на засоленных почвах Казахстанского Приаралья (Отчет 2016 г.), Кызылорда. 2016, - С. 131-314.
- 5.Тян В.С., Умирзаков С.И., Дузельбаева Ж.Б., Айтбаев А.М., Бугенбаева К.Е., Жургенбаева Ж.С., Шеримбетова А., Профилактика вредоносности и борьба с дынной мухой в Казахстанском Приаралье (рекомендации), г. Кызылорда, 2016, - С. 80-83.
- 6.Мартынова Г.П., Апаева Н.Н. и др. Методы защиты растений, - Йошкар-Ола, 2008. – С. 45-50.

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ТОПЫРАҚ-КЛИМАТТЫҚ ЖАҒДАЙЛАРЫНДА ШЕТЕЛДІК СЕЛЕКЦИЯНЫҢ БАҚША ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ ЖОҒАРЫ ӨНІМДІ СОРТТАРЫН БЕЙІМДЕУ

Б.К. БАЙЖАНОВА¹, ауыл шаруашылық ғылымдарының кандидаты,
Г.А., БИМАГАМБЕТОВА², биология ғылымдарының кандидаты,

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
²М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
 Қазақстан Республикасы

Андатпа

Әрбір табиғи-экономикалық өңірге бейімделу үшін дақылдарды өндіруге одан әрі енгізу үшін сорттар мен будандарды зерттейді. Бұл ретте АӨК шикізатқа қажеттілігін, өнеркәсіп орталықтарының халқын үздіксіз қайта өңделген, сондай-ақ жаңа және ұзақ уақыт бойы сақталып келе жатқан өсімдік шаруашылығы өнімдерімен қамтамасыз етуді ескереді. Шетелдік сорттар мен будандарды сортты сынауға қабылдаған жылы оларды кеңейтілген конкурстық сынақтарға қосады, олар жыл сайын ҚазККҒЗИ және Қаз күріш ҒЗИ бірлесіп бекіткен жұмыс жоспарына сәйкес жүргізіледі. Сынақтың осы түрінің негізгі мақсаты - генотиптің ортамен өзара іс-қимылын жан-жақты зерттеу, әсерлерді терең салыстырмалы талдау және ең жақсы бейімделген сорттардың ареалын анықтау есебінен жаңа шетелдік сорттарды бағалауды жеделдету.

Кілт сөздер: қауын, сорт, тұқым, репродукция, кластер, агротехника, технология

ADAPTING HIGH-YIELDING VARIETIES OF FOREIGN SELECTION GOURDS TO THE SOIL AND CLIMATIC CONDITIONS OF THE KYZYLORDA REGION

B.K. BAIZHANOVA¹, candidate of agricultural sciences,
G.A. BIMAGAMBETOVA², candidate of biological sciences,

²Korkyt Ata Kyzylorda State University,
¹ M.Utemissov West Kazakhstan State University,
Republic of Kazakhstan

Annotation

Varieties and hybrids adapted in each natural and economic region are studied for further introduction into the production of crops. Herewith, it is realized by reference to the need of agriculture for raw materials, uninterrupted supply of the population of industrial centers with processed, as well as fresh and stored plant products for a long period.

In the year of acceptance of foreign varieties and hybrids for variety testing, they are included in the expanded competitive tests carried out in accordance with the annually approved work plan jointly KAZRIKO and KAZRI of rice. The main purpose of this type of testings is to accelerate the evaluation of new foreign varieties by a comprehensive study of the interaction of the genotype with the environment, in-depth comparative analysis of the effects and determination of the area for the best adaptive varieties.

Keywords: melon, variety, seeds, reproduction, cluster, agricultural machinery, technology

FTAMP 68.01.81

ҚАУЫН МЕН ҚАРБЫЗДЫ ҚАЙТА ӨҢДЕУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Қ.Б.БЕГАЛИЕВ¹, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты,
С.Ы.ӨМІРЗАҚОВ¹, техника ғылымдарының докторы,
Ә.М.ТОҚТАМЫСОВ¹, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы,
М.М.ЖАНҰЗАҚОВ², ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты,
Б.Қ.БАЙЖАНОВА³, ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты

¹Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты,

²Болашақ университеті,

³Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Мақалада Сыр өңірінің «Сыр қауыны» атағымен ТМД елдерінде белгілі болуы туралы баяндалаған. Сыр өңірінде бақша дақылдарын өсіруге қолайлы топырақ-климаттық жағдайлардың

болуы осы өңірге бейімделген бақша дақылы сорттарының егіліп, оның өнімі мен сапасының артуына себеп. Сыр қауынының атап өтетін ерекшелігі – жемістерінің қанттылығы мен тасымалдауға шыдамдылығы. Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты көкөніс-бақша дақылдары бөлімінде жүргізілген тәжірибелердің нәтижесінде қол жұмысын 85%-ға дейін төмендетуге қол жеткізілді. Соңғы жылдары бақша дақылдарын өсірудің жаңа технологиялары өңірде бақша дақылдарының көлемін ұлғайтуға және жергілікті климатқа бейімделген сорттарды өсіріп сапасын жақсарту арқылы нарықта сұранысты арттыруға мүмкіндік берді.

Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ҒЗИ ғалымдарының зерттеулері нәтижесінде өңірге бейімделген қауын мен қарбыздың жаңа сорттары шығарылды, сондай-ақ 2018 жылдан бастап шетелдің 21 сорты сыналып, жергілікті климатқа бейімдеу бойынша жұмыстар атқауда. Қызылорда облысының аудандарында келісім негізінде 700 га бақша дақылы егіліп, Ресейдің 5 облысына және Ақтобе облысының Хромтау зауытына бартерлік негізде өнімді өткізуге келіміс-шарт жасалған.

Германиямен бірлесе отырып, көкөніс және бақша дақылдары өнімдерін терең өңдеу жөнінде құны 214 млн. теңге болатын ғылыми жоба жүзеге асырылуда және аталмыш жобаға Түркістан облысы Мақтарал ауданы шаруашылықтарынан 613 млн. теңге қаржы салынды. Осы жоба аясында Қызылорда облысында ірі көкөніс және бақша дақылын өңдейтін завод өңдейтін завод салынып, 15-18 адамға қосымша жұмыс орны ашылады.

Кілт сөздер: қауын, сорт, тұқым, репродукция, кластер, агротехника, технология

Қауын көне дүниеден келе жатқан мәдени өсімдік. Ол мыңдаған жылдар бойы адам ағзасына сергектік беретін тәтті тағам көзі болды. Оның қазіргі кездегі белгілі түрлерінің отаны Кіші Азия (Ежелгі Греция) деп есептеледі. Кейінгі зерттеулер оның алғашқы отаны Африка, Ост-Индия, Орталық және Кіші Азия, ерте заманда Египетте де өскен деген хабар кездеседі. Еуропаға антикалық заманда, ал Ресейге XVII ғасырда Англияның жылыжайынан келген. Жабайы түрі қазір кездеспейді, осы күнгі өсіріп жүргеніміз көп ғасырлар бойы сұрыпталып жерімізге бейімделген Азиялық сорттары, оның ішінде Өзбекстан, Түркменстан, Қазақстанның Оңтүстігінде бақшалық дақыл өте көп дамыған. Ондаған сорттары селекциядан өтіп, әр елдің климатына байланысты тиімді түрлерін өсіру қалыптасқан. Табиғи селекция үнемі жүріп жатыр деуге болады. Субтропикада бір сорты пісіп жатқанда екіншісі егіліп жатады.

Қауынның пайдасы туралы Шығыстың атақты ойшылдары тебіреніп жазды. Сол кездегі дәрігерлер мен тәуіптер де қауынның емдік қасиеттеріне аса зор мән берген. Мысалы, Зулхарнайын Ескендірдің (Александр Македонский, б.д.д IV ғасыр) заманында өмір сүрген атақты дәрігер Искарри Азияның парсы тілінде жазылған төрт томдық шығармасында кейбір ауруларды қауынмен емдеудің бірсыпыра әдістері келтірілген.



Сурет 1 – Сыр бойының қауыны

Адам ағзасына жаға кететіні оның құрамында ақуыздар мен әртүрлі дәрумендердің жиынтығы болуына байланысты. Атап айтқанда, Орта Азия қауындарын топырағына өндіретін жұмсақ жүзінде 8-13 пайыз құрғақ заттар (6-10% қант, оның ішінде 3-7% сахароза құрамындағы 0,11-0,68% клетчатка, 0,39% гемицеллюлоза, 0,6% пектин қосындылары бірігіп 3-7 % -ке дейін сахарозаны қалыптастырады. Азоттық заттар 1-2%, оның ішінде, липидтер 0,5-0,8%, С-витамині 0,2-35,2 %, күл 0,6-1,3%. Қышқылдылығы, алма қышқылына есептегенде, 0,83-0,195% [1-9].

Оның тамақ өнімі ретінде пайдаланудағы тәттілігі - негізгі құнды қасиеті. Ол қауын құрамындағы сахарозаның және фруктозаның мөлшерімен анықталады. Олардың ішіндегі негізгісі сахароза (барлық қанттың 60-75%) болып табылады. Глюкозаның мөлшері, қауынның тәттілігіне байланысты 0,5-3,4%, ал, фруктозаның мөлшері 0,2-3,4% болады.

Өз елімізде әңгелек, аққауын, қара торлама, сары торлама, гүләбі, кемпірбет т.б. түрлері өсіретін еді бір кезде. Бұл нан тапшылығы кезеңінде тұрғындарды аштықтан құтқарған дақыл. Мысалы, әңгелек екі құлақтанғаннан кейін 30 күнде, ал аққауын 40 күнде пісетін. Бұл кезде елде аштық болмайды.

Осы біздің балалық шағымызда қауынды тіліп, шардақта кептіріп қыздардың бұрымындай өріп, кебежеге салып қоятын. Күздің соңғы күндері мен қыста қауынқақты кебежеден шығарғанда оның хош иісінің өзі ағзаға тарап тұла бойынды босатып, тәбетінді ашып, көңіл-күйінді көтеретін. Ол кезде қауынқақты шәймен (қант тапшы болатын) , нанмен де қосып жейтін. Тарыдан жасайтын сөкке қосып, келіге жаншып жент дайындайтын. Оны қойдың кепкен қарнына салып сақтап, қыс бойы десерт ретінде қолданатын. Әсіресе балаларға тәтті дәм беретін, ішінде витамині көп табиғи тағам ретінде берілетін. Әр отбасы білем-білем қауынқақты бұрымдай өріп жазға дейін сақтайтын.

Біздің айтайын дегеніміз осы үрдісті қазіргі жастар қайта жаңғыртса, кімнің қауыншегі дәмді екен деп тұрғындар арасында бәйге тағайындалса, онан жасайтын тағам түрлерін әралуандырылса, тіптен артылғанын базарда сатып, одан әрі түрлендіріп шетелдерге шығарсақ құба-құп болар еді.

Несін айта береміз, мысалы өзбектер жерінде өсетін жемістерін әр елге де шығарып жүр, тіптен өріктерінің дәнін де қуырып сатады. Әрине климаты оған ыңғайлы, бірақ бізде де Оңтүстік аймақтарымыз бар ғой.

Өзімізге де осындай деңгейге жететін уақыт келді. Біздің қауын, қарбызымыз ежелден «әй, шіркін Қызылорданың қауын-қарбызы-ай» деген атаққа ие болған ғой. Сәбит Мұқановтың «Сырдария» романында осы дақыл туралы тәттіштеп жазғаны бар: бір тұрғынның есегі жоғалып кетеді, көлігін көп іздеп таба алмай налиды. Бір күні көршісі болу керек, біреу: «Оу, ақсақал, жоғалған есегің өзіңнің қоранда бір қауынды кеулеп жеп, соның ішінен әне құйрығы көрініп тұр ғой»- деп көрсеткен екен. Әрине аңыз ғой, дегенмен Сырдың қауын-қарбызының тәттілігі тіл үйіретіні, ірі болатыны бүкіл Кеңес Одағына жайылған еді ғой.

Дәмдері Қызылорданікіндей емес. Қауын-қарбыз егетін көп жерлерде жер тозған онда Қазақстан жерлерінің топырақтары тозған, қауынға беретін қанттылығы Сыр бойының майлы топырағы беретін қанттылығынан екі еседей аз. Әңгіме сонда екен! Химиялық тыңайтқыш қолданғаннан кейін ол жерлердің қауын-қарбызы ұзақ сақталмайды, ал біз кезінде қауын-қарбызды сабан арасында Жаңа жылға дейін сақтайтынбыз.

Ол уақыттарда әр стансада қауын базасы құрылған, сол пунктке ауылдардан қауын-қарбыз өткізетін, оның бағасы 1 кг 4 тиын ғана болатын. Сол 4 тиынның өзінен шаруалар біраз нәпаха табатын еді. Ол қауын-қарбызды Кеңес елінің көптеген қалаларына темір жол арқылы жеткізіп беретін. Қыстақ тұрғындарына да көптеген жұмыс орындары

ашылып, жаппай қызу еңбек күні-түні қайнаған қазандай абыр-сабыр болатын. Біз сияқты оқушылар қауын салатын жәшіктер жасайтынбыз, әр өткізген жәшігімізге ақша алатынбыз.

Ал қазір де осындай жұмысты ұйымдастыруға болады-ау - деп ойлаймыз. Әрине заманына қарай амалы деп басқа деңгейде, мысалы, әуелі қауыннан қауынқак тілуді жолға қойсақ. Бұл тағам, өздеріңіз білетіндей, ұзақ сақталады. Тәттілігі тіл үйіреді. Бұның бір кемшілігі қауынқак кептіргенде біздің елдің аумағында жылы күндер жетіспейді. Бар-жоғы бір-екі ай шамасы, яғни тамыз- қыркүйек айлары ғана.

Осы бір мәселеде ауыл тұрғындарына ғалымдар қол ұшын бере алады. Қауын-қарбыз ысырап болмау үшін қауын тілігін кептіруді технологиялық деңгейге көтермекшіміз. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде көп жылдардан бері қауын-қарбыздан қандай тағамдар түрін жасауға болатындығы зерттеледі, «Ыбырай Жақаев атындағы Қазақ Күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты» қауынның жаңа сорттарын және әртүрлі аурулардан өсімдіктерді қорғайтын дәрі-дәрмектерді қолдану технологияларын ұсынады; Д.А. Қонаев атындағы Кен істері институты және әл-Фараби атындағы Ұлттық университеті қауынқакты механикалық жолмен кептіру аппаратурасын, шет елдерге шығару үшін қораптайтын аппарат жинастыру үстінде. Болашақта осы аппараттарды бір цехқа топтастырып, кептірілген қауынқакты тонналап шығаратын боламыз.

Расында, Алматының дүкендерінде қай елдің тағамдары жоқ дейсіз, тіптен Вьетнамның кептірілген бананына дейін сатылады, Қытайдың біздің тұрғындарға жегізбеген жасанды нәрсесі қалмады, олардың қасында біздің қауыншегіміз талғамы мол дастарханның көрнекті жерінен орын алатыны сөзсіз.

Қауынның пайдалы қасиеттерін сақтаудың ең тиімді жолы оны кептіру. Ондағы қант құрамы жоғары болуына байланысты жүзі икемді және жұмсақ болып келеді, сонымен қатар, ұзақ сақтау үшін арнайы қорғасын астары бар пленкаға орайды.

Қызылорданың батыс аудандарында қауынқак бір, әрі кетсе екі рет ғана кептіріп алуға болады, себебі күннің қызуы жетіспейді. Сондықтан қауынның жүзін аппараттарда кептіру технологиясы ұсынылуда.

Қауын тілігін кептіретін аппараттардың әр алуан түрлері тәжірибелік сынақтан өтуде, себебі дәл қазіргі таңда қауынды кептіретін дайын аппарат жоқ. Әр ел өзінше кептіреді. Бізге керегі , ол — кәдімгі қазақтардың күн сәулесі қызуында, күндізгі аптап пен кешкі самалды пайдаланып шардақта кептіретін әдісі арқылы, шіресі сыртына шығып тұратын, иісі мұрынды қытықтайтын, қауынның барлық дәруменді қасиеті бойында сақталатын қауынқак болуы керек, яғни оны кептіруде жаңа технологияға арқа сүйенген дұрыс. Сондықтан қазақстандық конструкторлардың қауынды кептіру аппараттарына қол жеткізуіміз керек. Әрине , бұл үлкен іс бір күндік шаруа емес.

Бірақ, әдетте көп тұрғындар арасында қолданып жүрген, күнге қақтап кептіру арқылы алынған қауынқак, санитарлық талаптарға сәйкес келе бермейді. Ал, құрметті жерлестер, дана халқымыздан қалған бұндай тәтті тағам басқа елдерде сирек кездеседі. Сондықтан қауын жүзін кептіру аппаратымен де сондай қауынқакты шығаруымыз керек. Шетке тауарымызды шығарғанда ол технологиялық тұрғыда мінсіз болу керек, мысалы, кептіру үдерісінде оның бетіне шыбын, ара, шаң-тозаң қонбау керек және сілтілі жауынның астында қалмағаны жөн. Сонда біз қауынқағымызды Американың, Жапонияның, Германияның және т.б. елдердің дастарханына дейін жеткіземіз.

Сондықтан қауынды еккенде және оны қайта өңдегенде өнімдерін жаңа заманауи технологияларға сүйенген жөн. Бұл үшін, тіпті кәдімгі нан зауыттарындағы қондырғыларды пайдалануға да болады. Немесе арнайы конвейер түріндегі кептіргішті де пайдалануға болады. Мұндай қондырғыларда температураны белгілі бір жоспармен

реттеп отыруға, яғни, кептірілген қауын өнімінің сапасын белгілі бір стандарттарға сәйкестендіріп шығаруға болады.

Соңғы кезде неміс өнертапқыштары қауынды, жеміс-жидектерді, басқа да ауылшаруашылық өнімдерін сапалы кептірудің жаңа әдісін ойлап шығарды. Бұл әдіс бойынша қауынды, оның оттегімен әрекеттесуін тежей отырып кептіреді. Яғни қауынды қызған ауамен емес инертті газ-азотпен кептіреді. Бұл қауынның кебу температурасында оттегімен әрекеттеспегендігінен оның тотығу процесіне қатыспай, өзінің пайдалы қасиеттерін сақтап қалуына көмектеседі. Осының нәтижесінде қауынқактың, немесе басқа өнімнің, сыртқы тауарлық түрі жақсы болып шығады.

Демек, қауынды кептірудің технологиясы уақыт өткен сайын дамып келеді. Сондықтан кепкен қауын өнімдерін кеңінен өндіру қолымыздан келетін шаруа.

Халықтық медицинада қауынның жұмсақ жүзі өкпе ауруын (туберкулез, бронхит), ревматизмді, қан аздық, жүрек пен бауыр ауруларын емдеу үшін қолданылған. Заманауи медицинада қауынды бауыр аурулары мен қатар қатерлі ісікті, атеросклерозды, жүйке ауруларын емдеу үшін де пайдаланылады. Онкологтардың мәліметі бойынша қауынды көп жеген адамда қатерлі ісік ауруы сирек кездесетін көрінеді.

Қауынның бұдан да басқа пайдалы қасиеттері көп. Атап айтқанда, оның құрамындағы темір балықтағыдан 3 есе, ал сүттегіден 17 есе көп. С-витамині, қарбыздағыдан 3 есе көп. Сонымен қатар, тек қана ананың сүтінде кездесетін фолий қышқылы да қауында бар. Бұл қышқыл адамның көңіл-күйін көтеріп, оның жүйкесіне байсалдылық беретін серотиннің бөлінуіне жағдай жасайды. Сондықтан, қауын және оның өнімдері адамның тозған жүйкесін емдеп, көңіл-күйін көтеруге мүмкіндік береді.

Ал қауынның құрамындағы гемицеллюлоза мен клетчатка адамның ішек-қарынын тазалауда таптырмас ем. Қауынның құрамында адамтерісінің жағдайын жақсартатын кремний болғандықтан ол косметикалық заттар жасауда да пайдаланылады.

Қазіргі замандағы дамыған елдердегі бір өзекті мәселе адамның семіздік ауруымен ауруы. Бұл, әсіресе АҚШ-да, Еуропа елдерінде өте маңызды мәселе. Бұл мәселені шешуде де қауын үлкен рөл атқарады. Өйткені, ол «мезим» тәрізді асқорытуды жеңілдетеді. Мүмкін, сондықтан болу керек, ертеде Орта Азия бай-манаптары майлы тамақтан кейін әдетте сөзсіз қауын жейтін болған. АҚШ-да семіз адамдарға арналған арнайы қауын диетасы да бар. Бұл диета бойынша, таңғы асқа тек 300-400г қауын жеп, келесі асты 3-4 сағаттан кейін ғана ішеді. Осылайша, бір аптада 3 кг-ға дейін салмақ тастауға болады екен.

Қауынды осындай пайдалы қасиеттеріне байланысты, мүмкіндігінше, жиірек я сусын, я тағам ретінде пайдаланған жөн. Өйткені, табиғи қауында оның ағзаға пайдалы ақуыздары мен дәрумендері көп мөлшерде сақталады. Бірақ, өкінішке орай, қауынды табиғи түрінде пайдалану небәрі 1,5-2,0 айға ғана созылады(шілденің ортасынан қыркүйектің ортасына дейін). Сондықтан, қауыннан ұзақ уақыт сақталатын оның басқа өнімдерін алған жөн. Әдетте, қауынды кептіріп қауынқак (кей жерлерде қауыншек дейді) жасайды.

Қауындағы В, В1, В2, В9, А,С,Е,РР витаминдері қауынқакқа одан да көп мөлшерде өтетіні дәлелденген, себебі, кептірілген қакта 100 % қауынның сығымдалып 5-8 % ғана қалады, басқасы буға айналады. Оның ішінде өте пайдалы С витамині көп мөлшерде болатыны анықталған. Яғни қауынды кептіріп онан қауынқак жасағанда қауындағы барлық дәрумендер сақталады. Сондықтан Сыр бойының майлы сары топырағында өсетін қауын-қарбызды баптап, қыста пайдаланатын тағамның мол қорын жасап алған жөн.

Зерттеулерге карағанда, қауынқакта қауынның негізгі пайдалы қасиеттері сақталады екен. Бұл дақылдардан тағыда нендей тағам түрлерін жасауға болады десеңіз, оның тізімі ұзаққа созылатынын да айтқан жөн. Қауыннан қауынқактан басқа да көптеген

өнімдер, атап айтқанда, қауынқұрт, варенье, бал (бекмес), шарап, компот, цукат, балмұздақ, сироп, шырын (сок), мармелад, пастилат т.б. алуға болады. Ал қарбыздан „қарбыз балы,, деген қызыл күрең, иісі аңқыған өте пайдалы бал, сироп, шырын (сок) жасауға болады.

Қауынқақтың басты ерекшелігі адам ағзасында иммундік қорғанысты күшейтеді, одан көңіл-күйді көтеретін серотин бөлінеді, ішектегі уларды, радионуклидтерді т.б. зиянды қосындыларды сүзгіш ретінде залалсыздандырады. Бұнымен қатар медицина мамандары қанды тазартады дейді, зәр жүргізуі бұрыннан белгілі, туберкулезге қарсы емдік қасиеті бар екені анықталған. Қауынқақтың құрамындағы В9 витамині ағзадан фолиев сілтісін бөліндіреді, ал ол әйелдердің екіқабат және ертелі кеш келетін климакс кезеңін жеңілдетеді, депрессиядан арылтады, есте сақтау қабілетін күшейтеді. Қауында ғана кездесетін инозит дәрумені шаштың өсімі мен табиғи түр-түсін сақтайды. Әйелдердің бет әлпетінің алабұртып, піскен шабдалыдай болуы қауынқақтағы С витамині мен бета-каротинге байланысты. Ол көздің қырағы көруіне, терінің жұмсақ болуына әсері мол.

Қауынның жүзінде кремний көп, ол нерв жүйелерін реттеп адам терісін қалыпта ұстап, шашты бекітіп, өсіреді. Кремниймен қатар қауында магний мен калий де мол, ол жүрек қан тамырларының жүйесіне таптырмайтын ем.

Қауынды көп қолданатын елдерде адам бетін безеуден, ішектерді паразиттерден ада қылады, ал қабығын ангина болғанда, жарақат алған жерге жабыстырып қойса ауырғаны басылып, тез жазылады. Қайнатқан түрі беттегі пигмент пен секпілді кетіреді.

Қарбыз бен қауынның және асқабақтың дәнінен дәрілік емге қолданылатын май алынады. Қарбыздың дәнінен алынған май тазға шаш шығарады, оны емдейді, ал қауынның дәнін кептіріп, ұнтақ күйінде күніне 2-4 грамм ғана мөлшерінде шайнап жүрсе ер кісілердің белін күшейтедін бірден-бір ем. Қауынның жұқалап кесілген қабығы қыз-келіншектердің құрғақ бетіне маска жасауға таптырмайтын амал.

Сондықтан қауын, қарбыз және асқабақтың тұқымын жинауды қолға алыңыздар. Оларды Жалағашта құрылатан цех қабылдап алады. Әрине, ол дәндерді тазалап, кептіріп өткізу керек.

Дегенмен қауынды (қауынқас емес) ас ретінде қалай пайдалану керек екенін айтуымыз қажет: қант диабетімен, бауыр ауруларымен ауыратындарға оны бір отырғанда көп қолдануға болмайды, аз-аздан, бірақ жиірек жеген дұрыс. Емізулі баласы бар әйелдерге де осылай болғаны жөн. Арықтағысы келіп жүрген кісілерге қауынды күніне 1,5 кг мөлшерінде ғана жегені дұрыс дейді диетологтар. Майлы тамақтан кейін қауын жесе оны сіңіру жеңілдейді. Жарылған қауынды сол мезетте жеп қойған дұрыс, егер жартысын жеп қалғанын сақтап қойсаңыз оған бактериялардың талайы жабысады, ол дені сап-сау адамның да ішін қозғауы мүмкін. Жеуден қалған қауынды целлофанмен орап мұздатқыштың төменгі жағына ғана сақтаған дұрыс.

Сонымен, біздің айтайын дегеніміз, мезгілімен ғана үлкен еңбекпен келетін қауынның өмірін ендігі сезон келгенше созып, ондағы витаминдерді тұрғындарға жеткілікті беру. Ол үшін жаппай қауын-қарбыз егіп, оның сорттарын жылдан-жылға жақсартып, «ой,шіркін, Қызылорданың қауын-қарбызын айтсайшы»- деген бағаны елімізге қайтару.

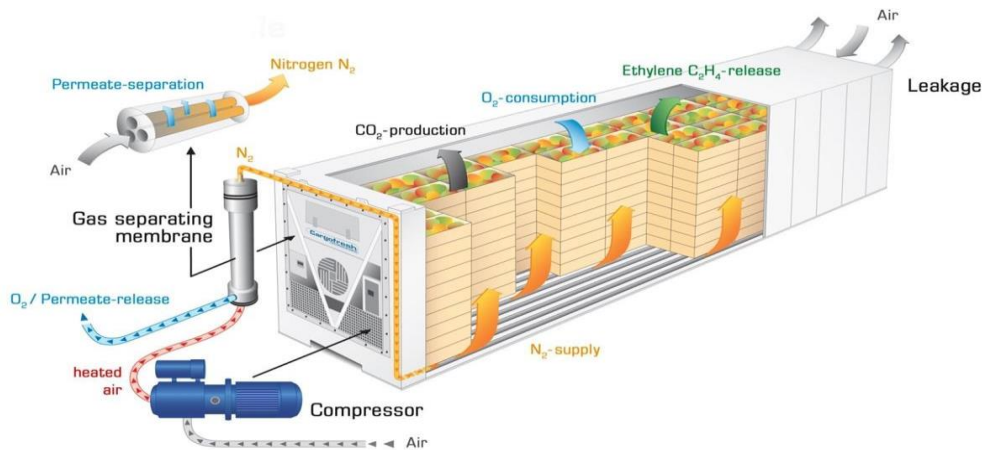
Қызылорданың іргесінде ашылған «Іскер-М» ЖШС бір ғана 2017 жылда Ресейдің Санкт-Петербург қаласындағы «Лента» дүкендер тізбегіне 150 тонна қауын-қарбызды апарып, тұрғындардың алғысын алған. Бұл мекеме өнімдерін Қазақстанның солтүстік аймақтарына да жеткізді. Қауыннан джем, сироп шығарады. Қалада үлкен қойма салған, сөйтіп күзгі дақылды қысқа дейін балғын күйінде сақтап, сатуға шығарады. Айта кету керек, бұл серіктестік бұрын-соңды біз естімеген қауын сорттарын біздің сары топырақ пен климатымызға бейімдеу үдерістерімен де айналысады екен. Мысалы, Пьель де Сапо, Галлия, Канталупо сорттары, міне екінші жыл, ойдағыдай өнім бере бастапты.

Енді Жалағаш ауданында құрылған «Мегра» ЖШС (басшылары Иса Арман мен Мұхтар Нұртас) «Торпедо» және «Колхозница» сорттарымен Ресейдің бірнеше қаласының тұрғындарына Сыр бойының ең құнарлы топырағы қалыптасқан Жаңадария аумағында бапталған, хош иісті қауын мен қарбызын жылма-жыл жеткізіп беріп отыр.

Жалағаш тұрғыны, көп жылдар қауынды әрі егіп әрі кептірумен айналысып жүрген азамат Бағдат Махатов «Тахир-Ата» АӨК ашып Ганноверден (ФРГ) этникалық Қазақстан неміс азаматы басқаратын «Alexander Marz» фирмасының басшысымен келісіп, қауынды және басқа да жеміс-жидекті кептіретін құрылғысын Қазақстанға әкелуге келісім-шарт жасаған. Осы құрылғы арқылы қауын кептіріп, қауынқақ шығару технологиясын меңгеріп алсақ, онда қаржы тауып, ондаған құрылғыны Қызылорда облысында ашылатын цехқа орналастыру. Бұл қондырғы бар-жоғы 8 сағаттың ішінде 630 кг қауынқақ кептіреді. Егер 3 ауысыммен істейтін болса, тәулігіне 1890 кг дайын өнім шығарады (2-ші сурет).

Қазіргі уақытта жемістерді, жидектер мен көкөністерді кептіру келесі жолдармен жүзеге асырылады.

- 1.табиғи жолмен көлеңкеде немесе күннің көзімен шатырдың астында;
- 2.өнеркәсіптік негіздерде ыстық ауаның әсерінен кептіру;
- 3.вакуумдық қондырғыда;
- 4.микротолқынды кептіру;
- 5.инфракызылды сәулемен кептіру.



Сурет 2– Қауынды кептіру кеңістігін азотпен толтыру

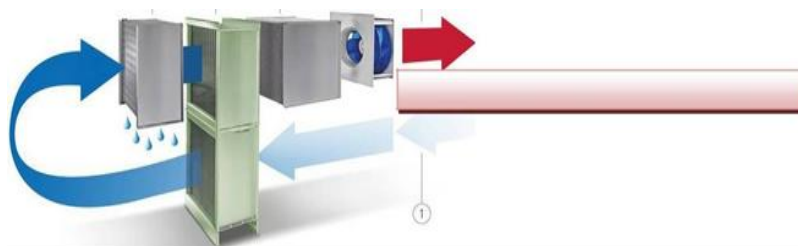
Бұл әдістердің бірқатар кемшіліктері бар, олардың басты себебі, табиғи жағдайда кептіру уақыты ұзарып кетеді, оттегінің әсерінен қауынның жүзі көп қасиеттерін жоғалтады.

Біз жылу мен салқын ауаның және азоттық газ атмосферасында жүретін жаңа әдісті ойлап таптық.

Біздің технологияда қауынды кептіру жабық әдіспен өтеді. Қауынның кептірілетін жүзі камераның ішінде 98% - тік азотпен толтырылады. Өздеріңіз білетіндей, азот - иіссіз, көзге көрінбейтін инертті газ. Бұл газ азық-түлік өнімінің сақталуын ұзарту үшін қолданылады. Кептіру үдірісінде оттегі мөлшері 21% -тен 0,2% - ке дейін төмендетіледі.

Біздің кептіру агрегатымызда жылу ауамен салқын ауа біріннен кейін бірі қатар беріліп тұрады. Қауынды кептіру кезіндегі ауа құрамындағы конденсат арнайы орналастырылған сепараторларынан бөлінеді. Агрегат ішінде өтетін технологиялық үдеріс толық автоматтандырылған, сыртқы приборлармен бақыланып отырады, онымен қатар бейнебақылауға жазылып отырады.

Германияда жасалған бұл қондырғының ұзындығы -12 м, ені- 2,45 м, биіктігі -2,85 м. Қондырғыны қалыпты жұмыс атқарылуы үшін электрэнергияны қолдану (бір камераға) 15,0-20,0 кв/сағат қана. Қондырғыдағы азоттың реттеліп берілуі 3-ші суретте берілген.



Сурет 3 – Қауынды кептіру желісіндегі ауа қозғалысы

Қондырғының техникалық характеристикасы:

- Қауынның жүктемесі: шамамен 2,000 кг (бір стеллаж).
- Орналастыру алдындағы ылғалдылығы: 83%.
- Дайын кезіндегі ылғалдылық: 20-25%.
- Тауар массасы: 30-33%.
- Кептіру уақыты: 8 сағат.
- Бір тәулікте 3 ауысым;
- Бір ауысымдағы кептірілген қауынқак: 630 кг.
- Тәулігіне: 1,890 кг.
- Маусымда шығарылатын қауынқак (95 күн): 179,550 кг.



Сурет 4– Кептірілген қауынқак

Ел бұрынғыдай емес, табыстың көзін іздеп қолдан келетін жұмыс болса аянбай, бала-шағасымен еңбектенуге дайын. Биыл «Туған жерге тағзым», «Болашаққа бағдар, рухани жаңғыру» бағдарламалары бойынша бірнеше кездесулер өткізіп, өз ойымызды халықпен бөлістік. Жалағаш ауданы бойынша қанша деген ұсыныстар түсіп, ондаған меморандумдарға қол қойылды. Бұл іске асатын шаруалар және ауылдың қарапайым тұрғындарының қолынан келетін, ата-бабаларымыздың жасап кеткен істері. Біздердікі сол істерді жаңалап, технологиялық биіктерге көтеруге ат салысу. Бұл бағдарламаларды тұрғындардың қолдап жатқанын көрдім: «Мырзабай» ауылында мектепте өткен жиын көпшіліктің қызығушылығын туғызды. Жоғары сынып оқушыларымен болашақта қандай мамандыққа ие болатындықтары туралы ашық әңгіме өткізілді, мектеп директоры Сәлима қарындасымыз оның ауласын паркке айналдырмақшы екен, жүздеген көшет егу мәртебесіне ие болдық. Кейбір оқушылардың орыс, ағылшын тілдерін де өз тілдеріндей меңгергенін Еуропа ақын жазушыларының еңбектерінен сол тілдерде жатқа үзінділер оқығанын көріп сүйсіндік. Елге керек мамандықтардың тізбегін айттық. Қай қалаларда оқу орындары бар екенін, оған түсудің жолдарымен бөлістік. Оқушылар үй айналасын, көшені таза ұстап күтуге-уәде беріп жатты. Болашақ осы жастардың қолына өтетініне

және тыңғылықты істерімен ауылды көркейтетіне көзіміз жетіп, марқайып қайттық. «Мәдениет» пен «Мырзабай ахун» ауылына барар жолда «Мырзабай» мешіті бар. Бұрын ол кішігірім қалашықтай еді. Айналасы биік қоршаумен қоршалған, суы мол көлдері мен үлкен каналы бар, тоғыз жолдың торабында еді. Кеңес кезінде қорғандары бұзылып, мешіт дүкенге айналды, астық жинайтын қойма да болған еді. Егемендік алған жылдары ауыл азаматтары бастап, өздерінің қаржысына мешітті қайта жөндеуден өткізіп, ал қазір тұрғындарға қызмет жасап тұр. Күре жолдан мешітке дейін аралықта «Мырзабай ахун» ауылының төрағасы Шағдат Еспенбеттегінің басшылығымен теректер егіліп, тәу етуге келгендердің алғысын алып жүр. Сол саябақта 150-дей адам отыратын орындықтар қойылып, бюджет есебінен Мырзабай ахунның сыпасын көтеру жұмыстары жүріп жатқанын көрдік.

Әдебиеттер:

1. KZ Патент. №629. «Балшекер» мәдени қауыны // У.А. Аймухамбетов, С.И.Умирзаков, С.У.Косанов, т.б. Астана, 2016 ж.
2. KZ Патент. №628. «Ната» мәдени қауыны // У.А. Аймухамбетов, В.С.Тян, С.И.Умирзаков, т.б. Астана, 2016 ж.
3. KZ Патент. №794. «Ливера» мәдени қауыны // В.С.Тян, К.Е.Бугенбаева, С.И.Умирзаков, т.б. Астана, 2017 ж.
4. Жалғасұлы Н. Қауын –қарбыз –Сыр бойының байлығы//Жалағаш жаршысы,№ 49(9428), 3 шілде 2018 ж.
5. Таныбаева А.Қ., С.М.Тәжібаева, К.Б.Мұсабеков, Ә.Қ. Қоқанбаев Сорбит қатысында агар-қауын езбесі сірнелерін алу // ҚазҰУ хабаршысы. Хим. сериясы. - 2012.- №3(67). – 202 б.
6. Таныбаева А.К., С.М. Тажибаева, К.Б. Мусабеков, А.Н. Ашимова. Регулирование нековалентных взаимодействий в наночастицах гелей агар-агара и дынной мякоти // Международный междисциплинарный симпозиум «Нанотехнология и ноосферология в контексте системного кризиса цивилизации»/ - Симферополь –Ялта, 4-10 января 2011г.
7. ТюсюповаБ.Б., АртыковаД.М.К., БокашеваН., ТажибаеваС.М., Мусабеков К.Б. *Brassica oleracea* шырынының агар-агар-қауын концентраты жүйесінің құрылым түзуіне әсері // Вестник Алматинского технологического университета. 2017. №4. 55-59.
8. Жалғасұлы Н. Халқына қалдырған қазынасы мол// «Сырбойы» газеті, 21 қазан 2017, №159-160 (19445-19446)
9. Zhalgassylu N., Cherni G.M., Ismailova A.A. Technology for production of plants-growth stimulating preparation//XV-Balkan mineral processing congress. Sozopol, Bulgaria, 2013. Volume 2, p.1242-1244.

ТЕХНОЛОГИЯ ПЕРЕРАБОТКИ ДЫНИ И АРБУЗА

К.Б. БЕГАЛИЕВ¹, кандидат сельскохозяйственных наук,
С.И. УМИРЗАКОВ¹, доктор технических наук,
А.М.ТОКТАМЫСОВ¹, доктор сельскохозяйственных наук,
М.М.ЖАНУЗАКОВ², кандидат сельскохозяйственных наук,
Б.К.БАЙЖАНОВА³, кандидат сельскохозяйственных наук

¹Казахский научно-исследовательский институт рисоводства имени И.Жахаева,

²Университет Болашак,

³Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстана

Аннотация

В статье изложен материал о Кызылординской области, известной в странах Содружества Независимых Государств как земле «Дыни Сыра». Наличие благоприятных почвенно-

климатических условий для выращивания бахчевых культур в регионе привело к засеву адаптированных к этому региону сортов бахчевых культур, повышению ее продуктивности и качества. Отличительной особенностью местных дынь является насыщенность и выносливость плодов к транспортировке. В результате проведенных экспериментов в отделе овощебахчевых культур Казахского научно-исследовательского института рисоводства им. И.Жахаева достигнуто снижение ручной работы до 85%. В последние годы новые технологии возделывания бахчевых культур позволили увеличить объем бахчевых культур в регионе и увеличить спрос на рынке за счет улучшения качества с выращиванием сортов, адаптированных к местному климату.

В результате исследований ученых Казахского НИИ рисоводства им. И.Жахаева были выпущены новые сорта дыни и арбуза, адаптированные климатическим условиям региона, а также с 2018 года испытан 21 сорт дыни зарубежных стран и ведутся работы по адаптации к местному климату. В районах Кызылординской области на договорной основе высажено 700 га бахчевых культур, заключены договора на реализацию продукции на бартерной основе в пяти областях России и Хромтауском заводе Актюбинской области.

Совместно с Германией реализуется научный проект по глубокой переработке плодоовощной и бахчевой продукции на сумму 214 млн. тенге. Из хозяйств Махтаральского района Туркестанской области выделены 613 млн. тенге для реализации данного проекта. В рамках данного проекта в Кызылординской области будет построен завод по переработке овощных и бахчевых культур, с созданием дополнительных рабочих мест на 15-18 человек.

Ключевые слова: дыня, сорт, семена, репродукция, кластер, агротехника, технология.

TREATMENT TECHNOLOGY FOR MELONS AND WATERMELONS

K.B. BEGALYEV¹, candidate of agricultural sciences,
S.I. UMIRZAKOV¹, doctor of engineering,
A.M. TOKTAMYSSOV¹, doctor of agricultural sciences,
M.M. ZHANUZAKOV², candidate of agricultural sciences,
B.K. BAYZHANOVA³, candidate of agricultural sciences

¹I.Zhakhayev Kazakh Research Institute of Rice,

²Bolashak University,

³Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Republic of Kazakhstan

Annotation

The article describes the Kyzylorda region known in the CIS countries as the land of "Syrland Melons". The presence of favorable soil and climatic conditions for the cultivation of melons in the region led to the sowing of varieties of melons adapted to this region, increasing its productivity and quality. A distinctive feature of the local melons is the saturation and endurance of the fruit to transportation. As a result of the conducted experiments the Department of vegetable and vegetable crops of the I.Zhakhayev Kazakh Research Institute of Rice reduced manual work to 85%. In recent years new technologies of melon cultivation have allowed to increase the volume of melons in the region and to increase demand in the market by improving the quality of growing varieties adapted to the local climate.

As a result of findings of the scientists of the Kazakh Research Institute of Rice new melon and watermelon varieties adapted to the climatic conditions of the region were produced, and since 2018 21 melon varieties of foreign countries have been tested and work towards adapting to the local climate is undergone. 700 hectares of melons are planted in the regions of Kyzylorda area on a contractual basis, contracts for the sale of products on a barter basis are signed in 5 regions of Russia and Khromtau plant of the Aktobe region.

Together with Germany, a scientific project on deep processing of fruits-and-vegetables in the amount of 214 million tenge is being implemented. 613 million tenge were allocated from the farms of the Makhtaralsky district of Turkistan region for the implementation of the project. Within the framework of this project, a plant for processing fruits-and-vegetables will be built in the Kyzylorda region including creation of additional jobs for 15-18 people.

Keywords: melon, variety, seeds, reproduction, cluster, agricultural machinery, technology.

ХИМИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНО ЗАМЕЩЕННЫХ α -, γ -АЦЕТАЛЕЙ

А.С.ГАЗИЗОВ¹, А.В.СМОЛОБОЧКИН¹, Е.А.АНИКИНА¹, Л.И.ВАГАПОВА¹,
Ю.М.САДЫКОВА¹, А.Р.БУРИЛОВ¹, М.А.ПУДОВИК¹

¹Институт органической и физической химии имени А. Е. Арбузова
Казанского научного центра Российской академии наук,
Российская Федерация

Аннотация

В данной статье систематизирована работа по реакциям N, P-содержащих ацеталей. Представлен новый подход к гетероциклическим соединениям, основанный на реакциях этих ацеталей с различными фенолами. Предложенный подход позволяет синтезировать широкий спектр гетероциклов, таких как производные арилимидазолидинона, 2-арилпирролидины, бис (Арил) пиперазины, а также уникальные клеточные фосфонаты.

Ключевые слова: гетероциклические соединения, гетероциклы, производные арилимидазолидинона, 2-арилпирролидины

Азотсодержащие ацетали и альдегиды находят широкое применение в органической химии [1-3]. Трудно переоценить их значение для синтеза разнообразных гетероциклических соединений. Важную роль в химии азотсодержащих ацеталей и альдегидов играют реакции с ароматическими нуклеофилами [4,5]. При анализе литературных данных обращает на себя внимание два факта. Во-первых, реакции с внешними по отношению к ацеталу ароматическими нуклеофилами представлены всего тремя направлениями, причём два из них – синтез индолов по Фишеру [6] и синтез изохинолинов по реакции Пикте-Шпенглера [7] – хорошо известны и изучены. Единственным отличием этих реакций от их классических вариантов является использование в качестве карбонильной компоненты азотсодержащих ацеталей. Третье направление, приводящее к образованию производных диарилметана, представлено лишь незначительным количеством публикаций [8-12]. В большинстве же подобных реакций ароматический нуклеофил входит в состав молекулы ацетала. Круг образующихся в этих внутримолекулярных реакциях продуктов достаточно широк и включает в себя производные бензазепина, индола, нафталина, хинолина и изохинолина, а также полициклические системы. Во-вторых, азотсодержащий фрагмент в этих реакциях представлен амидной группой, при этом атом азота участвует в реакции в качестве нуклеофила (Схема 1).

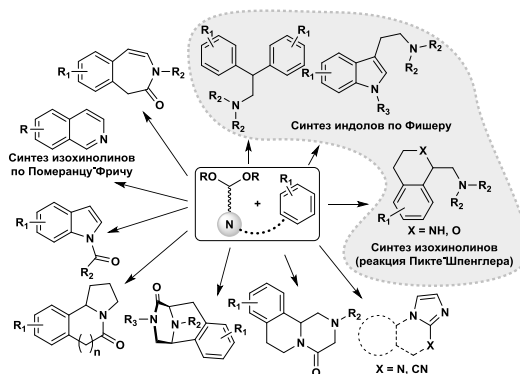


Схема 1 - Взаимодействие азотсодержащих ацеталей с ароматическими нуклеофилами

Необходимость наличия карбонильной группы у атома азота становится понятной, если рассмотреть механизм этих реакций (Схема 2). Для начала необходимо отметить, что все эти реакции катализируются кислотами, чаще всего – протонными кислотами. Механизм образования конечных полициклических соединений включает в себя две ключевые стадии. Первая из них – это внутримолекулярная атака не поделенной электронной пары атома азота на образующейся в ходе реакции карбокатион, приводящая к замыканию первого гетероциклического кольца. Вторая стадия, включает в себя замыкание ещё одного цикла с участием ароматического нуклеофила, и, по сути, представляет собой электрофильное замещение в ароматическом кольце. Очевидно, что реализация первой стадии возможно только в том случае, если атом азота обладает достаточной нуклеофильностью. В то же время, его основность должна быть достаточно низкой, для того, чтобы не происходило его протонирования в кислой среде. Таким образом, электроноакцепторный карбонильный заместитель играет две роли – во-первых, снижает основность атома азота, и, во-вторых, сохраняет его нуклеофильность на уровне, достаточном для протекания реакции.

Исходя из этих предпосылок, нами и была сформулирована тема исследований. В её основе лежали две идеи. Первая заключалась в том, чтобы использовать в этих реакциях «внешний» ароматический нуклеофил, сделав таким образом реакцию не внутри-, а межмолекулярной. Вторая заключалась в замене карбонильной группы на другие заместители, также способные сохранять требуемый баланс между низкой основностью атома азота и его достаточно высокой нуклеофильностью. Реализация этого подхода позволила бы нам осуществить синтез разнообразных арилзамещённых гетероциклических соединений. Дополнительную привлекательность этому подходу придавала возможность легко и в широких пределах варьировать как заместитель у атома, так и ароматический нуклеофил, что позволяло при необходимости ввести в целевую молекулу ту или иную функциональность.

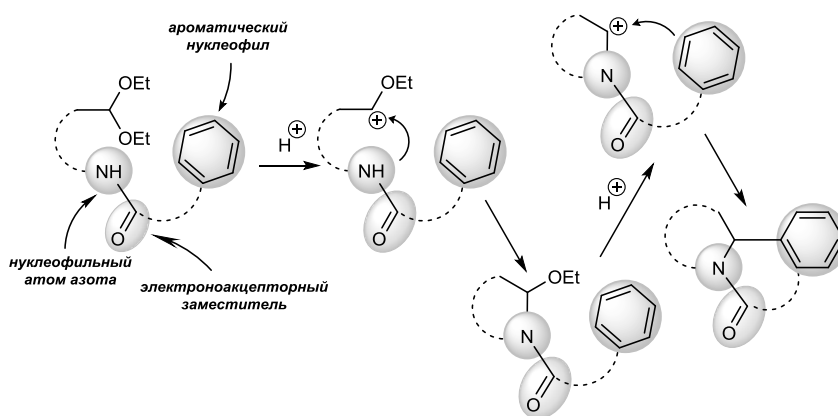


Схема 2 - Механизм образования гетероциклических соединений.

В качестве заместителей у атома азота нами были выбраны различные электроноакцепторные группы. В качестве ароматических нуклеофилов были использованы фенолы. Выбор фенолов был обусловлен как их высокой реакционной способностью в реакциях электрофильного ароматического замещения, так и их стабильностью в сильнокислой среде. Не последнюю роль сыграл и тот факт, что в литературе использование фенолов в реакциях с азотсодержащими ацетальными группами описано крайне скупо.

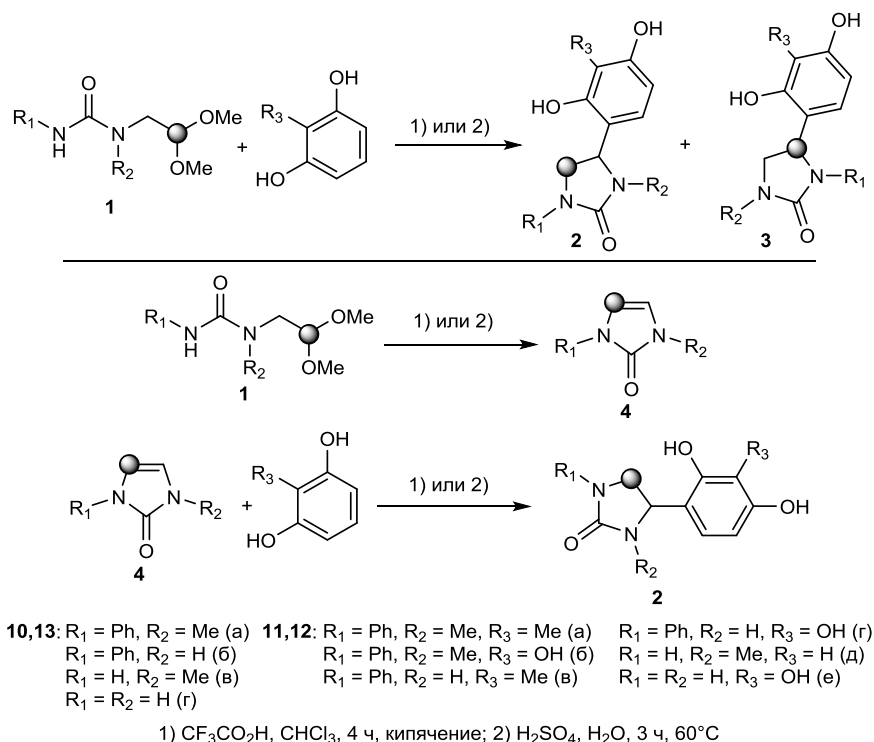


Схема 3 - Взаимодействие фенолов с α -уреидоацетальями.

На первом этапе исследований нами было изучено взаимодействие фенолов с ацетальями, содержащими фрагмент мочевины [13-16]. Взаимодействие ацеталей **1a** с 2-метилрезорцином и пирогаллолом привело к образованию производных имидазолидин-2-она **2**. Дальнейшие исследования показали, что взаимодействие других α -уреидоацеталей с фенолами приводит в основном к образованию смеси региоизомерных продуктов **2** и **3**. Добиться же образования исключительно одного из региоизомеров можно проведением реакции в два этапа – первоначальной циклизацией ацеталей и последующим взаимодействием имидазолидин-2-она **4** с фенолом (Схема 3).

Нами также было изучено взаимодействие ацеталей **5**, содержащего фрагмент пиримидина, с 2-метилрезорцином и 4-бромрезорцином [17]. Согласно данным ЯМР-спектроскопии и РСА неожиданно оказалось, что продуктами реакции являются полициклические соединения **6b** (Схема 4). Интересно отметить, что в ходе реакции происходит нарушение ароматичности пиримидинового цикла.

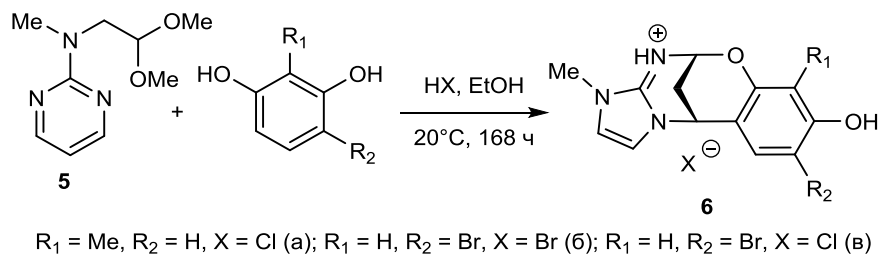


Схема 4 - Взаимодействие фенолов с пиримидинсодержащим ацеталем.

Для объяснения образования этих соединений нами была предложена следующая схема (Схема 5). В соответствии с этой схемой, на первой стадии реакции происходит образование карбокатиона **A** путём протонирования метоксильной группы ацетала и отщепления молекулы метанола. Последующая внутримолекулярная атака НЭП атома азота на карбокатионный центр приводит к образованию интермедиата **Б**. Последующее взаимодействие этой частицы с фенолом приводит к образованию промежуточного продукта **В**. Протонирование двойной связи соединения **В** с образованием карбокатиона и дальнейшая внутримолекулярная циклизация с участием гидроксильной группы фенола, приводит к образованию соединения **Г**. На последней стадии происходит элиминирование метоксильной группы с образованием конечных полициклических соединений **6**.

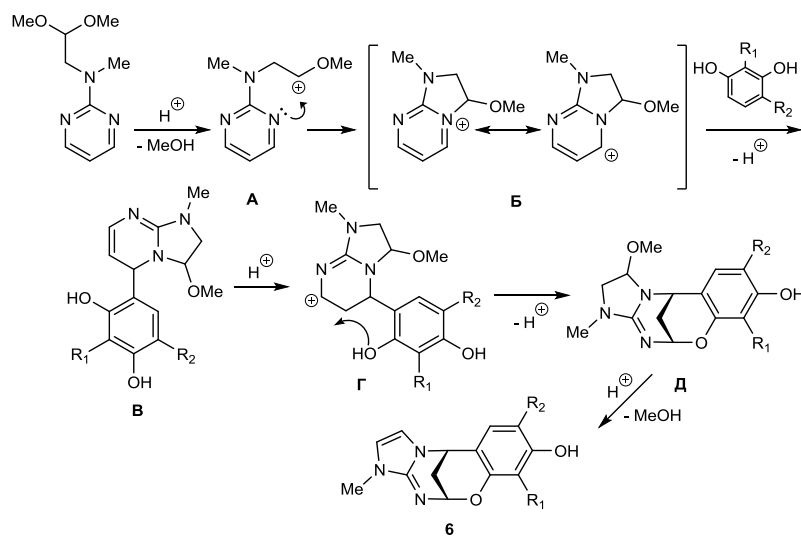


Схема 5 - Предполагаемый механизм образования соединений

На следующем этапе исследований нами было изучено взаимодействие фенолов с ацеталами **7**, имеющими (диалкоксифосфорил)метильный заместитель у атома азота [18,19]. Оказалось, что в этом случае возможно протекание двух конкурирующих процессов. Первый из них заключается во взаимодействии двух молекул фенола с одной молекулой ацетала. Продуктами этой реакции являются производные диарилметана **8**. Второй процесс представляет собой межмолекулярную циклизацию двух молекул ацетала и двух молекул фенола с образованием бис(арил)замещённых фосфорсодержащих пиперазинов **9** (Схема 6).

Для нас также представляло интерес изучить взаимодействие фенолов с ацеталами, имеющими у α -атома углерода фосфорильные заместители. В качестве синтетического эквивалента таких ацеталей нами был выбран дихлор (2-этоксивинил) фосфонат **10**, метод синтеза которого был разработан нами ранее. Оказалось, что конденсация этого соединения с разнообразными фенолами (резорцином, 2-метилрезорцином, пирогаллолом, гидрохиноном, 2,7 дигидроксинафталином) приводит к образованию новых типов каркасных фосфонатов **11** с мостиковым атомом фосфора (Схема 7) [20–23].

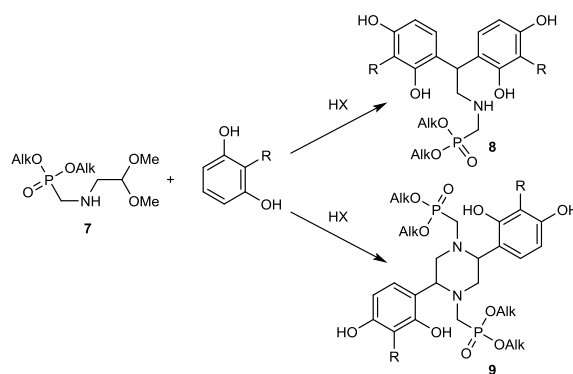


Схема 6 - Взаимодействие фенолов с фосфорсодержащими ацетальми

Дальнейшие наши исследования были связаны с увеличением длины метиленового спейсера между ацетальной группой и азотсодержащим фрагментом. Так, нами было изучено взаимодействие (4,4-диэтоксibuтил) мочевины **12** с различными фенолами. Продуктами реакции оказались гетероциклические соединения **13-16**, имеющие в своём составе пирролидиновые фрагменты (Схема 8) [24–28].

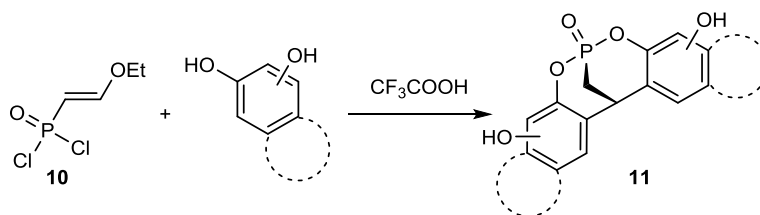


Схема 7 - Взаимодействие дихлор (2-этоксивинил) фосфоната с фенолами

В реакцию вступают ацетали, содержащие как арильные, так и алкильные заместители у атома азота. В случае арильных заместителей наличие в ароматическом фрагменте электроноакцепторной группы приводит к уменьшению выхода целевого соединения, что может быть объяснено снижением электронной плотности на атоме азота, участвующем в циклизации. В случае алкильных заместителей какого-либо существенного их влияния на протекание реакции выявлено не было.

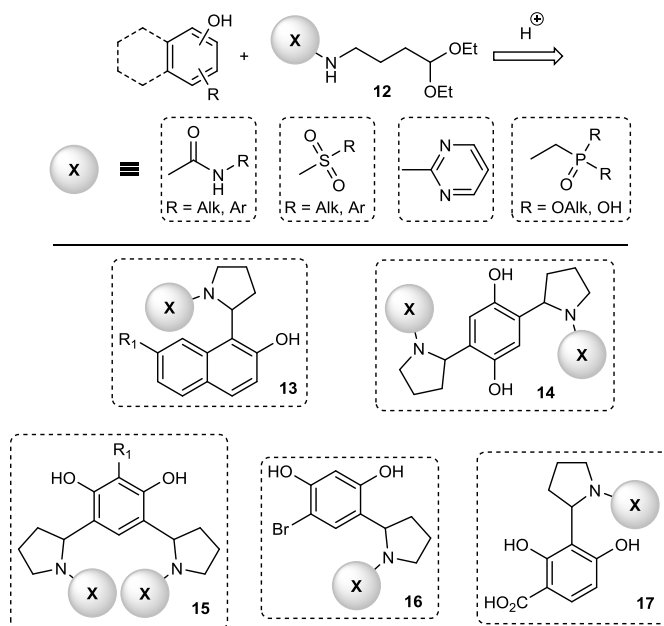


Схема 8 - Взаимодействие фенолов с γ -функционализированными ацетальми

Дальнейшие исследования показали, что аналогичным образом взаимодействуют с фенолами ацетали, имеющие в γ -положении сульфонамидный заместитель [29-33], пиридиновый фрагмент [34], а также (диалкоксифосфорил)метильную группу.

Таким образом, в ходе проведённых исследований нами был разработан и успешно опробован подход к синтезу гетероциклических соединений, основанный на межмолекулярном С-алкилировании фенолов функционализированными ацетальми. Разработанный подход позволяет осуществлять синтез широкого круга гетероциклических соединений – производных имидазолидин-2-она, 2-арилпирролидинов, бис(арилпиперазинов), а также уникальных фосфорсодержащих каркасных соединений.

Литература:

1. Mann, E. The Wittig Reaction of N-Protected α -Amino Aldehydes and Alkyl (Triphenylphosphoranylidene) Acetates / E. Mann // *Recent Res. Dev. Org. Chem.* - 2001. - V.5. - P.49–62.
2. Gryko, D. Synthesis and Reactivity of N-Protected-Alpha-Amino Aldehydes / D. Gryko, J. Chalko, J. Jurczak // *Chirality.* - 2003. - V.15. - P.514–541.
3. Jurczak, J. Optically Active N-Protected α -Amino Aldehydes in Organic Synthesis / J. Jurczak, A. Golebiowski // *Chem. Rev.* - 1989. - V.89. - P.149–164.
4. Gazizov, A.S. Reactions of Nitrogen-Containing Acetals with Aromatic Nucleophiles / A.S. Gazizov, A.R. Burilov, M.A. Pudovik, O.G. Sinyashin // *Russ. Chem. Rev.* - 2017. - V.86. - P.75–98.
5. Gazizov, A.S. Reactions of Polyhydric Phenols with Nitrogen-Containing Acetals in the Synthesis of Polyphenols and Heterocyclic Compounds / A.S. Gazizov, A.R. Burilov, M.A. Pudovik // *Russ. Chem. Bull.* - 2016. - V.65. - P.2143–2150.
6. Guzzo, P. (1-Azinone)-Substituted Pyridoindoles as Mch Antagonists / P. Guzzo, J. Grabowski, A.J. Henderson, M.X. Jiang, M. Hadden, M.D. Surman // *Международн. заявка на пат. WO 2009089482.* - 2009.
7. González, J.F. Synthesis of Phthalascidin Analogs / J.F. González, L. Salazar, E. de la Cuesta, C. Avendaño // *Tetrahedron.* - 2005. - V.61. - P.7447–7455.
8. Julia, M. No Title / M. Julia, G. Tilly // *Bull. Soc. Chim. Fr.* - 1965. - P.2175–2182.
9. Battersby, A.R. The Synthesis of 2': 3': 2'': 3''-tetramethoxy-1: 2-4: 5-Dibenzocyclohepta-1: 4-Dienes and Related Compounds / A.R. Battersby, R. Binks // *J. Chem. Soc.* - 1955. - P.2896–2900.

10. Maryanoff, B.E. Pyrroloisoquinoline Antidepressants. 2. In-Depth Exploration of Structure-Activity Relationships / B.E. Maryanoff, D.F. McComsey, J.F. Gardocki, R.P. Shank, M.J. Costanzo, S.O. Nortey, C.R. Schneider, P.E. Setler // *J. Med. Chem.* - 1987. - V.30. - P.1433–1454.
11. Humber, L.G. Studies on the Benzo[1,2]cyclohepta[3,4,5-D,e]isoquinoline Ring System / L.G. Humber, M.A. Davis, R.A. Thomas, R. Otson, J.R. Watson // *J. Heterocycl. Chem.* - 1966. - V.3. - P.247–251.
12. Klumpp, D.A. Chemistry of Dicationic Electrophiles: Superacid-Catalyzed Reactions of Amino Acetals / D.A. Klumpp, G. V Sanchez, S.L. Aguirre, Y. Zhang, S. de Leon // *J. Org. Chem.* - 2002. - V.67. - P.5028–5031.
13. Burirov, A.R. Reactions of Resorcinol Derivatives with 1-Methyl-3-Phenylimidazol-2-One as a New Method for the Synthesis of 5-Arylimidazolidin-2-Ones / A.R. Burirov, M.S. Khakimov, A.S. Gazizov, M.A. Pudovik, V. V Syakaev, D.B. Krivolapov, A.I. Konovalov // *Mendeleev Commun.* - 2008. - V.18. - P.54–55.
14. Burirov, A.R. Reaction of 1-(2,2-Dimethoxyethyl)-1-Methyl-3-Phenylurea with Pyrogallol / A.R. Burirov, A.S. Gazizov, M.S. Khakimov, N.I. Kharitonova, M.A. Pudovik, A.I. Konovalov // *Russ. J. Gen. Chem.* - 2008. - V.78. - P.2411–2412.
15. Gazizov, A.S. Synthesis of Imidazolidinone Containing an Ammonium Nitrogen Atom in the Ring / A.S. Gazizov, M.S. Khakimov, A.R. Burirov, M.A. Pudovik, D.B. Krivolapov, I.A. Litvinov, A.I. Konovalov // *Russ. Chem. Bull. Int. Ed.* - 2009. - V.58. - P.238–240.
16. Khakimov, M.S. Reaction of Resorcinol and Its Derivatives with Urea Acetals / M.S. Khakimov, A.S. Gazizov, A.R. Burirov, M.A. Pudovik, A.I. Konovalov // *Russ. J. Gen. Chem.* - 2009. - V.79. - P.1163–1166.
17. Gazizov, A.S. Synthesis of Benzooxadiazocines via the Acid-Catalyzed Reaction of Pyrimidine-Containing Acetals with Resorcinol Derivatives / A.S. Gazizov, N.I. Kharitonova, V. V. Syakaev, A.B. Dobrynin, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Monatshefte für Chemie - Chem. Mon.* - 2016. - V.147. - P.2113–2117.
18. Vagapova, L.I. Reactions of Novel Acetal-Containing α -Aminophosphonates with 2-Methylresorcinol / L.I. Vagapova, L.R. Amirova, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Russ. J. Gen. Chem.* - 2016. - V.86. - P.725–728.
19. Vagapova, L.I. α -Amino Acetals Containing a Phosphonate or Phosphine Oxide Group. Synthesis and Reactions with Resorcinols / L.I. Vagapova, L.R. Amirova, E.Y. Pavlova, A.R. Burirov, Y.K. Voronina, V. V. Syakaev, D.R. Sharafutdinova, I.K. Rizvanov, A.R. Garifzyanov, M.A. Pudovik // *Russ. J. Org. Chem.* - 2014. - V.50. - P.469–477.
20. Sadykova, Y.M. An Unusual Reaction of 2-Ethoxyethenylphosphonic Dichloride with Resorcinol and Its Derivatives: Synthesis of Bicyclic Phosphonates with Endocyclic P-C Bond / Y.M. Sadykova, I.R. Knyazeva, A.R. Burirov, M.A. Pudovik, A.B. Dobrynin, I.A. Litvinov, O.G. Sinyashin // *Heteroat. Chem.* - 2011. - V.22. - P.1–4.
21. Sadykova, Y.M. Reaction of 3-Methoxy-2-Methylphenol with 2-Ethoxyvinylphosphonic Dichloride / Y.M. Sadykova, N. V. Dalmatova, A.R. Burirov, M.A. Pudovik, A.B. Dobrynin // *Russ. Chem. Bull.* - 2011. - V.60. - P.2078–2080.
22. Sadykova, Y.M. Formation of Phosphorus-Containing Cage Structures in the Reaction of 2-Ethoxyvinylphosphonic Acid Dichloroanhydride with Resorcinol and Its Derivatives / Y.M. Sadykova, N. V. Dalmatova, Y.K. Voronina, A.R. Burirov, M.A. Pudovik, O.G. Sinyashin // *Heteroat. Chem.* - 2012. - V.23. - P.340–344.
23. Sadikova, L.M. The Reactions of 2-Ethoxyvinyldichlorophosphonate with 4-Chloro- or 4-Bromoresorcinols and 2,3,5-Trimethylphenol / L.M. Sadikova, Y.M. Sadykova, A. V. Zalaltdinova, A.R. Burirov, M.A. Pudovik, J.K. Voronina, Y.N. Mitrasov // *Phosphorus. Sulfur. Silicon Relat. Elem.* - 2016. - V.191. - P.1562–1563.
24. Gazizov, A.S. New Method of Synthesis of 2-Arylpyrrolidines : Reaction of Resorcinol and Its Derivatives with γ -Ureidoacetals / A.S. Gazizov, A. V Smolobochkin, Y.K. Voronina, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Arkivoc.* - 2014. - V.IV. - P.319–327.
25. Gazizov, A.S. Interaction of 2-Naphthol with γ -Ureidoacetals. A New Method for the Synthesis of 2-Arylpyrrolidines / A.S. Gazizov, A. V. Smolobochkin, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Chem. Heterocycl. Compd.* - 2014. - V.50. - P.707–714.
26. Gazizov, A.S. Acid-Catalyzed Ring Opening in 2-(2-Hydroxynaphthalene-1-Yl)-Pyrrolidine-1-

Carboxamides: Formation of Dibenzoxanthenes, Diarylmethanes, and Calixarenes / A.S. Gazizov, A.V. Smolobochkin, J.K. Voronina, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Tetrahedron*. - 2015. - V.71. - P.445–450.

27. Gazizov, A.S. Acid-Catalyzed Reaction of (4,4-Diethoxybutyl)ureas with Phenols as a Novel Approach to the Synthesis of α -Arylpyrrolidines / A.S. Gazizov, A.V. Smolobochkin, J.K. Voronina, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Synth. Commun.* - 2015. - V.45. - P.1215–1221.

28. Smolobochkin, A. V. Synthesis of 2-Arylpyrrolidine-1-Carboxamides via Acid-Catalyzed Reaction of (4,4-Diethoxybutyl)ureas with 3-Aminophenol / A. V. Smolobochkin, A.S. Gazizov, V. V. Syakaev, E.A. Anikina, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Monatshefte für Chemie - Chem. Mon.* - 2017. - V.148. - P.1433–1438.

29. Smolobochkin, A. V. Acid-Catalyzed Reaction of Phenols with N-(4,4-Diethoxybutyl)sulfonamides – a New Method for the Synthesis of 2-Aryl-1-Sulfonylpyrrolidines / A. V. Smolobochkin, A.S. Gazizov, E.A. Anikina, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Chem. Heterocycl. Compd.* - 2017. - V.53. - P.161–166.

30. Smolobochkin, A. V. Synthesis of 1-(Arenesulfonyl)-2-Arylpyrrolidines by Reaction of N-(4,4-Diethoxybutyl)-4-Methylbenzene-Sulfonamide with Phenols / A. V. Smolobochkin, E.A. Anikina, A.S. Gazizov, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Russ. J. Org. Chem.* - 2016. - V.52. - P.1304–1307.

31. Smolobochkin, A. V. Cyclization of 1-(4,4-Diethoxybutyl)-3-Aryl(thio)ureas to 2-Arylpyrrolidines and 2,3'-Bipyrrole Derivatives / A. V. Smolobochkin, A.S. Gazizov, Y.K. Voronina, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Russ. Chem. Bull.* - 2016. - V.65. - P.731–734.

32. Smolobochkin, A. V. Synthesis of 1-(Arylsulfonyl)pyrrolidines from Phenols and 1-[(4-Chlorophenyl)sulfonyl]-2-Ethoxypyrrolidine / A. V. Smolobochkin, E.A. Anikina, A.S. Gazizov, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Russ. J. Org. Chem.* - 2017. - V.53. - P.199–202.

33. Gazizov, A.S. Acid-Catalyzed Intramolecular Cyclization of N-(4,4-Diethoxybutyl)sulfonamides as a Novel Approach to the 1-Sulfonyl-2-Arylpyrrolidines / A.S. Gazizov, A. V. Smolobochkin, E.A. Anikina, J.K. Voronina, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Synth. Commun.* - 2017. - V.47. - P.44–52.

34. Gazizov, A.S. Facile Synthesis of 2-(2-Arylpyrrolidin-1-Yl)pyrimidines via Acid-Catalyzed Reaction of N-(4,4-Diethoxybutyl)pyrimidin-2-Amine with Phenols / A.S. Gazizov, N.I. Kharitonova, A. V. Smolobochkin, V. V. Syakaev, A.R. Burirov, M.A. Pudovik // *Monatshefte für Chemie*. - 2015. - V.146. - P.1845–1849.

α -, γ -АЦЕТАЛДЕРДІ ФУНКЦИОНАЛДЫ АУЫСТУРЫ ХИМИЯСЫ

**А.С.ГАЗИЗОВ¹, А.В.СМОЛОБОЧКИН¹, Е.А.АНИКИНА¹, Л.И.ВАГАПОВА¹,
Ю.М.САДЫКОВА¹, А.Р.БУРИЛОВ¹, М.А.ПУДОВИК¹**

¹А.Е.Арбузов атындағы органикалық және физикалық химия институты,
Ресей ғылым академиясының Қазан ғылым орталығы,
Ресей Федерациясы

Аңдатпа

Келтірілген мақалада N,P-құрамды ацетальдердің реакциялық жұмысы жүйеленген және қорытындыланған. Жүзеге асырылған зерттеулер барысында біздің ықпалымызбен функционалданған ацетальдердің фенолдармен реакциясы негізінде гетероциклді қосылыстарды синтездеудің жаңа тәсілі өңделді. Өңделген тәсіл кең ауқымды гетероциклді қосылыстарды синтездеуді іске асыруға жағдай жасайды, оның ішінде имидазолидин-2-он, 2-арилпирролидиндердің, бис (арилпиперазиндердің) туындылары, және де бірегей фосфор құрамды қарқасты қосылыстар.

Кілт сөздер: гетероциклді қосылыстар, гетероциклдер, арилимидазолидинонф туындылары, 2-арилпирролидиндер

CHEMISTRY OF FUNCTIONALLY SUBSTITUTED α -, γ -ACETALS

**A.S. GAZIZOV¹, A. V. SMOLOBOCHKIN¹, E.A. ANIKINA¹, L.I. VAGAPOVA¹,
¹ Y.M. SADYKOVA, A.R. BURILOV¹, M.A. PUDOVIK¹**

¹A.E.Arbusov Institute of organic and physical chemistry
Kazan scientific center of the Russian Academy of Sciences,
Russian Federation

Annotation

The present paper summarizes our work on the reactions of N,P-containing acetals. The new approach to the heterocyclic compounds based on the reactions of these acetals with various phenols is presented. The proposed approach allows for the synthesis of wide scope of heterocycles such as arylimidazolidinone derivatives, 2-arylpyrrolidines, bis (Aryl) piperazines, as well as unique cellular phosphonates.

Keywords: heterocyclic compounds, heterocycles, derivatives, arylamidation, 2-arylpyrimidine

VPN IN MODERN NETWORKS

A.O.DAUITBAYEVA¹, candidate of technical sciences,
E.N.TULEGENOVA¹, candidate of economics sciences,
V.KIM¹, undergraduate
A.A. ABYLDAYEVA¹, undergraduate

Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Republic of Kazakhstan

Annotation

The article touches upon modern VPN networks. In the present, this topic is relevant since it is closely related to the security of information on the Internet. VPN is a technology that provides network connections upon other networks, such as the Internet. Communication within the virtual network is carried out through basic channels with a low level of trust and the use of encryption allows for maximum security of data transmission. Corporate computer networks are an integral part of modern companies. With the help of such networks, information can be transmitted and received quickly and safely. They provide communication between computers in the same enterprise, located within the same building or geographically distributed. Security measures are used by both large companies and ordinary users. This allows staff to work remotely and use company data without fear of information leakage. There are several degrees of VPN security which means different focus on the consumption of the virtual network. When using VPN connection encryption, you can be protected against unauthorized access to the transmitted information and information stored on the server. Recently the issue of anonymity on the Internet has been raised more and more often. The article gives a brief analysis of the most important VPN connection protocols. In this regard, the information reflected in the reviewed article is timely and relevant.

Keywords: VPN - network, PPTP, L2TP, IPSec, Open VPN, global Internet.

Presently an urgent task in the field of networks and telecommunications is the secure transmission of information over a long distance. Various network protocols aimed at solving certain problems are being developed [1-3].

The most famous are TCP (transmission control protocol) and UDP (user datagram protocol). These protocols solve the problem of sending and receiving information through the network. The main idea of these protocols was the interaction of computers in the network which gave impetus to the development of other protocols such as data encryption for message passing.

The local networks were connected using a cable. This allowed for a short distance to create a local network in which different people and equipment could interact. For example, the interaction of employees in the office with a database on the server.

However, in the near future, the question of expanding the local network and its availability at a remote distance via the Internet will be often raised. This prompted the development of VPNs. The main task of the VPN protocols was the creation of a remote local network between computers in production.

Therefore, various VPN protocols have been developed. There are VPN networks that are technologies that allow you to provide one or several network connections. They are very effective because they allow you to create virtual networks on top of other unsafe networks, thanks to the use of cryptography tools (authentication, encryption, means to protect against repetition and change).

VPN - network allows to create a connection to the server node which later can issue an IP address from the pool of local IP addresses of the server allowing you to receive and send information through the provider of this server. This makes possible a conditional change of the device location. Besides, when using VPN encryption, you can protect yourself from unauthorized access to the transmitted information.

VPN is a combination of individual machines or local networks in a virtual network that ensures the integrity and security of the transmitted data. It has the properties of a dedicated private network and allows you to transfer data between two computers through an intermediate network (internetwork), for example, the Internet [3,4]. VPN has some advantage over other remote connections. The main factor is cost effectiveness. This allows you not to buy a dedicated line from an Internet access provider. And one more fact is the appeal of users to the corporate network without using a dial-up connection.

A VPN consists of two parts: an “internal” (controlled) network which may be several, and an “external” network through which an encapsulated connection (usually the Internet is used) [3, 4].

There are different types of VPNs:

- VPN (Virtual Private Network) is a generic name for technologies that enable one or more IPsec network connections (IP security) □ is often used over IPv4.
- PPTP (point-to-point tunnel in g protocol) □ was developed jointly by several companies, including Microsoft.
- PPPoE (PPP (Point-to-Point Protocol) over Ethernet)
- L2TP (Layer 2 Tunnelling Protocol) □ used in Microsoft and Cisco products.
- Open VPN SSL VPN with open source, supports PPP, bridge, point-to-point, multi-client server.

PPTP (Point-to-Point Tunneling Protocol) is a point-to-point tunnel protocol that allows a computer to establish a secure connection to the server by creating a special tunnel in a standard, unsecured network. PPTP allows encapsulating (wrapping or hiding from use) PPP packets into Internet Protocol (IP) packets and transferring them over IP networks (including the Internet) [5].

PPTP provides secure data transfer from a remote client to a separate enterprise server by creating a private virtual network on a TCP / IP network. It can also be used to organize a tunnel between two local networks. This protocol works by establishing a normal PPP session with the opposite side using the Generic Routing Encapsulation (GRE) protocol. The second connection on TCP port 1723 is used to initiate and control the GRE connection. Another data protocol MPPE can be used to protect PPTP traffic.

Another L2TP protocol (Layer 2 Tunneling Protocol) is a data link layer protocol that performs tunneling. It combines the L2F (Layer 2 Forwarding) protocol developed by Cisco and Microsoft’s PPTP protocol. It allows you to organize a VPN with given access priorities but it does not contain the means to protect data and authentication mechanisms [6].

L2TP uses two types of messages: control and informational messages. Control messages are used to establish, maintain and eliminate tunnels and calls. They use a reliable L2TP protocol control channel to ensure delivery. Informational messages are used to encapsulate PPP frames transmitted over a tunnel. If a packet is lost, it is not retransmitted [6].

The structure of this protocol describes the transmission of PPP frames and control messages over the control channel and the L2TP protocol data channel. PPP frames are transmitted over an unreliable data channel, being additionally supplemented with an L2TP header, and then transported over a packet transport network such as Frame Relay, ATM, etc. Control messages are transmitted via a reliable L2TP control channel with subsequent transmission via the same transport for forwarding packets [6].

All control messages must contain sequence numbers used to ensure reliable delivery on the control channel. Informational messages can use sequence numbers to order packets and

identify lost packets [6].

There is also a set of protocols IPsec (IP Security) which relate to ensuring the protection of data during transport of IP-packets. IPsec also includes protocols for secure key exchange on the Internet. IPsec protocols operate at the network layer, that is, at the third level of the OSI model [6].

Internet Protocol (IP) does not have the security of transmitted data. He cannot even guarantee that the sender is exactly what he claims to be. IPsec is an “attempt” to remedy the situation. With its use, all transmitted traffic can be protected before transmission over the network. When using IPsec, the message recipient can monitor the source of the received packets and verify the integrity of the data. You need to be sure that the transaction can be carried out only once (except when the user can repeat it again). This means that there should be no possibility of recording a transaction and then repeating it in a record in order to create an impression on the user about the implementation of several transactions. It is necessary to ensure the impossibility of re-transmission of such traffic [6].

Open VPN is a fairly open source technology that uses the Open SSL library and the SSLv3 / TLSv1 protocols, along with many other technologies to provide a reliable VPN solution. One of its main advantages is that Open VPN is very flexible in settings. This protocol can be configured to work on any port, including the 443 TCP port, which allows you to mask traffic inside Open VPN under normal HTTPS (which uses, for example, Gmail) and therefore it is difficult to block [7].

Open VPN has become the number one technology when using VPN, and although it is not initially supported by operating systems, this protocol is widely supported through third-party software. As a result of the review conducted by the author on VPN-networks, their classification was compiled according to the following properties studied, which are reflected in Figure 1 [4].

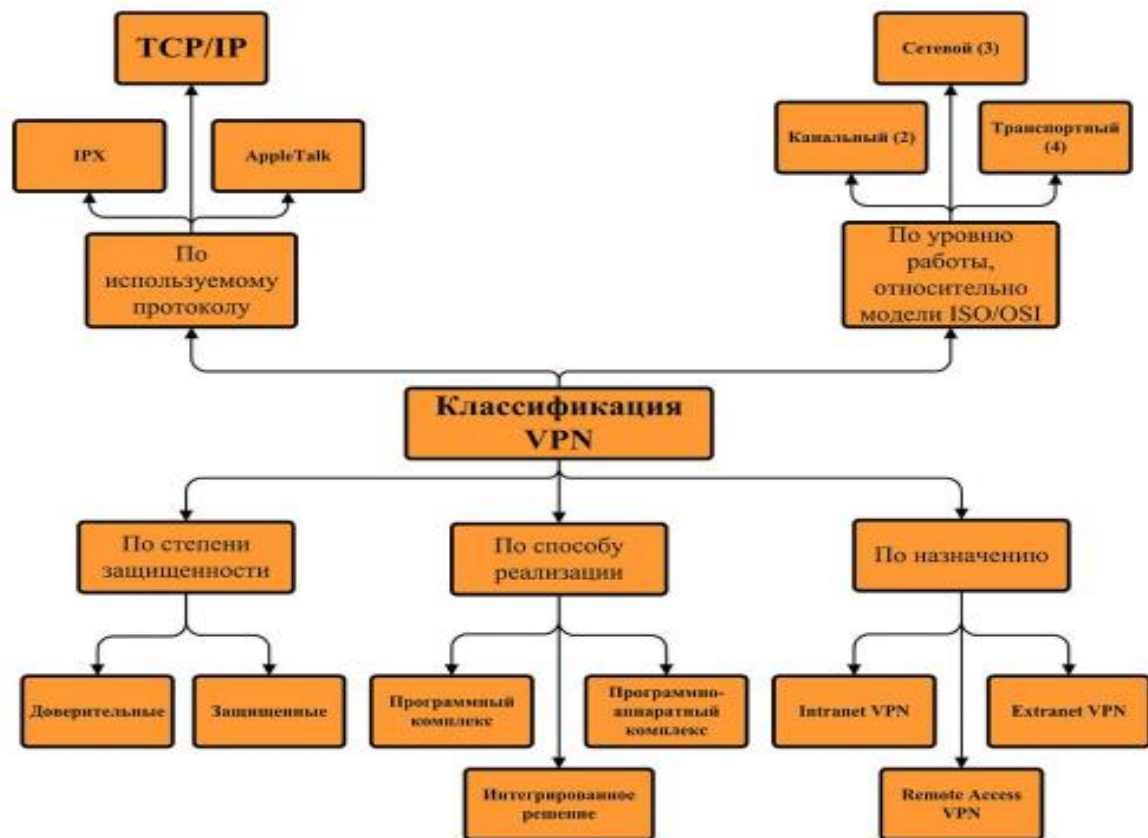


Figure 1 - modern VPN networks types

Based on the types of VPN networks, the user can select a specific protocol to solve the problem. For the average user, such protocols as PPTP and L2TP can be considered. They are very similar to each other, but the L2TP protocol is more demanding on the user's computing resources. Both protocols do not require encryption by default and are usually used in conjunction with the IPsec protocol.

But to create the fastest possible VPN connection, you can use PPTP to connect to a local network via the Internet for various needs, for example, to gain access to a network drive or printer, which will save commercial and personal data from unauthorized copying.

Point-to-Point Tunneling Protocol is a protocol invented by Microsoft for organizing VPN over dial-up access networks. PPTP has been the standard protocol for building VPNs for many years. This is only a VPN protocol and it relies on various authentication methods to ensure security (MS-CHAP v.2 is most often used). Available as a standard protocol in almost all operating systems and devices that support VPN, which allows it to be used without the need to install additional software. PPTP remains a popular choice for both enterprises and VPN providers. Its advantage is also that it uses less computing resources, therefore it has a high speed of work.

Although PPTP is commonly used with 128-bit encryption, a number of vulnerabilities were found in the next few years after the inclusion of this protocol in Windows 95 OSR2 in 1999. The most serious of which was the MS-CHAP v.2 authentication protocol vulnerability. Using this vulnerability, PPTP was hacked for 2 days. And although Microsoft fixed this error (due to the use of the PEAP authentication protocol, and not MS-CHAP v.2), she herself recommended using L2TP or SSTP as VPN punctures.

Pros:

- PPTP client is built into almost all operating systems.
- very easy to set up
- works fast

Cons:

- insecure (the vulnerable MS-CHAP v.2 authentication protocol is still widely used) [7].

SSTP is more secure. The Secure Socket Tunneling Protocol was introduced by Microsoft on Windows Vista SP1, and although it is now available on Linux, RouterOS and SEIL, it is still largely used only by Windows systems (there is a very small chance that it will appear on Apple devices). SSTP uses SSL v.3 and therefore offers similar advantages as OpenVPN (for example, the ability to use TCP port 443 to bypass NAT), and since it is integrated into Windows, it is easier to use and more stable than OpenVPN.

Pros:

- very secure (depends on encryption algorithm, usually very strong AES is used)
- fully integrated into Windows (starting with Windows Vista SP1)
- has Microsoft support
- can work through firewalls

Cons:

- only works in a Windows environment [7].

Making conclusions from this article, we can say that in terms of secure storage and transmission of data over the network, VPNs are an excellent and cheap solution for many companies and users. But not all VPN protocols are 100% secure.

PPTP is not secure (even its creators at Microsoft abandoned it), so its use should be avoided. While ease of installation and cross-platform compatibility are attractive, L2TP / IPsec has the same advantages and is safer.

L2TP / IPsec is a good VPN solution, but not as good as OpenVPN. However, for a quick VPN setup without the need to install additional software remains the best solution, especially for mobile devices, where OpenVPN support is still low.

OpenVPN is the best VPN solution despite the need for third-party software in all operating systems. It is a reliable, fast and secure protocol, although it requires a little more effort than other protocols. SSTP offers most of the benefits of OpenVPN, but only in the Windows environment. This means that it is better integrated into the OS, but because of this it is poorly supported by VPN providers.

Most users can use OpenVPN on their desktops, possibly adding L2TP / IPsec on their mobile devices.

References:

1. Popova O.B. "Computational systems" section of the course "Computing systems, networks and telecommunications" / computer Programs. Data base. Topology of integrated circuits. 2015. No. 9. - P. 88.

2. Popova O. B. database of the "telecommunications" section of the course "Computing systems, networks and telecommunications" / computer Programs. Data base. Topology of integrated circuits. 2015. No. 9. - P. 72.

3. Popova, O.B. data Base of the "Networks" section of the course "Computing systems, networks and telecommunications" / computer Programs. Data base. Topology of integrated circuits. 2015. No. 9. - P. 87.

4. WikipediaVPN - [Electronic resource] - access Mode: <http://ru.wikipedia.org/wiki/VPN>

5. What is VPN technology - [Electronic resource] - access Mode: <http://setkrugom.narod.ru/index3.html>

6. The types of VPN-connections (PPTP, L2TP, IPsec, SSL) - [Electronic resource] – access Mode: <http://https://zyxel.ru/kb/1638/>

7. PPTPvsL2TPvsOpenVPNvsSSTP - [Electronic resource] – access Mode: <http://habrahabr.ru/post/191874/>

VPN ЗАМАНАУИ ЖЕЛІЛЕРДЕ

А.О. ДӘУІТБАЕВА¹, техника ғылымдарының кандидаты,
Э.Н. ТУЛЕГЕНОВА¹, экономика ғылымдарының кандидаты,
В. КИМ¹, магистрант,
А.А. АБИЛДАЕВА¹, магистрант

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы

Андатпа

Мақалада заманауи VPN желілері туралы айтылады. Осы тақырып өзекті болып табылады. Ол интернет желісіндегі ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз етумен тығыз байланысты болғандықтан. VPN-басқа желілердің үстінен желілік қосылыстарды қамтамасыз ететін технология, мысалы, Интернет. Виртуалды желі ішіндегі Коммуникация сенім деңгейі төмен базалық арналар бойынша жүзеге асырылады, ал шифрлау құралдарын пайдалану деректерді берудің барынша қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Корпоративтік компьютерлік желілер қазіргі заманғы компаниялардың ажырамас бөлігі болып табылады. Мұндай желілердің көмегімен ақпаратты жедел және қауіпсіз жіберуге және алуға болады. Олар бір ғимараттың шегінде орналасқан немесе географиялық бөлінген бір кәсіпорынның компьютерлері арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Қауіпсіздік шараларын ірі компаниялар мен қарапайым пайдаланушылар қолданады. Бұл персоналға алыстан жұмыс істеуге және компанияның деректерін ақпараттың ағып кетуінен қауіптенбестен пайдалануға мүмкіндік береді. VPN-желілерінің қорғалуының бірнеше дәрежесі бар, бұл осы виртуалды желіні тұтынуға әртүрлі бағыттылықты білдіреді. VPN-қосылыстарды шифрлауды пайдаланған кезде, берілетін ақпарат пен серверде сақталған ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізуден қорғалуға болады. Соңғы уақытта Интернет желісінде анонимдік мәселе жиі көтерілуде. Мақалада VPN-қосылыстардың ең маңызды

хаттамаларына қысқаша талдау беріледі. Осыған байланысты рецензияланған мақалада көрсетілген ақпарат уақтылы және өзекті.

Кілт сөздер: VPN-желі, PPTP, L2TP, IPSec, Open VPN, Internet ғаламдық желісі.

VPN В СОВРЕМЕННЫХ СЕТЯХ

А.О. ДАУИТБАЕВА¹, кандидат технических наук,
Э.Н. ТУЛЕГЕНОВА¹, кандидат экономических наук,
В.КИМ¹, магистрант,
А.А. АБИЛДАЕВА¹, магистрант

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

В статье говорится о современных VPN - сетях. В настоящем данная тема является актуальной, так как тесно связана с обеспечением безопасности информации в сети интернет. VPN представляет собой технологию, обеспечивающую сетевые соединения поверх других сетей, например, Интернет. Коммуникация внутри виртуальной сети осуществляется по базовым каналам с низким уровнем доверия, а использование средств шифрования позволяет обеспечить максимальную безопасность передачи данных. Корпоративные компьютерные сети являются неотъемлемой частью современных компаний. С помощью таких сетей можно оперативно и безопасно передавать и получать информацию. Они обеспечивают связь между компьютерами одного предприятия, расположенными в пределах одного здания или географически распределенными. Меры безопасности используют как крупные компании, так и обычные пользователи. Это позволяет персоналу работать удаленно и пользоваться данными компании без опасений утечки информации. Существует несколько степеней защищенности VPN - сетей, что означает различную направленность на потребление данной виртуальной сети. При использовании шифрования VPN - соединения, можно защититься от несанкционированного доступа к передаваемой информации и информации хранящейся на сервере. В последнее время все чаще поднимается вопрос анонимности в сети интернет. В статье дается краткий анализ наиболее значимых протоколов VPN - соединений. В связи с этим информация, отражённая в рецензируемой статье, своевременна и актуальна.

Ключевые слова: VPN - сеть, PPTP, L2TP, IPSec, Open VPN, глобальная сеть Internet.

К ТЕХНОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СТЕРИЛЬНЫХ НАСЕКОМЫХ ПРОТИВ ДЫННОЙ МУХИ *MYIOPARDALIS PARDALINA* BIGOT

Б.А.ДУЙСЕМБЕКОВ¹, кандидат биологических наук,
А.С.ДИНАСИЛОВ¹, кандидат биологических наук,
С.У.КОСАНОВ², кандидат сельскохозяйственных наук,
Ж.Б.НИЯЗБЕКОВ¹, кандидат биологических наук,
Б.У.ЕРМЕКБАЕВ¹, А.Е.НУРЕКЕЕВ¹ магистры наук

¹Казахский научно-исследовательский институт защиты и карантина растений имени Жазкена Жиёмбаева,

²Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

Установлено, что использование технологии вакуумной сепарации и распределение по полу нецелесообразно, так как передача в природу стерилизованных самцов не влияет на эффективность данного метода. При отсутствии сепарации повреждение плодов снижается с 12,5 до 0,75 личинок, при сепарации - с 12,5 до 0,5. Из-за отсутствия эффективных феромонов и аттрактантов, технология самовоспламенения дыни с использованием феромонных ловушек становится неэффективной.

Ключевые слова: сепарация, стерильные, феромоновые ловушки, плодовая муха

В Республике Казахстан площади очагов дынной мухи (*Myiopardalis pardalina* Bigot.) достигают 6253,5 га, из них новые очаги 1636,1 га. В Кызылординской области заражено около 1900 га. Плотность жизнеспособных пупарий достигает 13-29 шт. на 1м² [1, с.13].

Разработанные меры борьбы с дынной мухой пока малоэффективны и предполагают пространственную изоляцию посевов, ранний посев скороспелых сортов, использование для посева семян 3-4-годичной давности, борьбу с сорняками, удаление послеуборочных остатков, вспашку зяби и ряд других агротехнических приемов на фоне интенсивного пресса вредителя инсектицидами. Неконтролируемая обработка плантаций инсектицидами приводит к снижению эффективности и возникновению резистентности к химическим препаратам. Альтернативные методы борьбы пока не разработаны.

Оценка экологически безопасных приемов и методов, которые были использованы для борьбы с другими видами пестрокрылок, их адаптация к местным условиям, а также их сочетание с разумным использованием биологических препаратов, феромонов, физических методов и пестицидов нового поколения, выявление перспективных энтомофагов, позволит разработать эффективные и экологически безопасные приемы борьбы с дынной мухой, снизить их вредное влияние на окружающую среду в интегрированных системах защиты дыни.

В условиях Каракалпакстана, граничащей с Кызылординской областью и сходной по почвенно-климатическим условиям, на основе изучения биоэкологических особенностей, были разработаны методы защиты дыни от этого вредителя с преимущественным использованием агротехнических и химических методов борьбы. Однако использование рекомендованной схемы защиты дыни не решает проблемы ликвидации очагов этого карантинного вредителя [2, с.24]. Многократная обработка посевов инсектицидами с одними и теми же действующими веществами привела к формированию устойчивости вредителя к химическим препаратам.

Проанализированы наиболее эффективные альтернативные химическому методу мероприятия, направленные на подавление популяций мух-пестрокрылок, к которым относится дынная муха. Наиболее перспективны следующие методы:

- Технологии самцового вакуума. Массовый отлов, называемый также самцовым вакуумом или методом элиминации, основан на принципе интенсивного привлечения самцов в ловушки с аттрактантом. В результате изъятия самцов из популяции самки остаются неоплодотворенными. Массовый отлов проводится с помощью большого числа ловушек, максимально охватывающих зону действия естественного феромона, продуцируемого самками природной популяции.

- Технология сепарирования. В программе выпуска стерильных насекомых только стерильные мужские особи имеют значение для сокращения потенциала воспроизводства имеющейся в популяции насекомых. Выпуск стерильных женских особей насекомых нецелесообразен, так как, несмотря на стерилизацию, они повреждают фрукты, пытаются отложить яички, и тем самым причиняют серьезный ущерб. Поэтому, предпочтительнее выпускать только стерильные мужские особи. Кроме того, возможность разводить и выпускать только мужские особи значительно снижает стоимость разведения. Учитывая все эти факторы, инициирована программа исследований по механизму генетического разделения полов для плодовых мух. Одно направление исследований связано с определением температурной толерантности наследственности плодовой мухи. Метод заключается в использовании определенной температуры с тем, чтобы исключить появление женских особей. После определения чувствительных к температуре факторов необходимо будет перенести их в определяющую мужскую особь хромосому и затем проверить новую наследственность на массовом разведении.

- Технология радиостерилизации. Данная обработка предполагает облучение фруктов и овощей с минимальной поглощенной дозой 150 Гр для предотвращения развития взрослых особей плодовых мух при заявленной эффективности. Вредный организм-мишень: плодовые мухи семейства Tephritidae из отряда Diptera. Обработка данным облучением не применяется в отношении фруктов и овощей, находящихся на хранении в условиях модифицированной газовой среды. Поскольку облучение не всегда приводит к полной гибели особей, то в процессе досмотра могут встретиться живые, но нежизнеспособные личинки и/или куколки. Данный факт не является показателем неэффективности обработки [3, с.1].

- Технология феромонного дезориентирования самцов дынной мухи. Метод дезориентации: в начале цветения развешивают резиновые кольца с содержанием феромона (д.в. 180-200 мг). Всего 500 колец на 1 га, что соответствует 90-100 г препарата на га. В начале лета вредителей второго и третьего поколения (по наблюдениям в контрольных феромонных ловушках) повторно развешивают такое же количество резиновых колец с феромоном. Всего за сезон для защиты требуется 270-300 г. феромона.

В мире существует много примеров успешного использования метода радиационной стерилизации. Одной из причин, тормозящих внедрение этого метода, является недостаток технических средств для массового разведения и стерилизации насекомых [4, с.33]. Для практической реализации этого метода в лабораторных условиях на специальных биофабриках-инсектариях, на подходящем субстрате, выращивают (нарабатывают) большое число личинок насекомого-вредителя. После окукливания насекомых собирают и подвергают интенсивному облучению в дозе, приводящей к устойчивой стерилизации самцов.

Отсутствие технологии массового разведения насекомых-вредителей (например, дынной мухи, в силу особых условий вредителя содержания, специфики питания, наличия диапаузы) также может ограничить возможности применения метода. Другая проблема метода - необходимость карантина на территории, где он реализуется, для

предотвращения повторного заражения территории данным вредителем и ухудшения численного соотношения стерильных и нестерильных самцов.

В науке известны различные методы сепарации в системе технологии радиационной стерилизации насекомых. К классическому методу относятся сепарация пупариев насекомых по их размерам и инкубация при различных температурах. В настоящее время учеными разных стран проводятся исследования по усовершенствованию методов сепарации насекомых. Известны такие методы сепарации, как метод генетической модификации с четким половым диморфизмом. Например, у средиземноморской плодовой мушки *C. capitata* удалось переместить ген, отвечающий за окраску куколок, из аутосомы в Y-хромосому. В результате мужские куколки стали коричневыми, женские – белыми. Еще успешнее оказалась методика, основанная на перемещении (транслокации) гена, отвечающего за устойчивость к перегреву. В результате удалось вывести линию *C. capitata*, в которой достаточно подвергнуть яйца температурной обработке, чтобы все женские особи погибли, а выжили только самцы. Этих самцов затем стерилизуют ионизирующим излучением и выпускают в природу. Но этот подход, к сожалению, видоспецифичен: вывести аналогичные линии других видов насекомых-вредителей сложно.

Более универсальным является недавно разработанный метод, основанный на введении в геном насекомого гена флуоресцентного белка, управляемого тканеспецифичным (т.е. срабатывающим только в определенной ткани) промотором (регуляторной последовательностью). Таким способом выводят линии насекомых с флуоресцирующими семенниками. Это позволяет отбирать самцов при помощи автоматического флуоресцентного сортера. Кроме того, в природе потом очень удобно подсчитывать процент самок, спарившихся с ГМ-самцами: у таких самок в семяприемниках находится флуоресцентная сперма.

Техника использования стерильных насекомых (ТСН) является видоспецифичным, экологически безвредным методом и может обеспечить эффективную борьбу с популяциями-мишенями плодовых мух.

Применение ТСН эффективно только при низкой численности популяции вида-мишени и может использоваться для нижеследующего:

- подавления, где ТСН может быть отдельной фитосанитарной процедурой или применяться в сочетании с другими фитосанитарными процедурами для достижения и поддержания низкой численности популяции;

- локализации, где ТСН может быть особенно эффективной в зонах, которые в значительной степени свободны от вредителя (такие, как буферные зоны), но, которые подвержены регулярным проникновениям вредного организма из приграничных зараженных зон;

- ликвидации, где ТСН может применяться при достаточно низкой численности популяции, чтобы ликвидировать оставшуюся популяцию;

- недопущения интродукции, где ТСН может быть использована в зонах, подверженных опасности ввиду высокой численности вредного организма на близлежащих территориях.

Хотя генетические исследования могут вызывать споры, в отношении ТСН такого пока не отмечалось. “Поскольку насекомые стерильны, они не способны внедряться в экосистемы и не несут потенциальной угрозы неблагоприятного воздействия на окружающую среду. Стерилизованные самцы все еще не так же сексуально активны, как их природные конкуренты. Это означает, что для того, чтобы стерильные самцы одерживали верх в природных условиях, необходимо разводить и выпускать их в больших количествах, так чтобы они численно заведомо подавляли конкуренцию. ФАО/МАГАТЭ в прошлом году начали осуществление многонациональной исследовательской программы

по борьбе со средиземноморской мухой, чтобы получить дополнительные сведения о взаимодействии между операциями массового разведения, лучевой стерилизацией и поведением самцов плодовой мухи [5, с.15,16].

Самцовый вакуум создавался нами в условиях лабораторно-полевого опыта в садках, выставленных на посевах дыни. Садки размером 50x80 см, высотой 50 см были изготовлены из мелкоячеистой ткани – «мельничный газ».

При достижении размера плодов дыни 7-10 см в диаметре в садки выпускались самцы и самки дынной мухи в различных соотношениях из облученных в дозе стерилизации 50 Гр и необлученных пупариев, согласно вариантам опыта:

1 вариант - без сепарации. Самки из необлученных пупариев +самки из облученных пупариев + самцы из облученных пупариев;

2 вариант - с сепарацией. Самки из необлученных пупариев + самцы из облученных пупариев;

Контроль – Самки + самцы из необлученных пупариев.

Опыт был заложен в 4-х кратной повторности.

Подсчет личинок проводился путем вскрытия плодов дынь через 14-15 дней после откладки яиц (таблица 1).

Таблица 1 – Эффективность метода «самцового вакуума» против дынной мухи (лабораторно-полевой опыт, КазНИИЗиКР, 2017 г.)

Повторность опыта	Количество плодов дыни, шт.	Количество проколов на один плод, шт.	Количество личинок в одной дыне, шт.
С сепарацией, самки, доза 50 Гр.			
1	4	13	-
2	4	9	-
3	4	13	2
4	4	11	-
Среднее		11,5	0,50
Без сепарации, самцы и самки, доза 50 Гр.			
1	4	17	-
2	4	10	3
3	4	15	-
4	4	7	-
Среднее		12,2	0,75
Контроль, без облучения			
	4	42	15

	4	38	11
	4	37	16
	4	46	8
Среднее			12,5

Как видно из полученных результатов, достоверных различий по количеству проколов и количеству личинок на плодах дыни по вариантам опыта не обнаружено.

Однако в садках, куда были выпущены самки и самцы из необлученных пупариев (контроль), количество проколов и пораженность личинками в среднем на одну дыню было в 10-15 раз выше, чем в вариантах опыта.

При использовании технологии самцового вакуума сепарация и отделение по полу не целесообразны так, как выпуск в природу стерильных самок не влияет на эффективность этого метода. Без проведения сепарации поврежденность плодов снижается с 12,5 до 0,75 личинок, при сепарации с 12,5 до 0,50. Мировая практика стерилизации насекомых в целях защиты растений от плодовых мух, показывает, что разделение насекомых по полу стоит дорого и отнимает много времени. Кроме того, в процессе сепарации происходит механические повреждения пупариев, что приводит к снижению количества вылетевших насекомых, их физиологического и биологического потенциала. Исключение сепарации также будет способствовать снижению стоимости самой технологии.

Также проведена оценка метода самцового вакуума с использованием феромонных ловушек, установленных в Аксуатском сельском округе г. Кызылорды, на фоне невысокой численности дынной мухи и двукратной обработки Энжио 247, с.к. в дозировке 0,15 л/га. В течение летнего периода были отловлены единичные особи вредителя. При 20, 40 и 60 ловушках на 1 га самцы дынной мухи практически не попадали в ловушки белого и желтого цвета с диспенсером и пищевыми аттрактантами.

Литература:

1. Марс А.М., Мухышов А.А., Кадринов Н.Х., Кульшиков А.М., Токмурзина З.Х., Смагулов Д.М. Под общ. ред. Айнабекова Е. Т. Обзор распространения карантинных объектов в 2016 году и прогноз их появления в 2017 году. – Астана, 2017. – С. 13.
2. Торениязов Е.Ш., Тохтабаев Р.З., Певелинг Р., Хабибуллаев Б., Атамуратов А.С. Биоэкология развития дынной мухи и рекомендации по борьбе. – Нукус, 2010. – С. 24.
3. МСФМ 28. 2007: Приложение 7. Обработка облучением против плодовых мух семейства Tephritidae (общая) (2009). Рим, МККЗР, ФАО. – С. 1.
4. Бюллетень МАГАТЭ. – Вена. – Австрия. – Март, 2007. – Том 48/2. – С. 33.
5. Бюллетень МАГАТЭ. – Вена. – Австрия. – Март, 1997. – Том 39/3. – С.15-16.

ҚАУЫН ШЫБЫНЫНА ҚАРСЫ СТЕРИЛЬДІ ЖӘНДІКТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНА

Б.А. ДУЙСЕМБЕКОВ¹, биология ғылымдарының кандидаты,
А.С. ДИНАСИЛОВ¹, биология ғылымдарының кандидаты,
С.О. ҚОСАНОВ², биология ғылымдарының кандидаты,
Ж.Б. НИЯЗБЕКОВ¹, биология ғылымдарының кандидаты,
Б.У. ЕРМЕКБАЕВ¹, **А.Е. НУРЕКЕЕВ¹**, магистрлер

¹Жазкен Жиёмбаев атындағы Қазақ өсімдіктерді қорғау және карантин ғылыми-зерттеу институты,

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Аталық вакуум сепарациясы технологиясын қолдану және жынысы бойынша бөлу тиімсіз екендігі анықталды, өйткені табиғатқа стерильденген аталықтарды жіберу бұл әдістің тиімділігіне ықпал жасамайды. Сепарация жүргізілмегенде жемістердің зақымдалуы 12,-тен 0,75 дернәсілге дейін төмендейді, сепарацияланғанда 12,5-тен 0,5-ке дейін. Тиімді феромондар мен аттрактанттардың жоқтығы салдарынан, феромонды тұзақтарды қолданатын қауын шыбынының аталық вакуум технологиясы тиімсіз болып отыр.

Кілт сөздер: сепарация, стерильденген, феромонды тұзақтар, жеміс шыбыны

TO THE TECHNOLOGY OF USING STERILE INSECT TECHNIQUE AGAINST THE MELON FLY MYIOPARDALIS PARDALINA BIGOT

B.A. DUISSEMBEKOV¹, candidate of biological sciences,
A.S. DINASSYLOV¹, candidate of biological sciences,
S.U. KOSSANOV², candidate of agricultural Sciences,
J.B. NIYAZBEKOV¹, candidate of biological sciences,
B.U. YERMEKBAYEV¹, **A.E. NUREKEYEV¹**, masters

¹Zhasken Zhiembayev Kazakh Research Institute of Protection and Quarantine of Plants,

²Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Republic of Kazakhstan

Annotation

It has been established that using the vacuum separation technology and separation by sex is not advisable since the release of sterile males into the nature does not impact on the effectiveness of this method. Under lack of t separation, damage of fruit is reduced from 12,5 to 0,75 larvae, under separation - from 12,5 to 0,50. The technology of the male vacuum of the flies with the use of pheromone traps is inefficient due to the lack of effective pheromones and attractants.

Keywords: separation, sterile, pheromone traps, fruit fly.

FTAMP 27.03.40

ІТ САЛАСЫ МЕН ЦИФРЛЫ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, МАТЕМАТИКА САЛАСЫНДА 1-ШІ РЕТТІ СЫЗЫҚТЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІ МАТНСАД-ТА ОРЫНДАУ

Қ.ҚАНИБАЙҚЫЗЫ¹, педагогика ғылымдарының магистрі,
А.Қ.СМАХАНОВА¹, математика магистрі

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Елбасы өзінің «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты халыққа арнаған жолдауында елімізде «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асыру керектігі баяндалған болатын. Яғни, ақпараттық технологиялар жедел дамып бара жатқан мына заманда ІТ саласын дамытпасақ, дамыған 30 елдің қатарынан көріну қиын болады. Себебі, өркениетті елдердің барлығы осы цифрлы жүйеге көшіп, өнеркәсібінің дамуын және халқының әл-ауқатын жылдан-жылға жақсартып келеді. Жалпы, сандық технологиялардың біздің қоғамға берер артықшылықтары көп.

Ақпараттық технологиялар немесе қысқаша айтқанда ІТ саласы мен цифрлы технологияларды дамыту қажеттілігі, компьютерлік технологияның көп функционалды бағдарламалық-ақпараттық мүмкіндіктері: виртуальді лабораториялар, компьютерлік бағдарламалық пакеттер, интернет жүйесі, мультимедиа, электрондық оқулықтар және т.б. студенттердің танымдық белсенділігін арттыру, шығармашылық ізденіске баулу. MathCAD жүйесінде дифференциалдық теңдеулерді шешуге үйрету.

Кілт сөздер: ақпараттық, цифрлы технология, сызықтық дифференциалдық теңдеу, Бернуллі әдісі, интернет жүйесі, виртуальді лабораториялар.

Бүгінгі таңда дамып келе жатқан болашағы зор сала ақпараттық технологиялар саласы екенін бүкіл әлем мойындап отыр. Бұл саланың берері мол екеніне көздері жеткен көптеген дамушы елдер қаржысын да, ресурсын да аяп жатқан жоқ. Осы елдердің арасында Қазақстан да бар. Жалпы, сандық технологиялардың біздің қоғамға берер артықшылықтары көп.

Ақпараттық технологиялар немесе қысқаша айтқанда ІТ саласы мен цифрлы технологияларды дамыту қажеттігін Елбасы өзінің «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты халыққа арнаған жолдауында баяндаған болатын. Жолдауға сәйкес елімізде «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы іске қосылуы белгіленді. Ақпараттық технологиялар жедел дамып бара жатқан мына заманда ІТ саласын дамытпасақ, дамыған 30 елдің қатарынан көріну қиын болады.

Себебі, өркениетті елдердің барлығы осы цифрлы жүйеге көшіп, өнеркәсібінің дамуын және халқының әл-ауқатын жылдан-жылға жақсартып келеді. Компьютерлік технологияның көп функционалды бағдарламалық-ақпараттық мүмкіндіктері: виртуальді лабораториялар, компьютерлік бағдарламалық пакеттер, интернет жүйесі, мультимедиа, электрондық оқулықтар және т.б. студенттердің танымдық белсенділігін арттырады, шығармашылық ізденіске баулиды. Инновациялық технологиялардың қай түрін алсақ та, олардың тиімділігі тек қана оқытушының шеберлігімен және осы шеберлікті шыңдай түскендігімен ғана өз күшіне ие бола алады. Сондықтан білім алушылардың ынтасын арттыруға арналған әдістемелік құралдардың жүйесі мен амалдары әр оқытушыдан оларды терең игеруін, іске асыруын және оған сай болатын іскерлікті талап етеді.

Сондықтан жоғары оқу орындарында математика пәнінің оқытушылары қазіргі уақыт талабына сай білім бере отырып, математикалық ойлау қабілеті жоғары, ойлау мәдениеті қалыптасқан, өз бетінше дәл шешім қабылдай алатын, бәсекеге қабілетті, білімді студентті даярлап шығаруға зор үлесін қосуы тиіс.

Енді MathCAD жүйесінде дифференциалдық теңдеулерді шешуді қарастырайық:

Бірінші ретті сызықтық дифференциалдық теңдеулердің жалпы түрі $y' + p(x)y = f(x)$, мұндағы $p(x), f(x)$ берілген функциялар. Бұл теңдеуді Бернуллі әдісін қолданып шешеміз. Шешім екі функцияның көбейтіндісі ретінде алынады.

$$y = u(x)v(x)$$

$$\text{Мұнда } v(x) = e^{-\int p(x)dx}$$

$$u(x) = \int e^{\int p(x) dx} f(x) dx + c$$

Сонда, $y = e^{-\int p(x) dx} \left(\int e^{\int p(x) dx} \cdot f(x) dx + c \right)$

- Дифференциалдық теңдеуді шеш: $xy' - y = x^3$

Шешуі: Берілген теңдеуді түрлендірейік

$$y' - \frac{1}{x} y = x^2$$

Сонда $p(x) = -\frac{1}{x}$, $f(x) = x^2$ болады.

Демек $v(x) = e^{-\int (-\frac{1}{x}) dx} = e^{\int \frac{dx}{x}} = e^{\ln x} = x$

$$u(x) = \int e^{\int \frac{dx}{x}} \cdot x^2 dx = \int e^{-\ln x} \cdot x^2 dx = \int x dx = \frac{x^2}{2} + C$$

Теңдеудің жалпы шешімі: $y = x \cdot \left(\frac{x^2}{2} + C \right)$

Енді осы теңдеуді MathCAD-қа енгізіп,

Evaluation символынан « \rightarrow » белгісін қойып, Enter батырмасын басып, 1-суреттегі нәтижені аламыз.

Сурет 1

- $y' + y \tan x = \frac{1}{\cos x}$ теңдеудің шешімін тап.

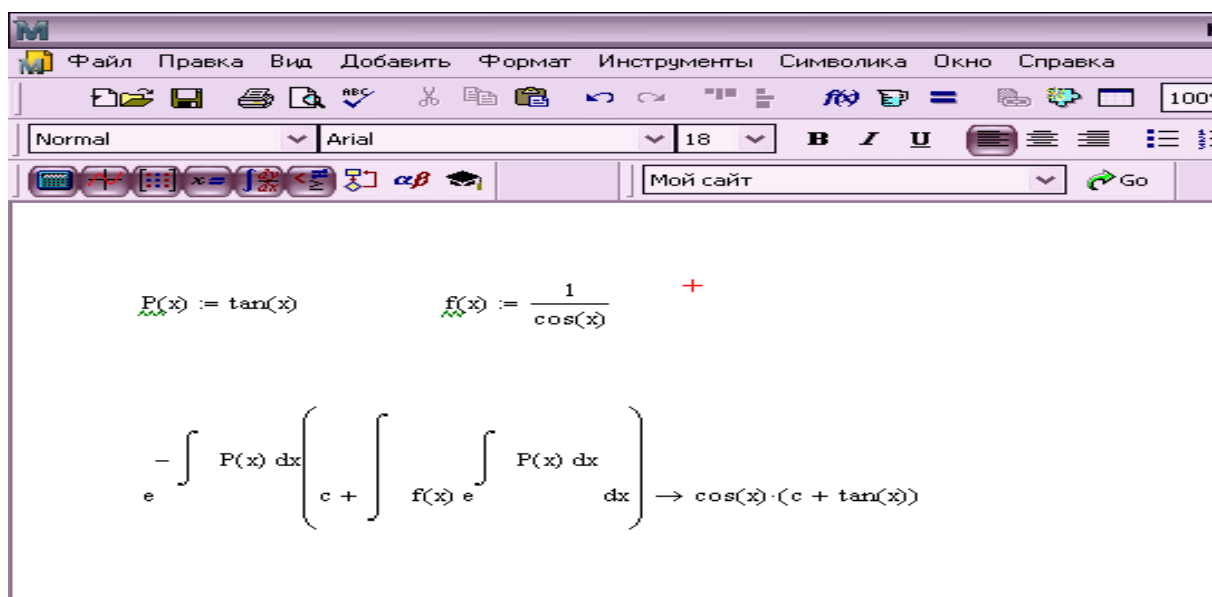
Шешуі: Мұнда $p(x) = \operatorname{tg}x$, $f(x) = \frac{1}{\cos x}$

$$v(x) = e^{-\int \operatorname{tg}x dx} = e^{\ln \cos x} = \cos x$$

$$u(x) = \int e^{\int \operatorname{tg}x dx} \cdot \frac{1}{\cos x} dx = \int \frac{dx}{\cos^2 x} = \operatorname{tg}x + C$$

Жалпы шешім мына түрде жазылады: $y = \cos x(\operatorname{tg}x + C)$

Енді осы теңдеуді MathCAD-қа енгізіп, Evaluation символынан « \rightarrow » белгісін қойып, Enter батырмасын басып, 2-суреттегі нәтижені аламыз.

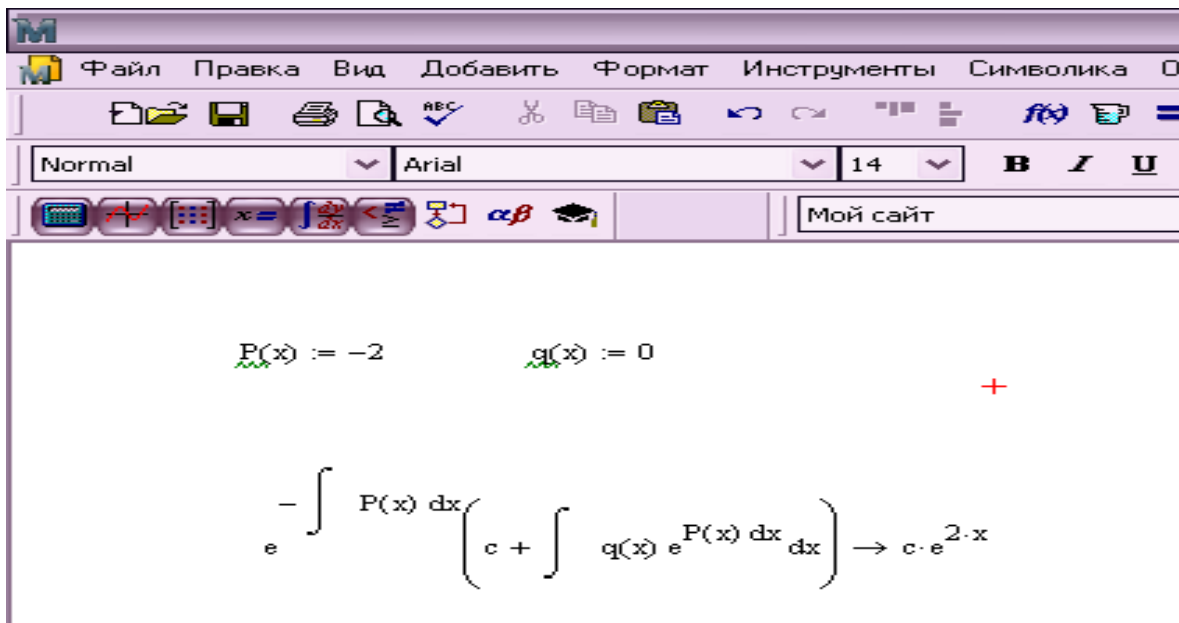


Сурет 2.

- Теңдеуді шеш: $y' - 2y = 0$

$$p(x) = -2, \quad q(x) = 0$$

Берілген теңдеуді MathCAD-қа енгізіп, Evaluation символынан « \rightarrow » белгісін қойып, Enter батырмасын басып, 3-суреттегі нәтижені аламыз.



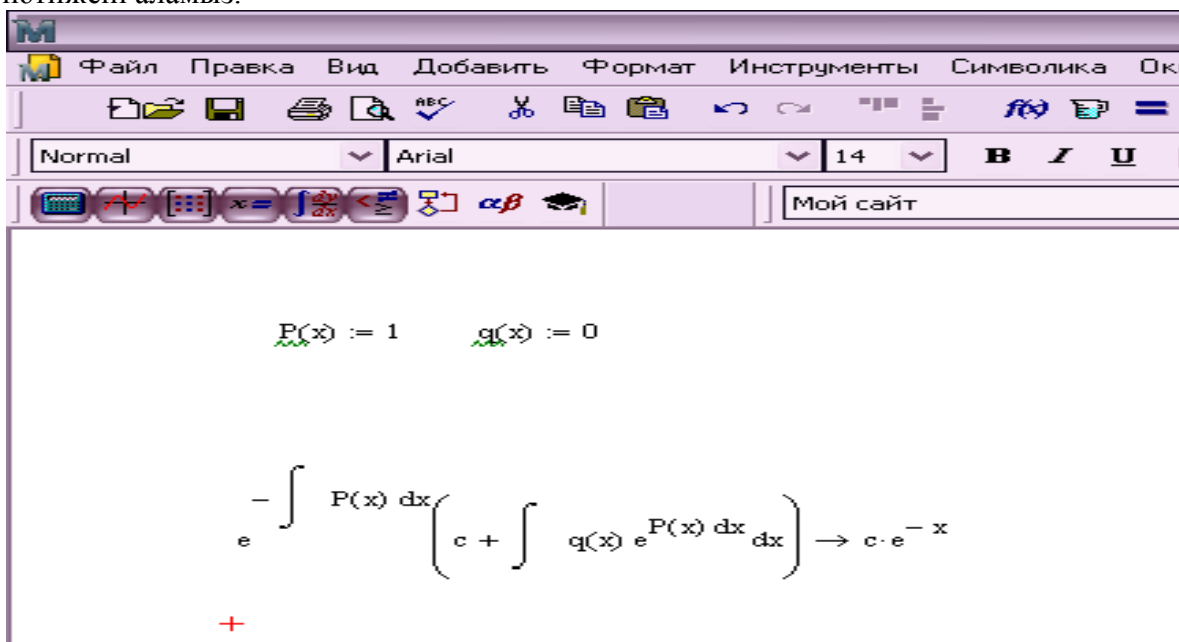
Сурет 3.

- Теңдеуді шеш: $y' + y = 0$

$$p(x) = 1, \quad q(x) = 0$$

Берілген теңдеуді MathCAD-қа енгізіп,

Evaluation символынан « \rightarrow » белгісін қойып, Enter батырмасын басып, 4-суреттегі нәтижені аламыз.



Сурет 4.

Қорыта айтқанда, еліміздің әрбір азаматы терең білімді, интеллектуалды, заманауи техникаларды еркін меңгере алатын, әрқайсысы еліміздің дамуына өз үлесін қоса алатын болса деймін. Ол үшін оларға білім беретін ұстаздар өз пәнін жетік меңгерген, теория мен практиканы оқушылар бойына сіңіре алатын шығармашыл, ізденімпаз, ең бастысы еңбекқор болуы қажет.

Әдебиеттер:

1. Қонысұлы А. 1-ші ретті сызықтық дифференциал тендеулер және олардың қолданулары. ҚМУ, 2001.-80б.
2. Дьяконов В.П. MathCAD 2000. Учебный курс. СПб, Питер, 2001.-592с.
3. Сдвижков О.А. MathCAD 2000: введение в компьютерную математику.-М., Дашков и К., 2002.-204с
4. Тұрбаев Б.Е., Қанибайқызы Қ. Дифференциалдық және интегралдық есептеулер негіздері. Қызылорда 2013ж, 152 б.

ВЫПОЛНЕНИЕ ЛИНЕЙНЫХ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ 1-ГО ПОРЯДКА В ОБЛАСТИ МАТЕМАТИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИТ ОТРАСЛИ И ЦИФРОВОЙ ТЕХНОЛОГИИ НА MATHCAD

Қ. ҚАНИБАЙҚЫЗЫ¹, магистр педагогических наук,
А.К. СМАХАНОВА¹, магистр математики

¹Қызылординский государственный университет имени КORKYT АТА, Республика
Казахстана

Аннотация

В своем послании народу «Третья казахстанская модернизация: глобальная конкурентоспособность» глава государства подчеркнул необходимость реализации в стране государственной программы «Цифровой Казахстан». То есть, когда быстроразвивающиеся технологии быстро меняются, в настоящее время для вхождения в ряды 30 развитых стран без IT-сектора трудно представить. Поскольку все цивилизованные страны переходят на эту цифровую систему, они постепенно улучшают промышленность и благосостояние населения.

В данной работе описаны информационные технологии, в частности, необходимость развития IT отрасли и цифровых технологий, многофункциональные программно-информационные возможности компьютерных технологий: виртуальные лаборатории, компьютерные программные пакеты, интернет-системы, мультимедиа, электронные учебники и т. д., повышение познавательной активности студентов, вовлечение в творческий поиск. Обучение решению дифференциальных уравнений в системе Mathcad.

Ключевые слова: информационная, цифровая технология, линейное дифференциальное уравнение, метод Бернулли, сети интернет, виртуальные лаборатории.

EXECUTION OF LINEAR DIFFERENTIAL EQUATIONS OF THE N-TH ORDER IN THE FIELD OF MATHEMATICS WITH THE USE OF IT INDUSTRY AND DIGITAL TECHNOLOGY ON MATHCAD

K. KANIBAYKYZY¹, master of pedagogical sciences
A. K. SMAKHANOVA¹, master of mathematics

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Republic of Kazakhstan

Annotation

In his Message to the People of Kazakhstan "The Third Kazakhstan Modernization: Global Competitiveness," the Head-of-the State stressed the need to implement the national program "Digital Kazakhstan" in the country. That is, when emerging technologies are

developing rapidly, presently it is impossible to imagine the IT sector as 30 developed countries. As all civilized countries are under moving to this digital system, they gradually improve industry and the well-being of the population.

This paper describes information technologies, in particular, the need to develop the IT industry and digital technologies, multifunctional software and information capabilities of computer technologies: virtual laboratories, computer software packages, the Internet system, multimedia, electronic textbooks, increase of cognitive activity of students, involvement in a creative search, learning to solve differential equations in the Mathcad system.

Keywords: informational, digital technology, linear differential equation, Bernoulli method, Internet, virtual laboratories.

ҚҰМАЙ ДАҚЫЛДАРЫНЫҢ БОТАНИКА-БИОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ ӨСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

И.А.ТАУТЕНОВ¹, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы,
С.Ж.БЕКЖАНОВ¹, PhD,
А.М.КУЗДИБАЕВА², ауыл шаруашылығы ғылымдарының магистрі

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,

²Қармақшы аудандық ауыл шаруашылығы бөлімі,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Мақалада құмай дақылдарының тамыр жүйесінің, сабақтары мен жапырақтарының ботаникалық сипаты, сонымен қатар олардың жылу мен жарыққа, ылғалға, топырақ пен тұздануға, минералды қоректенуге қатынасы келтірілген. Құмайдың вегетативті қалыптасу және генеративті пайда болу органдары графикалық интерпретация түрінде берілген. Құмай дақылдарының тұқымының көктеу, өскіндеуі, түптену мен түтіктенуі, сабақтарының өсуі, сіпселенуі, гүлдеуі, дәндердің қалыптасуы, дәннің балауса және толық пісу кезеңдерінің айрықша белгілері қаралған. Құмайдың ботаника-биологиялық сипаттамасы мен өсу ерекшеліктері Қызылорда облысының қуаңшылық аудандары үшін өте бағалы малазықтық дақыл ретінде өсіруге болатындығын дәлелдейді.

Кілт сөздер: құмай, тамыр жүйесі, сабақтар, жапырақтар, вегетациялық кезең, өсу ерекшеліктері, минералды тыңайтқыштар.

Құмайдың дамуында екі негізгі кезеңді бөледі: I – вегетативтік органдардың – тамыр, сабақтар мен жапырақтардың қалыптасуы; II – генеративтік органдардың – гүл шоқтарының, гүлдер мен тұқымдардың түзілуі.

Құмайда тамырлардың бес типі анықталған: ұрықтық, мезокотельді, түйіндік, түптену сабақтарының тамырлары және ауа тамырлары, ол тамыр жүйесінің тіршілік етуі тұқым пісіп жетілгеннен соң да жалғаса береді [1].

Құмайдың тамыр жүйесі көпшілік астық тұқымдастар сияқты шашақты, кең тармақталған, топыраққа терең бойлайды. Құмай бір тамыршамен өсіп, 3-4-ші жапырақ пайда болғанша, түкшелермен жабылған көптеген жанама тамыршалар түзіп, қарқынды тармақталады және олар екінші кезектегі тамырлар пайда болғанша, өсімдіктің топырақтан қоректенуінің негізгі органы болып табылады. Өскіндер өсіп шыққаннан соң, 4-8 күннен кейін түптену түйіні нақты белгіленеді, онан екінші қатардағы (түйіндік) тамырлар шығады және олардың топырақтың кеуіп кеткен қабатын тесіп өтетін қабілеті бар, 2 м және онан да тереңге бойлап, ылғал қабатқа жетуге ұмтылады. Күшті қуаңшылық орын алғанда құмай тамырларында, оларды құрғап кетуден сақтандыратын қорғаушы кремний қабаты түзіледі.

Түптену түйінінен жанама тамырлардың қуатты шашақтары дамиды, олар жан-жаққа 60-130 см-ге тарап, 250-300 см тереңдікке дейін бойлайды. Шашақтану кезеңінде тірек (ауа) тамырлары түзіледі, олар жер бетіндегі бірінші-екінші түйіннен өсіп шығып топыраққа бойлай сіңіп кетеді.

Құмайдың сабақтары тік тұратын, буынаралықтарға бөлінген, олардың саны мен ұзындығы қай түрге жататындығына және сортына байланысты. Бас сабақтағы буынаралық саны генетикалық негізделген және едәуір тұрақты белгі болып табылады. Ерте пісетін сорттарда буынаралықтар саны аз, 7-10, орта мерзімде пісетін сорттарда – 11-15, ал кеш пісетін сорттарда 16-25. Олардың ұзындығы құмайдың түрі мен сортына және

қолданылған агротехника жағдайына байланысты түбінен 0,5-2 см-ден сіпсебасқа қарай 40 см-ге дейін ұлғаяды.

Сортына, егістің тығыздығына байланысты, сол секілді топырақ құнарлылығы деңгейіне және климат жағдайларына байланысты сабақтар биіктігі және олардың бір түптегі саны әртүрлі болып келеді. Құмайдың биік сорттарының биіктігі 2-3 м, ал суармалы жағдайда 4-5 м-ге дейін жетеді. Ергежейлі сорттардың биіктігі 0,6-0,8 м шамасында болады. Өзгергіштігіне қарамастан, сабақ биіктігі құмайдың көптеген топтары, түрлері мен сорттары үшін тұрақты белгі болып табылады.

Құмайдың жапырағы жапырақ алақанынан және жапырақ қынабынан тұрады. Жапырақтың қынап бөлігі сабақтың төменгі жағын тығыз қоршап, оларды қолайсыз сыртқы жағдайлардан қорғайды және сабаққа үлкен беріктік береді.

Жапырақтар екі жағынан кезектесіп орналасады. Олардың саны буынаралықтар санына, сондай-ақ өсіру жағдайларына және сорттың өніп-өсу мерзіміне байланысты болады. Ерте пісетін сорттар 7-10, орта мерзімде пісетін сорттар 16-25 және онан да көп жапырақ шығарады. Жапырақ алақанының ұзындығы 40-80, жалпақтығы 5-14 см болып келеді. Жапырақтарда құлақша жоқ, тілшесі кішкентай, жапырақ алақаны – отырған. Бір өсімдіктің жапырақ алақанының орташа ауданы 290 см², ал ол 200-ден 390 см² дейін ауытқиды.

Гүл шоғыры әртүрлі формадағы (цилиндр тәрізді, сопақша, пирамида тәрізді, сыпырғы тәрізді және т.б.) әртүрлі тығыздықтағы (бос, тармақты, қысыңқы), әртүрлі түсті (ақтан қоңырға дейін) гүл және масақ қабықшаларымен біркелкі деңгейде жабылмаған, ұзындығы 15-70 см болатын сіпсебас. Бұл белгілер толық бас шығару-гүлдеу кезеңдерінде өте анық көрінеді және құмайдың топтарын, түрлерін және сорттарын анықтау кезінде маңызды морфологиялық белгілер болып табылады.

Құмайдың жемісі – дән, ол формасы, өлшемдері және түсі жағынан ерекшеленеді. Дәндік құмайдың жемісі жалаңаш, гүл және масақ қабықшалары оңай ажыратылады, қант және сыпырғы құмайларының дәнінің қабықшасы болады. Қабықшасы бар сорттарда тұқымды саңырауқұлақ ауруларынан қорғайтын танин глюкозиді бар. Бір сіпсебастағы дәндер саны сортқа, буданға және өсіру жағдайларына байланысты сорттарда – 1800-2190 дана, будандарда 3000-5600 дана кездеседі. 1 кг-да сортына және өсіру жағдайларына байланысты 24-48 мың құмай дәні болады. Дән пішіні сопақ, жұмыртқа тәріздес, бөшке тәріздес, домалақ және т.б; өлшемі бойынша – ірі (1000 дән салмағы 30-40 г) орташа (20-30 г) және майда (20 г-нан төмен) болады.

Өсу ерекшеліктері. Құмай дақылының өсуі мен дамуының өзіндік ерекшеліктері бар. Батыс елдерінде өсімдік онтогенезін астық дақылдарының дамуының ондық коды бар халықаралық фенологиялық шкала бойынша бағалайды [2]. ТМД елдерінде сортсынау әдістемесіне сәйкес дамудың жеті фенологиялық кезеңін есептеу қабылданған: толық өскіндер, түптеу, сіпсебас шығару, гүлдеу, дәннің сүт-балауызданып пісуі (сүрлемге арналған тәжірибелерде) және толық пісу (дәнге арналған тәжірибелер) [3].

Құмай дақылының өндірістік егістерін бақылаулар көрсеткендей, бұл өсімдіктің негізгі бір сипаттамалық ерекшелігі, ұрық тамырлары қажетті қоректендіруді қамтамасыз ете алмаған өскіндер-түптеу кезеңінде, өте баяу өсетіндігі.

Құмайда органогенездің 12 кезеңі өтеді (1 сурет): I –тұқымның өнуі; II –өскіндер, үшінші жапырақ; III – түптену; IV – түптенудің жалғасы; V – түтіктену; VI – түтіктенудің жалғасы; VII – сабақтың өсуі; VIII – сіпсебас шығару; IX – гүлдеу; X – дәннің қалыптасуы және өсуі; XI – дәннің толысуы; XII – дәннің балауызданып және толық пісуі [4].

Өніп-пісіп жетілу мерзімі органогенез кезеңдері бойынша төмендегідей қалыптасады. Бірінші кезеңде судың аз мөлшері жұмсалады – тәулігіне 10 м³/га. Екінші кезеңде, яғни негізгі вегетативтік органдар қалыптасу кезеңінде де жұмсалатын су мөлшері аса көп емес – тәулігіне 22 м³/га. Құмай өсімдігінің сипаттық негізгі

ерекшелігінің бірі, ұрық тамырлары қажетті қоректенуді қамтамасыз ете алмаған өскіндер-түптеу (3-4 апта) кезеңінде жай өсуі.

Үшінші кезеңге өту мерзімінде ұрық жапырақтарын салу тоқталады және гүл шоғыры дінгегінің бөлінуі басталып, олардың жоғарғы бөлігінде бұтақтану жүреді (төртінші кезең). Бұл екі кезең қатар жүріп отырады десе де болады. Төртінші кезең 5-6 жапырақ кезінде және түптенудің басында байқалады және суға жоғары талабымен сипатталады – тәулігіне 45 м³/га-ға дейін. Бұл кезеңде сумен қамтамасыз ету қалыпты болған жағдайда, құмайдың сабақтары көп бұтақтар шығарады, ал ылғал жеткіліксіз болған жағдайда өсімдік түптемейді.

Бесінші кезеңнен бастап жаңа сапалы органның қалыптасуы басталады, оның жабынды және генеративті органдары құралады. Бұл уақытта су тұтыну тәулігіне 93 м³/га-ға дейін ұлғаяды. Түптену кезеңі түтіктену кезеңімен алмасады, онда өсімдіктің жер асты және жер үсті бөліктерінің өсуі қарқынды жүреді. Сіпсебаста болатын гүлшелердің мүмкінді саны нақты анықталады. Алтыншы кезеңнің аяғында тозаң тетрадасы құрылады. Әрі қарай сабақ және сабақтық торапаралықтар қарқынды өседі. Өсімдік биіктігі тәулігіне 5-6 см-ге дейін ұзарады. Н.А. Шепель бойынша [4] жер үсті массасының ең жоғарғы өсуі толық сіпсебас шығару-гүлдеудің басына келеді, одан кейін жапырақтардың өсуі және түптенудің тоқталуына байланысты, өсімдіктің жерүсті өнімділігі төмендейді.

Биіктігі, см	1-3	4-7	24-31	44-55	67-82	77-95	157-185	182-221	183-223	186-227	191-233	194-237
Өсімдіктің тәуліктік өсуі, см/тәулік	0,1	0,4	1,7		1,9		0,5	5,1	0,3		0,3	
Тамырлардың топыраққа өнуі, см												
	3-7	7-11	11-46	46-85	85-104	104-114	114-137	137-148	148-160	160-188	188-198	198-204
Тәуліктік суды тұтыну, м ³ /га	10	10	12	45	93		95-100		74			40
Фаза-аралық зақтылық, күн	10-12	8-10	12-14	12-14	12-14	5-7	16-18	5-7	4-7	12-14	18-20	10-12
Вегетация кезеңдері	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
	Егу-Өну	Өскіндер-3-ші жапырақ	Түптену		Түтіктену		Сабақтың өсуі	Шашақтану	Гүлдеу-дән салу		Балауыздану-толық пісу	

Сурет 1 – Құмай дақылы өсімдіктерінің вегетация кезеңіндегі өсу ерекшеліктері

Ескерту – [1,4,6,8] әдебиет көздері негізінде авторлармен құрастырылған

Тәжірибе көрсеткендей, осы және келесі кезеңдерде (VI дан VIII-ге дейін) өсімдік қарқынды жарықты және толық сумен қамтамасыз етуді қажет етеді. Бұл кезеңдер жаздың ең ыстық кезеңімен ($t \geq 35^{\circ}\text{C}$) және ең төменгі ауа ылғалдылығына сәйкес келеді (20% шамасында). Осы уақытта судың мейлінше мол мөлшері жұмсалады – тәулігіне 95-100 м³/га. Осы кезеңдегі су жетімсіздігі гүлдердің стерильдігіне және бос гүлділікке әкеп соқтырады. Дәл осы кезеңде құмайдың ең қарқынды тәуліктік салмақ қосуы байқалады –

14-18 г. Бұл уақыттағы су тұтынудың азаюы өнімнің, яғни жасыл массаның 180-200 ц/га-ға дейін төмендеуіне себеп болады.

Органогенездің тоғызыншы және оныншы кезеңдерінде тәуліктік су пайдаланудың аздап төмендеуі, шамамен 75 м³/га-ға дейін байқалады. Бұл мезгілде құмай қарқынды өседі және суды қажет етеді. Құмайдың ерте пісетін сорттары сіпсебас шығарғаннан соң 3-4 күннен кейін, ал көпшілік кеш пісетін сорттар – 5-6 күннен кейін, таң мезгілінде гүлдейді. Сабақ-жапырақ массасының өсуі екі кезеңге бөлінеді – вегетативті және репродуктивті.

Суару мөлшері топырақтың су-физикалық қасиеттеріне байланысты жер асты сулары жақын орналасқан жағдайда 600-700 м³/га-дан кем болмауы тиіс.

Жылу мен жарыққа қатынасы. Құмай өзінің толықтай жылуға қоятын талабына сәйкес әлемдік егіншілікте ең жылу сүйгіш дақылдардың бірі болып есептеледі. Құмай аязға өте сезімтал, әсіресе өскіндер кезінде. Өсімдіктер өскіндер кезінде ауа температурасы минус 2-3⁰С болғанда үсіп кетеді, ал гүлдеу кезеңінде минус 1⁰С-та өледі [5]. Оның тұқымдары себу тереңдігіндегі топырақтың температурасы + 10-12⁰С болғанда көктей бастайды, бірақ жас өскіндер шамалы аз уақыттық аяздарда өліп қалуы мүмкін.

Әртүрлі зерттеушілердің мәліметтеріне қарағанда, құмай дақылы дамуының толық циклын өту үшін белгілі бір ауа белсенді температура жиынтығы қажет болады. Ол өте елеулі шектерде ауытқиды: ерте пісетін сорттар үшін 2000-2500, орта ерте – 2500-3000, орта мерзімде пісетін сорттар – 3000-3500, кеш пісетін сорттар үшін – 3500 ⁰С-дан жоғары, өсіру жағдайына және сорттық ерекшеліктеріне байланысты. Жылуға көп қажеттілік құмайдың өскіндер-сіпсебас шығару кезеңінде байқалады – 1400-2100, аз қажеттілік себу-өскіндер кезеңінде – 243-297⁰С [6].

Ылғалға қатынасы. Құмай өзінің ерекше анатомиялық және физиологиялық құрылысына байланысты құрғаққа өте шыдамды және ыстықты көтеретін дақылдар қатарына кіреді [7]. Ғылыми-көпшілік әдебиетте құмайды «*өсімдік әлемінің түйесі*» деп атайды. Бірақ, жер жүзінде үлкен эколого-географиялық өзгешелігіне және кең таралуына байланысты, оның түрлерінің құрғақшылыққа қатынасы бірдей емес екені байқалады [2, с.42].

Құмай дақылдарын құрғақшылыққа төзімділік деңгейіне байланысты 5 топқа бөлуге болады: 1) құрғаққа тұрақсыз – кафрлік және қытайлық; 2) аз тұрақты – гвинеялық; 3) орташа тұрақты – қант құмайы; 4) құрғаққа төзімді – астық құмайы; 5) өте құрғаққа төзімді – шәй құмайы.

Құмай тропикалық өсімдік болғандықтан эволюция үдерісінде ылғал жетіспеушілікке жоғары бейімділік және оны үнемдеп пайдалануға дағдыланған. Құмайдың ылғалға қатынасы, әдетте транспирация коэффициентімен сипатталады, әдебиетте оның мөлшер шамасы әртүрлі. Г.М. Шекун [8] өз еңбегінде транспирациялық коэффициент мәні фазааралық кезеңдерге байланысты болады деген қорытындыға келеді, өскіндерден түптенуге дейін ол 114-ке, түптенуден сіпсебас шығаруға дейін 124, сіпсебас шығарудан гүлдеуге дейін 403, ал орта есеппен 214-ке тең деп жазады. Алайда, оның мәні басқа дақылдарға қарағанда төмен. Мысалы, судан шөбі құрғақ заттың бірлігін құрау үшін судың 340 бөлігін, жүгері – 388, бидай – 515, арпа – 534, сұлы – 600, жоңышқа – 730 бөлігін жұмсайды [4, с.42].

Топыраққа және тұздылыққа қатынасы. Әдебиет мәліметтеріне сәйкес, құмай топыраққа ерекше талаптар қоя бермейді, ол арамшөптерден таза, жеңіл құмдақ және ауыр саздақ топырақтарда да өсе береді [9,10]. Бұл топырақтың терең қабатынан қоректік заттарды сіңіре алатын, топырақтың үлкен көлемін қамтитын және тереңге бойлап кететін тамыр жүйесіне байланысты болса керек. Құмай, әсіресе қант құмайы, жерасты суларының жақындығын жеңіл көтереді.

Құмай топырақ тұздылығына және сілтілігіне шыдамды. Ол топырақ ерітіндісі реакциясына үлкен икемділік көрсетеді (1 кесте) [11].

Кесте 1 – Құмайға арналған топырақ сипаттамасының оптимум, экономикалық мүмкін минимум және максимум көрсеткіштері

Көрсеткіш	Минимум	Оптимум	Максимум
Қарашірік мөлшері, %	1-3	3-6	-
Су суспензиясының рН	5,5-6,5	6,5-8,5	8,5-8,8
Тығыздық, г/см ³	1,10-1,35	1,35-1,45	1,45-1,50
Физикалық саз мөлшері (<0,01 мм), %	10-30	30-45	45-70
Алмаспалы Na, % АКС-нан	-	3-5	5-10
Хлоридті-сульфатты тұздандудағы тығыз қалдық, %	-	0,1-0,2	0,2-0,4
CaCO ₃ мөлшері, %	-	0-5	5-10

Қант құмайы мен дәндік құмай, басқа малазықтық дақылдарға қарағанда, топырақ тұздылығына шыдамды болып, фитомассаның жақсы өнімдерін құрайды [12]. Мысалы, зертханалық жағдайда натрий сульфатының ерітіндісінде өсіру кезінде дәндік құмайдың көптеген сортүлгілері жоғары тұрақты екенін көрсетті.

Минералды қоректенуге қатынасы. Құмайдың басқа дақылдарға қарағанда, суға және топыраққа төменгі талап қоятындығына қарамастан, көптеген авторлар, оның жоғары өнімділігі қоректік заттардың едәуір мөлшерін пайдалануымен байланыстырады, сондықтан ол, органикалық және минералдық тыңайтқыштарды енгізуді қалайды. Құмай үшін ең қажетті қоректік элемент азот болып табылады, топырақтың табиғи құнарлылығы дақылды азотпен тек 38,7%-ға, фосформен 53,3%, калиймен – 93%-ға қанағаттандырады. Құмай өсімдігінің ең көп азотты тұтынуы, қарқынды өсу кезеңінде және генеративтік мүшелер қалыптасу кезінде, әсіресе сіпсебас шығаруға 10-15 күн қалғанда және гүлдеуден 10-15 күн өткен соң байқалады. Сіпсебас шығару кезеңіне қарай өсімдіктер жалпы P₂O₅ мөлшерінің 50% сіңіреді [4, с.46].

Қорытынды. Жоғарыда көрсетілген, құмайдың ботаника-биологиялық және өсу ерекшеліктері оны, Қызылорда облысының қуаңшылық аудандары үшін өте бағалы малазықтық дақылдар қатарына қосуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Шорин П.М., Малиновский Б.Н., Мирошниченко В.Ф. Сорго – ценная кормовая культура. – М.: «Колос», 1973. 109 с.
2. Федоров В.А., Коломейченко В.В., Дурнев Г.И. и др. Растениеводство. Практикум. – Воронеж: Воронежский агроуниверситет, 1996. – 392 с.
3. Методика Государственного сортоиспытания сельскохозяйственных культур. – Алматы, 2002. - Вып. 1. –378 с.
4. Шепель Н.А. Сорго. – Волгоград, 1994. – 448 с.
5. Балакай С.Г. Сорго – культура больших возможностей // Научный журнал Российского НИИ проблем мелиорации, 2012. – № 1(05), – С.1-8.
6. Алабушев А.В., Бескровный В.И., Гайко Н.Т., Метлин В.В. Сорго. – М.: Агропромиздат, 1989. – 32 с.
7. Кадыров С.В., Федотов В.А., Большаков А.З., Клепка Ю.Н. и др. Сорго в ЦЧР // Ростов-на-Дону, ЗАО «РостИздаТ», 2008. – С. 14-16.
8. Шекун Г.М. Культура сорго в СССР и ее биологические особенности. –М.: Колос, 1964 –С.3-14.
9. Вахненко В.В. Сахарное сорго как кормовая культура в Приаралье. Тр. по прикладной ботанике, генетике и селекции. – Л., 1980. - Т.69, вып.1. – С. 125-127.

10. Пронько В.В. Высокая отдача сорго // Кукуруза и сорго. – 1989. № 4. – С. 37-38.
11. Вальков В.Ф., Денисова Т.В., Казеев К.Ш., Колесников С.И., Кузнецов Р.В. Почвенно-экологические аспекты растениеводства. – Ростов-на-Дону: «Ростиздат», 2007. – 391 с.
12. Царев А.П., Царева М.А. Агробиологические основы формирования высокопродуктивных агрофитоценозов кормовых культур и их использование на корм и семена в условиях Саратовской области // ФГОУ ВПО «Саратовский ГАУ», 2011. – С. 134-139.

БОТАНИКО-БИОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ОСОБЕННОСТИ РОСТА СОРГОВЫХ КУЛЬТУР

И.А. ТАУТЕНОВ¹, доктор сельскохозяйственных наук,
С.Ж. БЕКЖАНОВ¹, PhD,
А.М. КУЗДИБАЕВА², магистр сельскохозяйственных наук

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
²Отдел сельского хозяйства Кармакшинского района,
Республика Казахстан

Аннотация

В статье приводятся ботаническое описание корневой системы, стеблей и листьев сорговых культур, а также их отношение к теплу и свету, влаге, почвам и засолению, минеральному питанию. Формирование вегетативных и образование генеративных органов сорго представлены в виде графической интерпретации. Рассмотрены отличительные особенности прорастания семян, всходов, кущения, выхода в трубку, роста стебля, выметывания, цветения, формирования зерновки, восковой и полной спелости зерна сорговых культур. Описанные ботанико-биологические характеристики и особенности роста сорго обуславливают его высокую засухоустойчивость и урожайность, что ставят в число наиболее ценных кормовых культур для засушливых районов Кызылординской области.

Ключевые слова: сорго, корневая система, стебли, листья, вегетационный период, особенности роста, минеральное питание.

BOTANICAL AND BIOLOGICAL CHARACTERISTICS AND GROWTH CHARACTERISTICS FEATURES OF SORGHUM CROPS

I.A. TAUTENOV¹, doctor of agricultural sciences,
S.Zh. BEKZHANOV¹, PhD,
A.M. KUZDYBAEVA², master of agricultural sciences

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University,
²Department of agriculture of Karmakshinsky district,
Republic of Kazakhstan

Annotation

The article provides a botanical description of the root system, stems and leaves of sorghum crops, as well as their relation to heat and light, moisture, soil and salinization and mineral nutrition. Formation of vegetative and creation of generative organs of sorghum are presented in the form of graphical interpretations. The distinctive features of seed germination, germination, tillering, going into the tube, stem growth, sprouting, flowering, formation of grains, waxy and full ripeness of sorghum crops are considered. The described botanical and biological characteristics and growth characteristics of sorghum determine its high drought tolerance and yield which is among the most valuable forage crops for arid areas of the Kyzylorda region.

Keywords: sorghum, root system, stalks, leaves, vegetative period, features of body height, mineral delivery.

FTAMP 68.37.29

КҮРІШ АУРУЛАРЫНЫҢ АЛҒЫ ДАҚЫЛҒА БАЙЛАНЫСТЫ ТАРАЛУЫ

И.А.ТАУТЕНОВ¹, ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы,
Қ.А.ҚАЙМОЛДАЕВА¹, ауыл шаруашылығы ғылымдарының магистрі,
Д.М.НАЙМАНБАЙ¹, магистрант

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Қазақстан Республикасының Қызылорда облысы күріш өсіретін ең перспективалы аймаққа жатады. Алайда, соңғы жылдары ауа райының күрт өзгеруі салдарынан экологиялық жағдайдың нашарлауы ауылшаруашылығы дақылдарының, оның ішінде негізгі дақыл күріштің ауруларының белең алуына, соның нәтижесінде өнімділік пен өнім сапасының төмендеуіне әкеп соқтырды.

Күріштің жұқпалы ауруларын саңырауқұлақтар, бактериялар, вирустар және нематодтар қоздырады. Ең қауіпті кең тараған күріш ауруларына пирикулярриоз, фузариоз, гельминтоспориоз, альтернариоз, нигроспориоз жатады. Осы күріш ауруларының күріш ауыспалы егісіндегі алғы дақылдарға байланысты таралуын зерттеу барысында жүргізілген фитосанитарлық талдау, өсімдіктің ауруға шалдығу егіншілік мәдениеті деңгейіне, яғни танаптың арамшөптермен залалдануына байланысты екенін көрсетті. Өз кезегінде танаптағы арамшөптер саны мен түрлері алғы дақылға байланысты өзгеріп, күріш егісінде жыл сайын ауыспалы егіс айналымы бойынша жоңышқа танабынан алыстаған сайын фитосанитарлық жағдайдың төмендегені байқалды. Зерттеулер қорытындысы бойынша күріштен мол және сапалы өнім алу үшін жақсы алғы дақылдарды пайдалану ұсынылады.

Кілт сөздер: күріш, пирикулярриоз, фузариоз, гельминтоспориоз, альтернариоз, нигроспориоз.

Еліміз әлемнің дамыған елдерінің қатарына қосылуы үшін қойылатын негізгі міндеттердің бірі – өндірілген өнімдеріміздің халықаралық нарықта бәсекелестік қабілетінің жоғары болуы. Осы орайда Қызылорда облысының негізгі өндіріс көзінің бірі болып табылатын ауыл шаруашылығы, оның ішінде өсімдік шаруашылығы өндірісінің орны ерекше [1].

Арал теңізіне Амудария және Сырдария өзендерінен түсетін су мөлшерінің азаюына байланысты болған Қазақстандық Арал өңірінің экологиялық дағдарысының әсері барлық салаларда байқалуда, әсіресе су шығынын көп қажет ететін күріш шаруашылығында көптеген проблемалар туындауда. Негізгі күріш өндіруші аймақ болып есептелетін Қызылорда облысында 200 мың га-дан асатын инженерлік күріш жүйелерінің топырақтарының тұздануы, өңірде ауа райының күрт өзгеруі нәтижесінде өсімдіктердің зиянды ағзалары көбеюде [2,3].

Әсіресе, соңғы жылдары аймақта күріш ауруларының эпифитотиясы ауа райының өзгеруіне байланысты және соған сәйкес ауру таратушы инфекцияның жиналуына байланысты көбейген [4,5].

Әлемнің негізгі күріш өсіретін аймақтарында (Жапония, Үнді, Филиппин, Қытай, Ресей) күріштің зиянды аурулары мен зиянкестеріне қарсы күресуде химиялық

шараларды тиімді деп есептейді. Себебі, күріш жылы, ылғалы мол климат жағдайында өсетін болғандықтан, бұл дақылдың жұқпалы аурулары өте көп, олар орасан зор зиян келтіреді [6].

Күріштің жұқпалы ауруларын саңырауқұлақ, бактерия, вирус және нематодалар қоздырады.

Пирикуляриоз – ауру қоздырғыш саңырауқұлақ *Piricularia oryzae* Br et Saw. Ең қауіпті кең тараған күріш ауруына пирикуляриоз жатады. Бұл ауру күріштің өсу дәуірінде барлық жер бетіндегі бөлімін зақымдайды. Зақымдау сипатына байланысты ауру үш түрге бөлінеді: жапырақта, буында және шашағында. Жапырақ алақанымен жапырақ қынабында ақшыл-қоңыр дақ пайда болады, ол біртіндеп үлкейіп ұзындығы 3-4 см және ені 0,5 см болады. Жапырақтың үстіңгі жағынан сұрғылт-ақшыл қара-қоңыр жиекті, төменгі жағынан – қоңыр сұр немесе қара және сұрғылт қоныммен жабылған.

Күріш буыны зақымдану түрі буында қара – қоңыр дақ пайда болады. Әуелі олар кішкене біртіндеп көбейеді, буынның бәрі қарайып кетеді. Зақымданған сабақтағы дән толық болмайды және жоғары көтеріліп тұрады. Ауру күріш өсу кезінде конидиямен таралады. Саңырауқұлақ өсімдік қалдығында, тұқымда сақталады. Ауру қоздырғыш көптеген астық тұқымдас өсімдіктерде де дамиды, әсіресе қамыста. Ол ауру таралудың қосымша көзі болуы мүмкін. Пирикуляриоз ауруынан зияндануға тұқымның өнгіштігінің төмендеуі, күріш көгінің сиреуіне, вегетация кезінде кейбір өсімдіктердің өлуі, сонымен қатар толық піспеген немесе ұшық дәннің көп болуы себеп болады. Осының арқасында күріш өнімі төмендеуі 20-25% және одан да көп болуы мүмкін [6].

Пирикуляриоз Ресейдің Краснодар өлкесінде көп тараған. Оның күшті дамуы 1937-1938 жылдары байқалған, сонан соң ауру эпифитотиясы 10-12 жыл сайын қайталанып тұрған. Ауруға төзімсіз Лиман және Регул сорттарының өнімділігі 50 және онан да жоғары пайызға төмендеген. Осыған байланысты өніп-өсу кезеңі бойына фунгицидтермен 2-3 қайтара өңдеу ұсынылады.

Л.Д.Казенастың жарты ғасыр бұрын жүргізген зерттеулері Қазақстанда пирикуляриоздың өте сирек кездесетінін көрсеткен. Ж.А.Әбілдаева 1998 жылы Қызылорда облысының 2-3 аудандарының күріш алқаптарында пирикуляриоз ауруы әр жерден кездескенін, ауру белгілері жапырақта, буында пайда болғанын жазады. Жапырақтағы дақ әр түрлі ұзындығы 2,2-3,4 см, ені 0,3-0,5 см, жиегі қара-қоңыр ортасы сұрғылт түсті. Жапырақ қынабындағы дақ екі жағында қоңыр түсті болып келеді.

Шашақ зақымдалуы сабақтың ең жоғарғы басы (метелкаға жақын) шіруі, соның нәтижесінде шашақта дән толық болмайды ұшық болады. Конидиясы 3 клеткалы, формасы алмұрт немесе жұмыртқа тәрізді ашық сары түсті, өлшемі жапырақта 21,62 + 0,48 буында 23,72 + 0,53 шашақта 23,62 + 0,55. Ауру облыс егістік алқаптарында 2006 жылы 12 мың га жерде немесе зерттелген аумақтың 30%-да кездесті. Сол жылдардан бастап облыс күріш алқаптарында бұл ауру жыл сайын көрініс береді, күріш өндіруші шаруашылықтар химиялық күрес шараларын технологиялық картаға енгізіп қойды.

Фузариоз – ол *Vaccinia* немесе гигантизм (шамадан тыс өсіп кетуі және тамыр шіруі) деген атпен белгілі. Күріштің кең тараған ауруына фузариозды тамыр шіруі, және дән фузариозы жатады. Гигантизм Индияда, Қытайда, Мадагаскарда, Филлипинде және Жапонияда тараған. ТМД республикаларында аурудың бұл түрі тіркелмеген. Ауру қоздырғыш саңырауқұлақ *Fusarium moniliforme* /қалталы стадиясы/ *Typhlocyba fujikuroi* /Saw/ W. Ауру белгілері күріш көктеген кезден басталады. Ауырған өсімдік ақшыл-сары немесе ақшыл-жасыл түсті болады. Сабағы жіңішкеріп шамадан тыс ұзын болып өседі. Сабақтың басталар жерінде қызғыш түсті қабық пайда болады, ол саңырауқұлақ конидиясынан тұрады. Конидия гүлге таралып оны зақымдайды. Зақымданған дән бірінші ауру таратушы болып табылады. Кейде ауру өсімдіктің бойы қысқарып көптеген қысқа сабақтар түзуі мүмкін.

Тамыр шірік түрінің ауру қоздырғышы *Fusarium oxysporum f. oryzae* F. graminearum F. heterosporum Nees, F. culmorum т.б. Каспий өңірінде, Қырымда, Кубанда, Орта Азия және Қазақстанда. Қазақстанның оңтүстігінде күріштің фузариоз ауруы қоздырғышы *F. oxysporum f. oryzae* күріштің барлық органын зақымдайды. Зақымдалған өсімдіктің тамыры әуелі қоңырланады, жіңішкереді одан соң ұлпа мацерацияланады, ол тамыр мойынын қамтиды. Соның нәтижесінде тамыр мойыны шіріп, сабақ тамырдан жеңіл ажырайды. Ауру өсімдіктің шашағындағы дән толық болмайды, гүл қауызында қоңыр дақ пайда болады, кейде өсімдік дән байламай сарғыш түсті болып кетеді [3,7].

Күріштің гелиминтоспориоз ауруы күріш егілетін барлық аймақтарда кездеседі. Краснодар өлкесінде, Кавказда, Орта Азияда және Қазақстанның Қызылорда облысында гелиминтоспориозбен зақымдалған өсімдік сирек кездеседі.

Ауру қоздырғышы – саңырауқұлақ *Helmintosporium oryzae* v.B. de.Naan. Жіп шумағы клетка аралық, диффузды таралады. Зақымдалған ұлпа үстінде конидиялы спора түзеді. Конидия тасушы күңгірт-қоңыр, түзу кейде тармақталады, өлшемі 100- 175 x 4-5 мкм. Конидиясы күңгірт сарғыш, ұзынша, аздап иілген 5-13 көлденең перделері бар. Конидия өлшемі 35-170 x 26,8 мкм. Саңырауқұлақ өсімдік қалдығында, дәнде жіпшумақ, конидия күйінде сақталады. Ауырған күріш көгі солады, тамыры шіриді, түптену буынында күңгірт-сары қоным пайда болады. Жапырақта, сабақта және дәнде ұсақ овальді-ұзынша қоңыр дақ пайда болып, ортасы сұрғылт сары барқытгүл тәрізді қоным пайда болады. Ауру өсімдік жапырағы қурап түсіп қалады, сабағы сынады.

Гелиминтоспориоз ауруы тұқым өңгіштігін төмендетеді, күріш көгі сирек кетеді, жапырақта ассимиляция процесін азайтады, егістіктің жығылып қалуына себеп болады. Аурудың зақымдауы 5-10% болса, кейде 30-40% болуы мүмкін. Ауруға төзімді сорттар жоқ.

Альтернариоз ауру қоздырғышы – *Alternaria alternata* Nees. Ауру күріш жапырағында қоңыр белгілі формасы жоқ дақ пайда болады. Конидия тасушы қысқа қара қоңыр түсті конидиясы 3-6 көлденең пердесі бар. Альтернариоз, фузариозбен және пирикулярриозбен ауырған күрішті ылғалды камераға салып қарағанда барлық уақытта кездеседі. Ол астық тұқымдас дақылдардың барлығында кездесетін факультативті паразит. Бұл ауру Ресейдің Краснодар және Примор өлкелерінде кеңінен таралған.

Нигроспориоз – ауру қоздырғыш – *Nigrospora oryzae* Petch – факультативті паразит. Дән сыртында күріш пісуге жақындағанда қара ұнтақ қоным түрінде пайда болады. 1998 жылы Жалағаш ауданы «Ақсу» шаруашылығында тұқымға арналған егістікте кездескен. Аурудың этиологиясы анықталмаған.

Септориоз ауруының қоздырғышы – саңырауқұлақ *Septoria oryzae* Cott. *Sphaeropsis* туысына жатады. Күріш жапырағында, сабақ буыны арасында және дән қабығында қоңыр-сұр дақ пайда болады.

2018 жылы күріш дақылының өніп-өсу дәуірінде пирикулярриоз және басқа да күріш ауруларының таралуы мен даму ерекшеліктерін анықтау мақсатында Ы.Жақаев атындағы Қазақ күріш шаруашылығы ғылыми-зерттеу институтының Қарауылтөбе тірек пункті жағдайында әртүрлі дақылдар танабына орналасқан күріш егісінің фитосанитарлық жағдайына талдау жүргізілді. Күріш өсімдігінің өсуі мен дамуының негізгі кезеңдерінде аурулар дамуының өзгерісіне ұдайы бақылаулар жүргізіліп отырды. Түтіктену кезеңінде пирикулярриоз ауруы белгілері тек қоға өсімдігінде байқалса, дақылдың балауызданып пісу кезеңінде, алғы дақыл күріш болған жағдайда аз мөлшерде негізгі дақылда да болды. Дақтылық кешенімен жапырақтар мен сабақтардың зақымдануы 1-5% аралығында болды. Күріштің Түгіскен және Ару сорттарында дән қабықшаларының қараюы 20-30%-ға дейін жетті. Ылғал камерада жасалған талдаулар ауру дәндерден негізінен *Alternaria* туысынан, сиректеу *Fusarium* туысынан бөлінгенін көрсетті, ал пирикулярриоз қоздырғышы кездескен жоқ.

Саңырауқұлақ және бактериялық аурулар инфекциясының көзі патогендер ұзақ уақыт сақталатын дақылдың өсімдік қалдықтары және астық тұқымдас арамшөптер болып табылады. Сол себепті күріш агроценозында көп кездесетін астық тұқымдас арамшөптерге, оның ішінде атап айтқанда, кәдімгі қамыс, күрмек және шиін, доңыз қоға арамшөптеріне баса назар аударылды. Кәдімгі қамыс аз мөлшерде сабақ және қоңыр дат ауруымен, ал тауық тарысы – жабық қара күйе ауруымен залалданған. Қамыс жапырақтарынан негізінен *Alternaria* және *Fusarium* туыстарынан саңырауқұлақтар, сондай-ақ бактериальды экссудат бөлінді. Пирикуляриозға ұқсайтын дақтар тек қоғаларда ғана кездесті, бірақ саңырауқұлақтың спора таратуы болған жоқ.

Облыстың күріш жүйелерінде негізінен сегізтанапты күріш ауыспалы егістері игерілген. Соңғы жылдары экологиялық жағдайларға және су тапшылығына байланысты ауыспалы егістегі күріштің үлесін 25-37,5%-ға төмендетіп, құрамына әртараптандыру дақылдары енгізіліп жатыр. Нәтижесінде күріш дақылы жыл сайын жақсы алғы дақылдардан соң егіліп, ол жерлерде зиянды ағзалардың әрекетінің бәсеңдеуі байқалуда. Тоқырау жылдары әл бермей кеткен егістік арамшөптерінен құтылу, сауатты жүргізілген агротехникалық шаралар көмегімен және алғы дақылдар-көп жылдық бұршақтұқымдас шөптер арқасында іске асып жатыр. Танапта, арық-атыздарда арамшөптер түрлері мен саны кеміген сайын күріш дақылының саңырауқұлақ және бактериялық аурулармен залалдануы деңгейі төмендегені байқалып отыр.

Күріш ауыспалы егісіндегі негізгі алғы дақылдар жоңышқа, мелиоративтік танапқа егілген әртараптандыру дақылы және күріш болса, бұлардың әрқайсысы бойынша арамшөптер саны мен түрлері әрқалай болатыны белгілі болды. Түрлі алғы дақылдар танабына орналасқан күріш егісіндегі фитосанитарлық жағдайды зерттеу жақсы, тығыз өскен, өнімді жоңышқа танабынан кейін егілген негізгі дақыл танабында батпақ арамшөптерінің де, сондай-ақ күріш тарысы түрлерінің де саны аз екенін көрсетті. Батпақ арамшөптерінің саны егістің әр шаршы метрінде 2-3 дана болса, жер тегістігіне қарай күрмек, шиін арамшөптері 3-7 дана аралығында болды. Жоғарыда айтылғандай, жоңышқадан кейін орналасқан күріш танабындағы өсімдіктерде саңырауқұлақ және бактериялық аурулар белгілері байқалған жоқ. Жоңышқа танабын аударып жірту алғы дақылында күріш егісінің арнаулы арам шөптері санының 2-3 есеге көбейгені байқалды. Осы көрсеткіштерге байланысты күріш өсімдіктерінде саңырауқұлақ және ауруларының белгілері көрінді. Жоңышқа танабынан соң үшінші жыл күріш орналасқан танапта өскіндер кезеңінде батпақ арамшөптері саны бір шаршы метрде 27-30 болса, күріш тарысы арамшөптері саны 46-50 данаға жетті. Бұл танапта күріш аурулары орасан зиян келтірмегенімен, өсімдіктердің 10%-да фузариоз және альтернариоз ауру белгілері кездессе, ал 7-8%-ы пирикуляриоз ауруына шалдыққаны белгілі болды.

Қорыта айтқанда, күріш өсімдігінің саңырауқұлақ және бактериалды аурулармен ауруы егістің алғы дақылына және онда арамшөптердің түрлері мен санына тікелей байланысты болғаны анықталды. Зерттеулер нәтижесінде күріштен мол және сапалы өнім алу үшін егістің фитосанитарлық жағдайына мониторинг жасалуы қажет және күріш ауруларының таралмауы үшін ауыспалы егістегі негізгі дақыл күрішті тек жақсы алғы дақылдардан кейін орналастыру қажет екендігі дәлелденді. Басқа алғы дақыл бойынша орналасқан күріш егісінде өсімдіктің жағдайын үнемі бақылап отыру және залалдану белгілері көрінген жағдайда фунгицидтермен өңдеу ұсынылады.

Әдебиеттер:

1. Зеленский Г.Л., Тохетова Л.А., Таутенов И.А., Қаймолдаева Қ.А., Демесінова А.А. Күріш ауыспалы егісінде әртараптандыру дақылдарын өсірудің ғылыми негіздері //

«Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы» Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал – Қызылорда, 2017. №1. – Б. 29-34 .

2. Котлярова Л.А., Әбілдаева Ж.А. Күріштің зиянды жәндіктері мен аурулары және оларға қарсы күрес шаралары. Қазақстан күріші – Алматы «Қайнар» 1982. – Б-119-126.

3. Абилдаева Ж.А., Котлярова Л.А. Поражаемость риса фузариозом // Вестник с.-х. науки Казахстана – Алма-Ата, 1978. №7. – С.50-53.

4. Әбілдаева Ж.А. Күріштің саңырауқұлақ ауруларына төзімділігін арттыру жолдары // Ғылым жаршысы – Астана, 2008 №1 (48) – Б. 142-148.

5. Абилдаева Ж.А. Совершенствование защиты риса от вредителей, болезней и сорняков в условиях Приаралье с применением малотоксичных пестицидов нового поколения. Международный НПК. Проблемы экологии и охраны окружающей среды. Т. 11. – Кызылорда, 2008, – С. 92.

6. Петрова А.И. Болезни. Рисоводство. –М.: Колос 1973. – С.212-242.

7. Абилдаева Ж.А., Попандопуло М.И. и др. Методические указания по диагностике и оценке устойчивости селекционных образцов риса к фузариозной корневой гнили – Кызылорда, 1990. 9 с.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ БОЛЕЗНЕЙ РИСА В ЗАВИСИМОСТИ ОТ ПРЕДШЕСТВЕННИКА

И.А.ТАУТЕНОВ¹ – доктор сельскохозяйственных наук,
К.А.КАЙМОЛДАЕВА¹ – магистр сельскохозяйственных наук,
Д.М.НАЙМАНБАЙ¹ - магистрант

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

Кызылординская область является наиболее перспективным регионом выращивания риса. Однако в последние годы резкое изменение климатических условий и ухудшение экологической обстановки привели к развитию болезней сельскохозяйственных культур, в том числе основной культуры риса и снижению продуктивности и качества продукции.

Инфекционные болезни риса вызваны грибами, бактериями, вирусами и нематодами. Наиболее распространенными болезнями риса являются пирикулярриоз, фузариоз, гельминтоспориоз, альтернариоз, нигроспориоз. Фитосанитарный анализ, проведенный в рамках исследований распространения этих болезней в рисовом севообороте по предшествующим культурам показал, что развитие болезней напрямую связано с культурой земледелия, то есть засоренностью полей сорняками. В свою очередь, виды и количество сорняков на рисовом поле изменились по предшественникам, по ротации культур в севообороте при отдалении рисового поля от пласта люцерны наблюдалось ухудшение фитосанитарного состояния посевов. По результатам исследований для получения стабильного и качественного урожая риса рекомендуются использование лучших предшественников для риса.

Ключевые слова: рис, пирикулярриоз, фузариоз, гельминтоспориоз, альтернариоз, нигроспориоз.

THE SPREAD OF RICE DISEASES DEPENDING ON THE PREDECESSOR

I.A. TAUTENOV¹ – doctor of agricultural sciences,
K.A. KAYMOLDAYEVA¹ – master of agricultural sciences,

D.M.NAYMANBAY¹ – undergraduate

Korkyt Ata Kyzylorda State Universite, Republic of Kazakhstan

Annotation

The Kyzylorda region of the Republic of Kazakhstan is the most perspective rice growing region. However, in recent years, sharp changes in climatic conditions and environmental degradation have led to the development of agricultural diseases, including the main rice culture and a decrease in productivity and product quality.

Infectious diseases of rice are caused by fungi, bacteria, viruses and nematodes. The most common diseases of rice are periculariasis, fusariosis, helminthosporiosis, alternaria, nigrosporiosis. The phytosanitary analysis carried out in the framework of studies of the spread of these diseases in the rice rotation on previous crops showed that the development of diseases is directly related to the culture of agriculture, that is, the weeding of fields with weeds. In turn, the species and number of weeds in the rice field have changed according to their predecessors, the rotation of crops in the crop rotation when the rice field was removed from the alfalfa layer deteriorated the phytosanitary state of the crops. By results of researches for reception of a stable and qualitative crop of rice use of the best predecessors for rice is recommende.

Keywords: rice, pyrikulyariosis, fusariosis, helminthosporiosis, alternaria, nigrosporiosis.

КЛИЕНТ-СЕРВЕРЛІК ЖҮЙЕСІ

Э.Н. ТУЛЕГЕНОВА¹, экономика ғылымдарының кандидты,
А.О. ДӘУІТБАЕВА¹, техника ғылымдарының кандидаты,
А.А. АБИЛДАЕВА¹, магистрант

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Қазіргі даму кезеңінің ажырағысыз белгісі жаһандандыру және қоғамды ақпараттандыру болып табылады. Қоғам өмірінің барлық салаларын ақпараттандыру ақпараттың және ақпараттық технологиялардың мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық дамуындағы рөлін түбірлі өзгертеді. Қоғамның экономикалық және әлеуметтік даму деңгейі, оның әлемдік жүйеге интеграциясы ақпараттық технологияларды пайдаланудың масштабы мен сапасына және мамандардың кәсіпкерлік қызметіне тәуелді. Желіде пайдаланушылардың қызмет көрсету режимінің кең тараған түрі файл-сервер және клиент – сервер. Бұл екі модель де күрделілігімен, жұмыс көлемділігімен, түрлі функцияларымен, программалық-техникалық жабдықтарымен сондай-ақ өндірушілігімен ерекшеленеді.

Клиент-сервер моделінің ресурстық мүмкіндіктері көп, сұраныстарға жауап береді, бірінші болып файлдарды желі арқылы жібереді. «Клиент-сервер» жүйесі техникалық жабдықтауды ұйымдастыруды ұсынады, және екі компонент арасындағы ақпаратты өндеуді бөледі, олар клиент (жұмыс станциясы) және сервер. Екі бөлім де желімен біріктірілген сыйымдылығы әр түрлі компьютерде орындалады.

Кілт сөздер: клиент-сервер, мәліметтер қоры, файл-сервер, ақпараттық ресурстар.

Кез келген қоғамның ақпараттандыру деңгейі ақпараттық қызметтің даму дәрежесімен және онымен айналысып қызмет көрсететін мамандардың санымен, біліктілігімен анықталады. Сондай-ақ ақпараттандыру, қазіргі ақпараттық технологияларды көп мөлшерде шығарумен оларды соңғы уақыттарда жиі пайдаланып жүрген телекоммуникациялы жүйелерге қосу мәселелерін шешуді қарастырады және де оның алдағы уақыттарда дамуын болжайды.

Күрделі клиент-серверлік жүйелердегі қолданушы және ақпаратты - программалық интерфейстердің компоненттерін таңдау сұрақтарын кешендерді жобалау барысында осы мақсаттарға жету үшін келесідей өзара байланысқан міндеттерді орындау қажет:

- адам-оператор мен компьютерлік жүйе арасындағы қарым-қатынасты іске асыратын пайдаланушылық, программалы-аппараттық интерфейстерді жобалау мен таңдау сұрақтары [5];
- адам-оператордың компьютерлік жүйелердегі орны;
- пайдаланушы интерфейсін құрылымы;
- пайдаланушылық интерфейстердің классификациясы;
- компьютерлік иерархиялық жүйенің ақпараттық өзара қатынас интерфейсі;
- компьютерлік жүйелердің ақпараттық өзара қатынас интерфейстерін құру.

Жұмыстың жаңалығы серверді қолданғанда қосымшаның орындалуының тиімділігін жоғарылатады және мәліметтердің бүтіндігін бақылайды. Клиент/сервер мәліметтер базасында қосымша мәселе шығады - проектилеу қосымшасы, ол максималды түрде сервер мүмкіндіктерін пайдаланып және минималды желіні іске қосады және одан, яғни желіден тек минимум мәлімет алып тұру керек.

- Компьютердің ең соңғы деңгейінде клиенттер қосымшасы орналасқан, ол қолданушыға интерфейсін пайдалануға мүмкіндік береді.

- Екінші деңгейде сервер қосымшасы орналасқан, ол мәліметтер базасымен қолданушы арасындағы мәліметтер алмасуын қамтамасыз етеді.

-Үшінші деңгейде мәліметтер базасының алынған (қашықтан) сервері орналасқан, ол сервер қосымшасынан мәліметтерді қабылдап, оларды басқарады.

Ақпараттық технологияны қолдану арқылы күрделі клиент-серверлік жүйелердегі қолданушы және ақпаратты - программалық интерфейстердің компоненттерін таңдау сұрақтарын кешендерді жобалау процесі арқылы жұмысты орындауға мүмкіндік береді.

Клиент-серверлік архитектурада объектілердің төрт тобы бар: клиенттер, серверлер, деректер және желілік қызметтер. Клиенттер пайдаланушылардың жұмыс орнында, жүйелерде орналасқан. Деректер негізінен серверлерде сақталады. Желілік қызметтер ортақ қолданылатын серверлер және деректер болып табылады. Желілік қызметтер деректерді өңдеу процедураларын басқарады [1].

Клиент-сервер архитектурасын пайдалану біріншіден, кәсіпорынның даму барысында, екіншіден, ақпараттық жүйенің өзінің дамуы барысында кәсіпорынның ақпараттық жүйесін біртіндеп ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Жалпы мәліметтер қорыны (МҚ) корпоративтік МҚ мен дербес МҚ-ларға бөлу орталықтандырылған нұсқасымен салыстырғанда МҚ-ны жобалаудың күрделілігін төмендетуге, сол арқылы жобалау кезінде қателер жіберіп алудың ықтималдығы мен жобалаудың бағасын төмендетуге мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде таратылған объекттер үлгісіне негізделген клиент-серверлік жүйелер кеңінен қолданылады. Таратылған объекттер технологиясы бойынша құрылған жүйе бір-бірімен әрекеттесетін компоненттер жиынынан тұрады. "Клиент-сервер" архитектурасы желіде өзара әрекеттесуді ұйымдастырудың жалпы қағидаларын анықтайды. Онда *сервер*– кейбір спецификалық функцияларды (сервистерді) атқарады, ал *клиент* – осы функциялардың тұтынушылары болады.

Желілік операциялық жүйеден басқа, желімен ұсынатын артықшылықтарды іске асыратын желілік қолданбалы программалар керек.

Сервер базасында желінің ең жақсы сипаттамалары және жоғарғы сенімділігі бар. Сервер желінің ең негізгі ресурстарын басқарады.

Қазіргі заманғы клиент-сервер архитектурасында төрт топты объекттерді белгілейді: клиенттер, серверлер, мәліметтер және желілік қызметтер. Клиенттер қолданушының жұмыс орындарындағы жүйелерінде орналасады. Мәліметтер негізінде серверлерді сақталады. Желілік қызметтер серверлермен және мәліметтермен бірге қолдануда болып табылады. Сонымен қатар қызметтер мәліметтерді өңдеу процедурасымен басқарады [4].

Клиент-сервер архитектура желілерінің келесідей артықшылықтары бар:

- желілік ресурстарға нәтижелік қол жеткізу;
- желіге кіру үшін қолданушыға бір пароль керек және қолданушының құқықтары таралатын барлық ресурстарға қол жеткізуді алу үшін
- көп санды жұмыс станциялы желілерді ұйымдастыруға рұқсат етеді;
- орталықтанған басқару қамтамасыз етеді.

Клиент-сервер архитектура желісінің артықшылықтарымен қатар кемшіліктері де бар:

- сервердің істен шығуы желінің жұмыс істемей қалуына, және желілік ресурстардың минимум жоғалуына әкеліп соғуы мүмкін.

«Клиент-сервер» технологиясының негізгі қағидаларының бірі – мәліметтерді өңдеу операциясын табиғаты әртүрлі үш топқа бөлу. Бірінші топ – бұл мәліметтерді енгізу және бейнелеу. Екінші топ берілген пәндік облыстың міндеттерін шешу үшін тән, мәліметтерді өңдеудің қолданбалы операцияларын біріктіреді. Үшінші топ – мәліметтерді сақтау және оларды басқару операцияларын қамтиды.

Осы жіктелімге сәйкес кез келген процесте программалардың үш түрін ажыратуға болады:

- бірінші топтың операцияларын жүзеге асыратын көрініс программалар;
- екінші топтың операцияларына қолдау көрсететін қолданбалы программалар;
- үшінші топтың операцияларын жүзеге асыратын, ақпараттық ресурстарға ену программалары;

Осыған байланысты «клиент-сервер» технологиясын іске асырудың үш моделін ажыратады.

1. қашықтағы мәліметтерге ену моделі(Remote Date Access – RDA);
2. мәліметтер қоры серверінің моделі(Date Base Server – DBS);
3. қосымшалар серверінің моделі(Application Server – AS).

Ақпараттық ресурстарға ену SQL тілі операторларымен немесе арнайы кітапхана функциясын шақырумен қамтамасыз етіледі. Ақпараттық ресурстарға сұрау желі арқылы қашықтағы компьютерге жіберіледі, мысалы мәліметтер қоры серверіне, ол сұранысты өңдеп, клиентке өңдеуге қажетті мәліметтер блогын қайтарады.

DBS-моделі клиент-компьютерінде орындалатын программалар енгізу және бейнелеу меншектеледі, ал қолданбалы программалар мәліметтер қоры процедурасында жүзеге асырылады және мәліметтер қоры сервері-компьютерінде мәліметтерге – МҚБЖ ядросына ену және басқару программаларымен бірге тікелей сақталады деген ұйғарыммен құрылады.

Тәжірибеде жиі аралас модельдер қолданылады.

AS-моделінде клиент-компьютерінде орындалатын программалар мәліметтер енгізу және бейнелеу міндеттерін шешеді, яғни бірінші топтың операцияларын жүзеге асырады. Қолданбалы программалар бір немесе қосымшалар серверінің тобымен орындалады. Қолданбалы есептерді шешуге қажетті ақпараттық ресурстарға ену RDA-моделіндегідей қамтамасыз етіледі. Қолданбалы программалар түрлі типтегі ресурстарға енуді қамтамасыз етеді –мәліметтер қорына, индексацияланған файлдарға және т.б.

Сонымен, клиент берілгендерді өңдеп, нәтижені қолданушыға ыңғайлы түрде береді. Осындай байланысқан жүйе клиент сервер деп аталады. Жергілікті желі аймағында да компьютердерді тікелей байланыстыру кезіндегі сияқты *клиент* және *сервер* ұғымдары қолданылады.

Әдебиеттер:

1. Станек Уильям Р. Microsoft SQL Server 2012. Справочник администратора / СПб.: БХВ-Петербург, 2013. – 576 с.
2. Аллен Тейлор. SQL для изучающих, 8-е издание.: Пер. с англ. - М.: ООО "И.Д. Вильямс", 2014. - 416 с.
3. Бекаревич Ю. Б. Самоучитель Access 2010 / Ю. Б. Бекаревич, Н. В. Пушкина. - СПб.: БХВ-Петербург, 2013. - 432 с.
4. Зудилова Т. В., Шмелева Г. Ю. Создание запросов в Microsoft SQL Server 2008 - СПб: НИУ ИТМО, 2013. - 149 с.
5. Гайнанова Р.Ш. Разработка приложения типа «клиент-сервер» // Наука, образование и инновации: Сборник статей Международной научно-практической конференции (25 июня 2016., г. Томск. Ч.1 - С. 70-76.
6. Кошкина Л.Ю., Емельянов В.М., Кошкина К. В. Проектирование реляционной базы данных для мероприятий повышения квалификации в области энергоресурсосберегающих технологий // Вестник Казан. технол. ун-та. 2014. Т.17. № 20. С. 353-356.

КЛИЕНТ-СЕРВЕРНАЯ СИСТЕМА

Э.Н. ТУЛЕГЕНОВА¹, кандидат экономических наук,

А.О. ДАУИТБАЕВА¹, кандидат технических наук,
А.А. АБИЛДАЕВА¹, магистрант

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

Неотъемлемым признаком современного этапа развития является глобализация и информатизация общества. Информатизация всех сфер жизни общества в корне изменит роль информации и информационных технологий в социальном и экономическом развитии государства. Уровень экономического и социального развития общества, его интеграция в мировую систему зависят от масштаба и качества использования информационных технологий и предпринимательской деятельности специалистов. Наиболее распространенным типом режима обслуживания пользователей в сети является файл-сервер и клиент-сервер. Эти две модели отличаются сложностью, объемом работы, различными функциями, программно-техническим оборудованием, а также производительностью.

Ресурсные возможности модели клиент-сервер, отвечают запросам, в первую очередь, направляет через сеть файлов. Система "Клиент-сервер" предлагает организацию технического снабжения, и распределяет обработку информации между двумя компонентами, такими как клиент (рабочая станция) и сервер. Оба раздела выполняются на компьютере с различной емкостью, объединенной сетью.

Ключевые слова: клиент-сервер, база данных, файл-сервер, информационные ресурсы.

THE CLIENT-SERVER SYSTEM

E.N.TULEGENOVA¹, candidate of economics sciences,
A.O.DAUITBAYEVA¹, candidate of technical sciences,
A.A. ABYLDAYEVA¹, undergraduate

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Republic of Kazakhstan

Annotation

An integral feature of the current stage of development is globalization and Informatization of society. Informatization of all spheres of society will radically change the role of information and information technologies in the social and economic development of the state. The level of economic and social development of the society and its integration into the world system depend on the scale and quality of the use of information technologies and business activities of specialists. The most common type of user service mode on the network is file server and client server. These two models are characterized by complexity, volume of work, various functions, software and hardware, as well as performance.

The resource capabilities of the client, the server responds to requests in the first place, sends across the network files. The "Client-server" system offers the organization of technical supply, and distributes the processing of information between two components, such as the client (workstation) and the server. Both partitions run on a computer with different network capacity.

Keywords: client-server, resources, database, file-server, information resources.

УПРАВЛЕНИЕ ПРОЕКТАМИ В УНИВЕРСИТЕТАХ В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Е.А.ЧЕРТКОВА¹, доктор технических наук, профессор,
К.К.ДАУРЕНБЕКОВ², кандидат технических наук

¹Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»,
Российская Федерация

²Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

В статье рассмотрена концепция и история развития управления проектами. Также приведены сведения о развитии проектного менеджмента в Республике Казахстан. В управлении проектами предусмотрены основные узлы компетенции подготовки специалистов.

Ключевые слова: управление проектами, информационно-коммуникационные технологии, компетентность.

В конце XIX – начале XX века в США и промышленно развитых странах Европы началось бурное развитие научного менеджмента. Сформулированные принципы управления для обеспечения высокой эффективности бизнеса сохраняют свою актуальность и в настоящее время.

В соответствии с современными представлениями о методах управления, мероприятие, с помощью которого к заданному сроку должна быть достигнута некоторая цель (или система целей), рассматривают как *проект*. Для проекта характерна определенная протяженность во времени (каждый проект когда-нибудь начинается и его необходимо завершить к заданному сроку) и, что очень важно, уникальность производимых продуктов, услуг и/или методов их создания.

Проектный менеджмент как современная методология управления сформировалось в последние десятилетия, и включает принципы научного менеджмента, методы сетевого планирования и управления, а также опыта их практического применения. Эта дисциплина направлена на обеспечение эффективности выполнения любого проекта. Более шестидесяти лет организации используют методы и инструменты управления проектами, которое за последние два десятилетия превратилось в обособленную область менеджмента.

Управление проектами в области информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) является сложной задачей. Руководителям проектов необходимо рассматривать все аспекты планирования и реализации проекта, включая постановку цели, организацию, управление ресурсами и затратами, а также отчетность и утверждение результатов проекта организаторами проекта. Проекты в области ИКТ появились в последние три десятилетия 20-го столетия. Данные проекты предоставляют процессы и методологии, которые поддерживаются информационными и коммуникационными технологиями. Они вносят технические изменения в организации, которые должны быть полезными для организации и ее целевой клиентуры.

Одним из наиболее полных руководств по управлению проектами считается разработанный американским Институтом управления проектами (Project Management Institute) Свод знаний PMI (PMBOK) – Project Management Body of Knowledge, который периодически переиздается с учетом накопленного опыта [1]. Последняя редакция документа разработана в 2012 году.

Методология управления проектами признана во всем мире как научное направление, и свод знаний используется в государственном, коммерческом и некоммерческом секторах экономики [2].

В Казахстане интерес к научным исследованиям в данной области возрос в начале 2000-х гг. Развивающаяся экономика страны требовала новых форм менеджмента, что, в свою очередь, обусловило появление новых направлений в управлении проектами как области деятельности. Центром передового опыта управления проектами в Казахстане является основанный в 2003 г. Союз проектных менеджеров (СПМ) Республики Казахстан.

В последние годы в Казахстане наблюдается рост применения управления проектами в области информационных и коммуникационных технологий. Анализ развития управления проектами в Казахстане представлен в работах [3,4]. Показана тенденция роста динамики управления, как отраслевыми проектами, так и проектами в области информационных и коммуникационных технологий. Следует отметить, что в правительственных структурах Республики Казахстан рассматривается вопрос создания полнофункционального офиса управления проектами (Project Management Office, PMO) для эффективной реализации проектов [5]. В будущем планируется разработать национальный стандарт Управления проектами на основе Свода знаний PMI (PMBOK).

Поскольку менеджмент проектов в области информационных и коммуникационных технологий требует решения множества задач, связанных с широким спектром областей знаний, необходима подготовка специалистов в университете, которые способны осуществлять управление проектами на всех стадиях реализации.

В числе необходимых навыков - управление рисками, эффективная коммуникация с заинтересованными сторонами, выяснение ожиданий участников проекта. Область профессиональных задач, которые должны решать специалисты по проектному менеджменту в области информационных и коммуникационных технологий включает также разработку бизнес-планов проекта; сбор, обработку и анализ информации с целью планирования деятельности и принятия решений; организацию работы исполнителей для осуществления конкретных проектов; контроль деятельности команды проекта; оценку эффективности проектов и т.д.

При подготовке будущих проектных менеджеров следует обратить внимание на особенности их подготовки для управления программными проектами в области информационных и коммуникационных технологий.

Главное действующее лицо проекта – менеджер. Он должен иметь знания и навыки. Кто он для программного проекта? Программист? Вначале так и было. Играли роль знания в предметной области (проектирования и разработка программного обеспечения). Но потом на первое место стали выходить знания и навыки об управлении.

Институтом качества ПО (SQI – Software Quality Institute) разработан руководящий документ (Body of Knowledge) для сертификации менеджеров программных проектов (SWPM – SoftWare Project Management). В этом документе содержится список 34 компетенций, которыми должен обладать менеджер программного проекта. Список разделен на три основные категории компетенций (рис. 1):

- Методика разработки продукта
- Навыки управления проектов
- Навыки управления персоналом

Таким образом, подготовка менеджеров в области информационных и коммуникационных технологий должна включать все разделы знаний, которые позволят сформировать специалистов, способных решать следующие основные задачи по основным категориям компетенций.



Рис. 1 - Основные категории компетенций менеджера

По методике разработки продукта

1. Процессы оценивания – определение критериев для отбора методик
2. Знание стандартов процесса
3. Определение продукта – идентификация клиентской среды и требований, выдвигаемых к продукту
4. Управление требованиями – мониторинг изменения требований
5. Выполнение начальной оценки – оценка степени трудности, рисков, затрат и создание графиков
6. Отбор методов и инструментов – определение процессов отбора
7. Отслеживание качества продукта контроль качества в процессе разработки продукта
8. Понимание действий по разработке продукта – изучение цикла разработки программного обеспечения

По навыкам управления проектов

1. Создание структуры пооперационного перечня работ
2. Документирование планов – идентификация ключевых компонент
3. Оценка стоимости – стоимости завершения проекта
4. Оценка трудозатрат – необходимых для завершения проекта
5. Менеджмент рисков – идентификация, определение воздействия, обработка рисков
6. Отслеживание процесса разработки – контроль процесса разработки
7. Составление графика – разработка графика и ключевых стадий проекта
8. Выбор метрических показателей
9. Отбор инструментов менеджмента проекта – выбор методик и инструментов
10. Отслеживание хода разработки продукта – мониторинг хода разработки по выбранным метрическим показателям

Навыки управления персоналом

1. Оценка производительности – оценка действий команды, направленных на повышение ее производительности.
2. Организация эффективных встреч – планирование и проведение.
3. Взаимодействие и общение – с разработчиками, руководством и другими командами.
4. Лидерство – обучение проектных команд для получения оптимальных результатов.
5. Управление изменениями – обеспечение эффективного управления изменениями.
6. Успешное ведение переговоров – разрешение конфликтов и ведение переговоров.
7. Планирование карьерного роста – структурирование и управление ходом реализации карьеры.
8. Эффективное представление – использование письменных и устных навыков

9. Создание команды – формирование, руководство и поддержка эффективной команды

Подготовка высокопрофессиональных специалистов для управления проектами в области информационных и коммуникационных технологий будет способствовать дальнейшей реализации государственной программы Республики Казахстан «Цифровой Казахстан» и способствовать успешному продвижению стратегии «Третьей модернизации Казахстана».

Литература:

1. PMI. A Guide to the Project Management Body of Knowledge (PMBOK Guide). Project Management Institute, Newtown Square. -2013.

2. Narbaev T., de Marco A. «Cost estimate at completion methods in construction projects». Proceedings of the 2nd International Construction and Project Management Conference. IACSIT Press, Singapore. -2011.

3. Narbaev T. «Project management knowledge discovery in Kazakhstan: a co-word analysis of the field». Proceedings of the 12th International Conference on Intellectual Capital, Knowledge Management and Organizational Learning. Academic Conferences and Publishing International Press, Sonning Common, England. -2015.

4. Tsekhovoy A.F., Nekrassova N.A., Karmazina L.I. «The project management culture: international lessons and Kazakhstan's experience». PM World Journal, Vol. 3, No. 3, pp. 1-14. – 2011.

5. Нарбаев Т.С. Оценка зрелости управления проектами в Казахстане // Управление проектами и программами. – М.: СОВНЕТ, 2016. - С.144-157.

АҚПАРАТТЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР САЛАСЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТТЕРДЕГІ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ

Е.А.ЧЕРТКОВА¹, техника ғылымдарының докторы, профессор,
К.К.ДАУРЕНБЕКОВ², техника ғылымдарының кандидаты

¹ «Экономика Жоғары мектебі» Ұлттық зерттеу университеті,
Ресей Федерациясы

² Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Мақалада жобаларды басқарудың даму тарихы мен концепциясы қарастырылған. Қазақстан Республикасында жобалық менеджменттің дамуы туралы мәліметтер де келтірілген. Жобаларды басқаруда мамандар дайындаудың құзыреттілігінің негізгі түйіндері қарастырылған.

Кілт сөздер: жобаларды басқару, ақпараттық коммуникациялық технологиялар, құзіреттілік.

PROJECT MANAGEMENT IN UNIVERSITIES IN THE FIELD OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

E.A. CHERTKOVA¹, doctor of technical sciences, professor,
K. K. DAURENBEKOV², candidate of technical sciences

¹National Research University «Higher school of Economics»,

Russian Federation
²Korkyt Ata Kyzylorda State university,
Republic of Kazakhstan

Annotation

The article considers the concept and history of the development of project management. The article provides information on the development of project management in the Republic of Kazakhstan. The key competencies of training specialists in the field of project management are described.

Keywords: project management, information and communication technologies, competence.

FTAMP 16.01.09

**«ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫНДАҒЫ» ТОПОНИМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Ә.Б.АЛМАУЫТОВА¹, филология ғылымдарының кандидаты

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Қазақ халқы өмірінің тарихи-мәдени көрінісін, ұлттық болмысын көрсететін, бейнелейтін тілдік-көркем құралдарының бірі болып табылатын топонимдердің ұлттық-мәдени, тарихи т.б. сипаттары көркем мәтінде үлкен рөл атқарады. Ұлттық-мәдени сипаты бар топонимдер арқылы қазақ жерінің ұлттық колоритін көрсетеді, қазақ елі мен жерінің өткен тарихи кезеңдерін суреттейтін шынайы көріністерін жасай біледі. Көркем мәтінде қолданылатын топонимдердің негізгі қызметтері әдеби шығармада өрбітілген сюжеттердің, оқиғалар желісінің адрестік, яғни мекендік межелерін, тұстарын көрсету, сонымен бірге баяндалған тақырыпқа сәйкес тарихи-географиялық ортаны, көріністі суреттеу болып табылады.

Кілт сөздер: Қорқыт ата кітабы, ұлттық болмыс, лингвомәдениеттану, ұлттық-мәдени сипат, қазақ жерінің ұлттық колориті, Алатау, Қаратау, топонимдік қолданыстар.

Қазіргі таңда ұлттық тіл мен ұлттық мәдениеттің өзара байланысын сабақтастыра, нақты мол деректер негізінде айқын танытуда маңызы айрықша тың бағыттың бірі - лингвомәдениеттану. Демек, мәдениет, ұлттық менталитет құндылықтары оның құдіреті мен тілінде бейнеленеді. Тіл мен мәдениет сабақастығы тіл білімінің өзекті салаларының бірі ретінде қарастырылып келеді. [1,17 б.]

Тіл мен мәдениеттің байланысы тіл білімінің қазіргі лингвомәдениеттану саласында ерекше мәнге ие. Осымен байланысты лингвистикалық реконструкция мәдени реконструкциямен сабақтасады. Ежелгі дәуір адамдарының әртүрлі әлеуметтік — тарихи кезеңдердегі өкілдердің айналадағы алуан түрлі сыры туралы мифтік бағам-пайымын, наным-сенімін көрсететін тіл деректері, кейбір көне этномәдени сөз қолданыстары бүгінгі заманға халқымыздың бай ауыз әдебиеті, ескіліктері, көркем әдебиет мәтіндеріндегі ұлттық-мәдени компоненттері т.б. шығармашылық көздері арқылы келіп жетті [1, 76] .

Осы орайда қазақтың қара сөзін бағзы мәдениеттің жетегінде тіл арқылы анықтап, келер ұрпақтың санасына зор мақтанышпен жеткізу – ана тіліміздің бай ырысын танытудың бір жолы [2, 52].

Қазақ халқы өмірінің тарихи-мәдени көрінісін, ұлттық болмысын көрсететін, бейнелейтін тілдік-көркем құралдарының бірі болып табылатын топонимдердің ұлттық-мәдени, тарихи т.б. сипаттары көркем мәтінде үлкен рөл атқарады. Ұлттық-мәдени сипаты бар топонимдер қазақ жерінің ұлттық колоритін көрсетеді, қазақ елі мен жерінің өткен тарихи кезеңдерін суреттейтін шынайы көріністерін жасай біледі.

«Қорқыт ата кітабында» кездесетін «Қаратау» мен «Алатауға» байланысты сөз қолданыстары аталмыш топонимнің ұлттық-мәдени семантикасын меңзейді, яғни *Алатау мен Қаратау* өңірі қазақ елінің қара шаңырағы, билік ордасы болған жерлер екенінен хабардар боламыз. Бұл мәліметтерде *Алатау мен Қаратау* топонимінің ұлттық-мәдени семантикасы берілген – мұндай топонимдік қолданыстар жырда көрсетілген, суреттелген

қазақ халқының сол дәуірдегі өмір-болмысын шынайы мәдени-тарихи көріністе бейнелеу үшін қолданылған.

Қазақ елінің қара шаңырағы болып есептелетін Қаратау жайында «Қорқыт ата кітабында» мынадай ұлттық-мәдени, мәдени-тарихи сипаттағы көркем бейнелі мәліметтер берілген:

Қаратау.

Хан ием, саған айтар тілегім мынау туып өскен жеріндегі *Қаратауларың* күйремесін (21-б).

Қорқыт тұрып: «Мен сенің аспанмен таласқан *Қаратауыңның* басына шықсам деп келдім» (39- б).

Көз алдымда тұрған *Қаратауымның* биігі! (60-б)

Егер ол *Қаратаудың* басынан құлап өлген болса оны айт, сол тауды мен жоқ қылармын, Қазан (61- б).

«Тек қарсы алдымда тұрған *Қаратауым* құламасын, ол елімнің кең жайлауы еді, сулы өзендерім аман болса елдің шырайы кірер» (63 -б).

Сен менің көз алдымда тұрған асқар *Қаратауым* едің (63-б).

Сен өлсең менің *Қаратауымның* құлағаны, Қазан (64-б).

Мен сізге бата бергім келеді, хан ием, сенің туып өскен мына *Қаратауың* құламасын!(66- т).

Керегі болса, менің көз алдымда тұрған *Қаратауымды* ал (70 -б).

Хан ием, өз басым сізге батағөймін: өзіңе кең жайлау болған *Қаратау* күйремесін (72 -б).

«Мен сенің қарсы бетінде тұрған *Қаратаудың* басына шықсам деп келдім» (76 -б).

Оны жеңсең, даңқың мынау самаладай болып тұрған биік *Қаратау* шыңдарының басынан асып, өзендерден өтіп, еліңе жетеді (79- б).

Теңіздің екінші жағасынан *Қаратауда* жүрген жүзі жарқын, басы алып, сол адамға жақындай беріп, оны найзамен шаншып құлаттым (87 -б).

Менің берер батам мынау, хан ием: «Сенің *Қаратауың* құламасын» (89- т).

Төбекөз қап қара жолбарыс сияқтанып ақырып шыққанда, мен *Қаратау* аңғарында шауып жүріп соғыстым, бірақ ала алмадым (94 -б).

«*Қаратаудың* басына шығар болсаңдар, қанаттарың талмасын, өзен суы қанға толса, одан да жүзіп өте біліңдер!» (98- б).

Оның ашуы *Қаратауға* тұман болып түсіпті (102- б).

Бекіл баласына *Қаратауды* жайлау етіп берді (105- б).

Көз алдында тұрған *Қаратауың* құлап еді ғой, сенің сол тауың бой түзеген екен,шырағым!(108-б).

«Қорқыт кітабында» және «Оғыз намеде» көп айтылатын Қаратаудағы ескі орданың бірі – Қарашық (Қараспан). Ол Қаратаудың оңтүстік беткейінде, Қарнақ қаласына жақын жерде болған. Қазақ халқының эпостық жырларында оны «Қырық қақпалы Қарашық» деп өте қадірлеп, Қаратаудың атымен ұйқастырып жырлаған.

Махмут Қашғари Қарашық қаласын Отырардың (Фарабтың) бір аты деп көрсетеді. Екеуінің арасында байланыс көп болған соң айтқан болуы керек. Бірақ Қарашық Қаратаудың қадірлеп айтатын бір аты (Қарашық, Қараспан, Қаратау).

Атақты Қарашық қаласының орны Түркістан қаласынан сәл төменірек, Қарнақ қаласына таяу жерде, Қарашық тауының (Қаратаудың) оңтүстігінде тұрады. Қазіргі археологиялық картада ол ұлы Қорымды Қарашық 1, Қарашық 2 деп атайды екен [3, 321].

Алатау.

Шұбарланған көп әскер *Алатауға* аттанып, аң ауламақ болды (23 -б).

Әкемнің тіккен үйінен түзге талай шыққанмын, *Алатауға* барғанмын (83 -б).

Қазан хан орнынан Ерте тұрып жауға аттанбақ, *Алатауға* ақ шатырларын тікті (123- б).

«Қорқыт ата кітабында» қолданылған ұлттық-мәдени сипаты бар топонимдер қатарына Түркістан қаласының аты да жатады. *Түркістан* топонимінің ұлттық-мәдени семантикасы төмендегідей сөйлемдерде (сөзқолданыстарда) байқалады:

Түркістан.

Сені Төле құстың тұқымы, *Түркістанның* дiңгегi деп атаушы едi (49- бет).

Сенi ел кем кетiктiң қамқоры, *Түркістанның* ұстыны деушi едi (86- бет).

«Қорқыт ата кітабында» Түркістанның қасиеттілігі, қазақ даласындағы мұсылман діні орталығы екендігінен хабардар етеді.

«Қорқыт ата кітабында» көп жолығатын жер аттары – Арқу (Арқа) белі, Ала-тағ, Алты ағаш, Қазылық тауы. Қазылық тауын Этторе Росси «Түркістандағы бір таудың аты», - дейді. Күдері Қожаның жырында ашық айтылған:

Қарқаралы, Қазылық,

Жататұғын жазылып (Күдері қожса).

Қарқаралының күншығысындағы, Семейдің күнбатысындағы биік тауларды (Кент, Мыржық, Абыралы, Дегелең) ерте заманда қарлықтар қоныстанып отырғанын қытай тарихы ашық жазған. Кейбір ғалымдардың Қарлықты – қазылық деп атауы да осыдан шыққан. Қазылық «Манас» жырында да жолығып отырады. «Қазылық тауы» Қазақстан жерінде екенін В.В.Радлов ашық мысалмен келтірген.

Қазығұрт тауы. Абылғазының толғауынша, Қазанбектің сыйынатын, ас-садақа беретін, ордасының көп заман тұрған жері Қазығұрт тауы болған, ал ондағы сәуегей үңгірді ерекше қадірлеген. Қорқыт ата Қазығұрт тауында Қазанбекті мақтап, бір нақыл айтқан:

Қазығұрт тауындағы үңгір тасты

Салар Қазан барып көркейтті.

Онда ата-бабасына садақа тартты.

Ит бешене оны көріп есі кетті.

Бір қазанға қырық аттың етін салды,

Ол қазанды сол қолыменкөтереді,

Оң қолымен елге жүріп үлестірді

Алыптар, билер, көремісің Қазанбектің кім екенін.

Қазығұртты қадірлеп жырлайтын әфсана қазақ тілінде де кездеседі. Ол ескі Қорқыт жырынан сақталып келген көп аңыздардың бір тарауы. Қазақ әфсанасы бойынша, Қазығұрт тауының басы ұлан байтақ жазық дала, жаздыгүні салқын жайлау. Ескі аңыздар бойынша оның басы – топан су болғанда кеме тоқтаған жер деп суреттеледі. Оның қасында ерте кезде ұлы адамдар тұрған сәуегей үңгір бар, үстінде ағаш қалаған орындар бар. Ол «Алтын қабак» атысатын нысананың орны. Бұл жерде қазақ ақындары домбыра, қобыз тартып, ерте кезде «Нұх пайғамбардың кемесі қалған орын» деп әдемі жыр шығарады.

Қазығұрттың басында кеме қалған,

Ол әулие болмаса неге қалған?

Жетім бота үстінде жатып қалып,

Ойсылқара жануар содан қалған.

Мұнда Қазығұрт тауы мал өсірудің бір байтақ өлкесі болып суреттелсе, екінші жағынан, жоғарыда айтылған Қазанбектің Қазығұрт тауын қандай жақсы көргенін нақыл сөзбен сипаттаған Қорқыт ойына дәл келеді.

«Қорқыт ата» кітабында кездесетін түр-түс атауларына байланысты қойылған топонимдердің де ұлттық-мәдени семантикасы бар деп айтуымызға болады. Осындай топонимдер қатарына Қаратау, Алатау, Ақшал, Гокче Теңіз, Қара теңіз тәрізді географиялық атауларды жатқызуымызға болады. Топонимдердегі түр мен түс семантикасы біраз зерттеушілер еңбектерінде қарастырылған. Қазақстанның барлық өңірлерінде ақ, қара, боз, қызыл, көк, сары, ала, қоңыр, құба т.б. атаулар арқылы жасалған түсті білдіретін топонимдерді кездестіруге болады.

Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан, табиғи орта нысандарын көзбен бағдарлап, көру арқылы қабылдаған, олардың түсін, түрін, пішінін, көлемін көзбен көретін және де басқа ерекшеліктерін жіті ажырататын қазақтардың ұлттық топонимиясында түр-түске байланысты қойылған топонимдердің мол болуы – заңды құбылыс.

Ақ, сары, қара, қызыл, қоңыр т.б. сөздер арқылы жасалған топонимдер тек түсті ғана белгілеп қоймай, тағы басқа да ауыспалы мағынаға ие екендігін топонимист-ғалымдар өз зерттеулерінде атап өткен. Басқа сөзбен айтқанда, түр-түсті білдіретін қазақ топонимдерінің этномәдени семантикасы бар және де сондай географиялық атаулар кез-келген көркем мәтіннің ұлттық-тарихи көрінісін, келбетін жасаушы тілдік (лингвостилистикалық) құрал болып табылады.

Қорыта келе, қазақ тілінің орасан мол ономастикалық қорында ұлттық материалдық және рухани мәдениетінің тілдік көріністері сақталғанын тілдік деректерден көріп отырмыз. Қазақ тілінің ономастикалық жүйесі халқымыздың ғасырлар қойнауында жатқан тарихымен, тұрмыс тіршілігімен, дүниетанымымен, бүкіл болмысымен тығыз байланыста қалыптасқан және дамыған.

Әдебиеттер:

1. Керімбаев Е. Атаулар сыры. –А., 1984. -119-б.
2. Сарбалаев Ж. Этнолингвистика және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығы. //Қазақ тілі мен әдебиеті, №10, 2002.
3. Марғұлан Ә. Шығармалары. I-т., -А., 2007.
4. Алмауытова Ә.Б.//Қорқыт Ата Қызылорда мемлекеттік университеті Хабаршы ,Қызылорда, №1 (48) 2017. 17 б.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТОПОНИМОВ В «КНИГЕ КОРКЫТ АТА»

А.Б.АЛМАУЫТОВА¹, кандидат филологических наук

¹Қызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация. Национально-культурный, исторический характер топонимов является важным образно-языковым средством в художественном тексте, отражающим историческую и культурную жизнь казахского народа, его национальную самобытность. Посредством топонимов, имеющих национально-культурный характер, изображается национальный колорит казахской земли, этапы истории казахского народа. Основными функциями топонимов, используемых в художественном тексте, являются указание адресных точек сюжетов, линий событий, развившихся в литературном произведении, а также картирование историко-географической среды, представленной в соответствии с изложенной темой.

Ключевые слова: книга Коркыт Ата, национальная самобытность, лингвокультурология, национально-культурный характер, национальный колорит казахской земли, Алатау, Каратау, топонимические приложения.

LINGUO-CULTURAL FEATURES IN «THE BOOK OF KORKYT ATA»

A.B.ALMAUYTOVA¹, candidate of philological sciences

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University, Republic of Kazakhstan

Abstract. National and cultural, historical features of toponyms is an important image-lingual means in the literary text reflecting of the historical and cultural of life of life the Kazakh people, its national identify. By means of toponyms that have a national-cultural character, the national color of the

Kazakh land, the stages of the history of the Kazakh people are depicted. The main functions of the toponyms used in the artistic text are the indication of the address points of the plots, the lines of events that have developed in the literary work, as well as the mapping of the historical-geographical environment presented in accordance with the stated theme.

Keywords: book of Korkyt Ata, national being, linguacuturology, national cultural character, the national color of the Kazakh land, Alatau, Karatay, toponymic applications.

ҒТАМР 16.01.09

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҰРМЫСТЫҚ АТАУЛАРДЫҢ КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ҚОЛДАНЫСЫ («ҚОРҚЫТ АТА КІТАБЫ» НЕГІЗІНДЕ)

Ә.Б.АЛМАУЫТОВА¹, филология ғылымдарының кандидаты,

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

«Қорқыт ата кітабындағы» материалдық мәдениетке қатысты жинақталған тарихи-лексикологиялық бай тілдік материалдар дәстүрлі салыстырмалы-тарихи әдіспен қатар жаңа әдістерге сүйенуді қажет етеді. Атап айтқанда, осы зерттеу тілдік жүйенің кейінгі дәуірде пайда болған түрлерін анықтаудың, тереңдеп барлаудың бір жолы – оның құрылымын тек тілдің «өз ішінде» қараумен бірге, тілден тыс, яғни ақиқат өмірмен тығыз байланыста қарау. Осыған орай, жұмыстың өзектілігін айқындауда, тақырыпқа сай тілдік деректердің этнолингвистикалық қырларын сабақтастықта зерттеудің мәні ерекше.

Кілт сөздер: материалдық мәдениет, этномәдениет, ұлттық таным, шаңырақ, қазан, қараша үй, отау, шатыр, бесік.

Ұлттың тұрмыс жағдайы мен ерекшеліктері оның әдет-ғұрпында, дәстүрлерінде, мінез-құлқында т.б. терең із қалдырады. Халқымыздың материалдық мәдениеті – қайнар бұлақ, сарқылмас қазына, бай мұра. Зергерлік-әсемдік бұйымдардан бастап, тұрмысқа қажет ұсақ-түйек дүниелерге дейін адамдардың тіршілік керегіне жарап қана қоймай, өздерінің әдемі бояу, бедерлі өрнектерімен, сан қырлы терең сырлы материалымен т.б. технологиялық үлгілерімен, талай ұрпақты таң қалдырып, сол арқылы эстетикалық тұрғыдан рухани мәдениетіміздің қалыптасуына септігін тигізіп, тәрбиелік, танымдық қызметін де өтейді. Себебі, халықтың іс-әрекеті, тұрмыстық болмысы, дүниетанымы өзі жасаған туындылардан елеулі орын алады. Шебер қолы тиген әр бұйым көне заманнан келе жатқан дәстүрдің жалғасы, әр халықтың ұлттық мәдениетінің белгісі.

«Қазақстанда қолөнер үй кәсібі түрінде дамыды. Көшпелі шаруашылықтың қажетіне байланысты қолөнершілер мал шаруашылығына керекті шылбыр, жүген, ертұрмандар т.б. жасаумен шұғылданды. Сонымен бірге құмнан, тастан, саздан ыдыс-аяқ; мүйізден, сүйектен, теріден әшекейленген нақышты мүліктер, саз аспаптарын жасады, киім тікті. Қазақ халқының қолөнері ішінде киіз үйдің сүйегін, ағаш төсек жасау, ағаш өрнектеу, кесте тігу, өрмек тоқу, киіз басу, сондай-ақ моншақ, білезік, сақина, сырға, алқа, шолпы сияқты зергерлік бұйымдар жасау кең етек алды» [1].

Қазақ тұрмысының мәні мен сәнін бейнелеп, күнделікті өмірдегі қажеттілігін қамтамасыз етіп қана қоймай, рухани қазынасын да көрсететін сан түрлі қолөнер туындылары ұлттық мәдениеттің өзекті бір саласын құрайтыны сөзсіз. Олардың этнографиялық мазмұны, шығу, жасалу тарихы, қолданылу аясы т.б. Ш. Уәлиханов пен Ы.Алтынсарин еңбектерінен басталып, көрнекті ғалымдарымыз Ә. Марғұланның, С.Қасимановтың, Х.Арғынбаевтың, С.Масановтың, Ө.Жәнібековтің, Т.Арыновтың, Н.Уәлиевтің т.б. еңбектерінде жалғасын тапқан.

Тұрмыста қолданылатын қолөнер туындылары – тарихи мәдени категория. Оның кейбір дәстүрлі түрлері мәдениеттің терең қабаттарын құрайды. Оның әр қабатында, түрінде қоғамның әлеуметтік-тарихи, материалдық-экономикалық дамудың таңбалары қалып отырады. Ғасырлар бойы халық екшеуінен өтіп келе жатқан қолөнер туындылары қашанда сап алтын күйін жоймайды. Бірақ халықтың ұлттық ерекшелігі мен дәстүріне, тұрмыстық болмысын бойына сіңіре отырып дамыған ұлттық мәдениеттің алтын қазынасы, халық санасы оянуының айнасы болған халықтық қолөнердің туындылары өзінің жүйелі даму сипатынан айрылып, көптеген түрлері жойылып, ұсақталып, кейбіреулері өзінің құнды қасиеттерінен қол үзіп, қазіргі заманның талап-тілегіне ыңғайлы күйге түскен. Сондықтан, көбі тек атаулары арқылы ана тілімізде сақталған олардың тәлімдік, тарихи-танымдық қасиеті зор. Демек, күнделікті тұрмыста қолданылатын қолөнер туындыларының тілдік қабатын анықтау, оның атауларының жасалу жолдарын, мазмұнын ашу т.б. маңыздылығы дау туғызбайды. Ол атаулардың табиғаты мен мәнінің ерекшелігі шын мәніндегі этнолингвистикалық зерттеуді, нақтырақ айтқанда тек қана этнолингвистикалық тәсілді қажет етеді. Көбі қолданыстан шығып, ұмыт болған, тек қана эпостық жырлардың жолдарында, фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердің құрамында мағынасы күңгірттенген атаулардың анықтамасы шағын этнографиялық очерктерді, түсініктемелерді қажет етеді.

Сол себепті, «Қорқыт ата кітабындағы» [2] материалдық мәдениетке қатысты атауларға этнолингвистикалық талдау жасау, сол атаулардың шығу төркінін этнос табиғатының тарихымен, мәдениетімен байланысты сабақтас зерттеу жұмысымыздың өзектілігін көрсетеді.

Мысалы: **Қазан** – тамақ пісіруге арналып қоладан, мыстан, шойыннан жасалған ыдыс. Қазанның рәміздік мағынасы туралы Ә.Марғұлан: «Қазан мықты болса, ел де мықты, Қазан шаңырақ сияқты бүтіндіктің белгісі, ол құрыса, ел де құриды. Оның үстіне қазанды қасиеттеу – ерте кездегі темірге табынудың бір түрі. Тәуке ханның аңызында жолығатын «қара қазан», «қара мылтық» алу – жаудан кек алу белгісінің ескі түрі. Тәукенің жарғысы бойынша, бұрын жауласқанда «шаңырақ», «қазан сындырып» кек алудың орнына, енді оны сындырмай, жәбір көрген жаққа сол нәрселердің өзін беріп тыныштық жасайды. «Жеті жарғыда» кек алуға беретін символикалық нәрселер - «қара қазан», «қара нар», «қара мылтық», «қара күн», «қара ат», - деп жазады [3]. *Келсе үйі ұрланған, қазан-аяғын ит жалаған, бие-бұзау сүйкеніп, үйдің қорада байлаулы қалған сиыры мәңгірейді. Үйде ұн жоқ, диірменге кеткен түйе қайтқан жоқ, оның не әкелері белгісіз /10-б/.*

Оттау көтергенде арнайы «от жағарға» сайланған бәйбіше қара шаңырақтан от әкеліп, алғашқы отты жағып «от бөлу» рәсімін жасайды. Осылайша ғұрыптық от бөлінген соң оттау пайда болады.

Отты қастерлегендіктен түнде үйден отынның қалдығын шығаруға тыйым салған. Бұл отты тірі деп елестеткен анимистік танымның сілемдері ендігі анық. *Солар үшін ақ оттау тіккен аға-інілеріне – құрмет! /9-б/.*

Күбі – іркіт құятын үлкен ағаш шелек (Қасиманов). Қайыңнан, еменнен, аршадан жасалатын көже ашытатын, ашымал қымыз, шұбат пісетін, май шайқайтын ыдыс. *Ондай әйел төсегінен тұрған соң беті-қолын жуады, үйдің(шатырдың) ол шеті мен бұл шетіне қарайды да, күбіні апыл-құпыл пісіп, көрпе-төсегін жинайды /9-б/.*

Үзеңгі – көлікке міну үшін, ер-тұрман әбзелінің аяқ салатын бөлігі (us~жоғары, үсті). *Дирсе хан қолына сұр жебесін алып, аяғын үзеңгіге тіреп тұрып, адырнасын тартып қалды /16-б/.*

Шаңырақ оң және сол қоспасы тұсынан төмен қарай доғалана салбырап, ұшы керегеге ілінетін желбау да ерекше мағынаға ие. Ол дауылда үйді жел жықпас үшін таспен бастыратын бау ғана емес, аспаннан құт-ырыздықты түсіретін киелі арқан рәмізі.

Қазақта отбасы сөзінің ауыспалы бір мағынасы – **шаңырақ**. **Қара шаңырақ** бүкіл әулетті айғақтайды. Себебі жоғарғы әлемнен құт-несібе шаңырақ арқылы үйге

құйылады. Сондықтан оның тура астына қазан тосылады. Шаңыраққа кепкен төстік, үрген қарын ілінеді. Шаңырақтың күлдіреуіштерін бекіте түсу үшін кесе көлденең байланатын кесінді ағаштарды бөгелек деп те атайды. Жалпы көшпелілер түндікті, шаңырақты, бақанды ұрпақтың дүниеге келу салтымен жиі ұштастырады. Мәселен, ел бала көтермейтін әйелді «бөгелегі қураған» деп жазғыратын болған. Анимстік наным бойынша, шаңырақ тірі кейіпте. Сондықтан үй ішінде ешкім жоқ болса да, табалдырықтан аттаған соң «Ассалаумағалейкүм» деп шаңыраққа сәлем беру рәсімі қалыптасқан. Қара шаңырақ әулетті жалғастырушы кие саналғандықтан, кенже балаға мирас етіледі.

Дәстүрлі танымда кез келген заттың түпкі жасалу негізіне космос құрылымы мызғымас үлгі болғандықтан, киіз үйдің сәулеттік бітімі де осы жүйе-жұлгеден алшақ кетпеген. Жеке адам мен күллі ғаламның өзара қарым-қатынасын заттық орта делдалдық жасап, реттейтінін ғалымдар дәлелдеген. Бір сөзбен айтқанда, заттар - ежелгі дүниетанымның бұйымдалған көрінісі, көне мәліметті тасымалдаушы. Кез келген байырғы мәдениетте қолөнер бұйымдары егіз сипатқа ие: біріншіден, тұрмыстық қажеттікті өтейді, екінші қырынан қарағанда, таңба-рәміз, үнсіз мәтін қызметін атқарады. Осындай себептерді тірек ету арқылы киіз үйдің әу бастағы мифологиялық толымды бейнесі жаңғыртылды. Шын мәнінде, киіз үй көшпеліні ыстық-суықтан ғана емес, табиғаттағы түрлі зиянкес рухтардан берік қорғайтын киелі нысан.

Шатыр. Көшпелі қазақ халқының тұрмыс ерекшелігін көрсететін мәдени мұраның бірі – шатыр. Оның кеңінен қолданылғанын жырдан, яғни, «Қорқыт ата кітабынан» жиі кездесуінен байқауға болады. *Ей, хан ием, бір күні Қам-Ғанұлы Баяндүр хан орнынан тұрып, өзінің жігіттеріне Шам жұртынан әкелінген ала шатырларын тіккізіп: «Ала шатырдың төбесі көкке жетсін, оған мың жерден қалы кілемдер төселсін», - деп бұйрық беріпті. Алтындаған шатырларың кетсе, соның ішінде менің де ақ шатырым бар, оны қырық қарақшыға неге бермекпін? /20-б/. Гәуірлер оның алтын жалатқан шатырларын қиратып, аққу құстай керілген қыз қалыңдықтарын зарлатып, олжа қылды /23-б/. Оғыздар заманында жігіт үйленер болса, әуелі садақтан оқ атып, сол оқ түскен жерге қалыңдық шатыры тігілуші еді /41-б/.*

Байбіжан саған беремін деген қызын Байраққа берді, олар бүгін түнде неке шатырына кірмек, соны асығыс түрде басып алалық», - деді /42-б/.

Өзінің ақ шатырына кіріп, үйлену тойын өткізді. /54-б/.

Сөйтіп қырық жерден шатыр тігілді /54-б/.

Күндерде бір күні Ұлашұлы Қазан бек төсегінен тұрып, қара жерге өзінің ақ шатырын тіккізді /55-б/.

Ала шатырлардың төбесі көкке жетті /55-б/.

Алтын шатырларыңды жау алмасын /21-б/.

Л.Будагов: Шатыр 1) палатка, шатеръ, полочъ. 2) женское бълое покрывало, въ которое окутываются въ головы до носъ, зонтикъ. Шатырдың әуелгі мағынасы күнқағар болған сияқты. М.Қашқари отау сөзі “шатер, жилище” мағынасында келтірілген [4, 373]. Шатыр – көшпелі қазақ халқының тұрмыс ерекшелігін көрсететін мәдени мұраның бірі. Оның кеңінен қолданылғанын «Қобыланды батыр» жырынан байқауға болады:

Бұл сөзді айтып Қобыланды

Шатырға қайтып келеді;

Жағалай таудың жатыр-ай,

Жарасар тіккен **шатыр-ай**.

Бұдан шатыр атауының өте ерте кезден түсінікті ұғым екені көрінеді.

Табалдырық. Табалдырық – босаға – мандайша – бүтіннің орнына жүретін есіктің бөлшектері. Оның ішінде көбірек қолданылатыны – босаға. Босаға – екі дүниенің шегі, кез келген дүниенің кіріп - шығатын есігі, әр нәрсенің аузы деген ауыспалы ұғымға көшкен. Жалпы есік пен босаға сыртқы әлемнен қорғаныш, ішкі береке мен тыныштықты сақтаушы ретінде танылады. Жын-шайтаннан, ішкі әлемді сыртқы әлемнен, өзін өзгеден сақтар қорғаныш қызметін атқарар босаға мен табалдырыққа байланысты тыйымдар бар

екені де белгілі. Босаға сөзінің мынадай мағыналары бар: 1) есіктің жақтауы; 2) үйдің төрге қарама-қарсы есік жағы; 3) ауыс мағынада үй, отбасы, табалдырық. *Балаға қара шекпен кигізіп табалдырыққа көлденең байлап тастаған екен /62-б/.*

Алаша. *Кілемге бергісіз алаша бар, Ханға бергісіз қараша бар (Мақал). Бұл атауға уәж болған «ала» сөзі (түсті білдіретін) болу керек.*

Далаға шығып жазы арасында жатқан бір алашаны алып, қырық тесік етті де, соны мойнына іліп, есалаң бақсы болып тойға келді /48-б/.

Киіз. **Киіз**, кигіз – қойдың күзем жүнінен басылған, үй тұрмысында пайдаланылатын бұйым. Көшпелі халық өмірінде киіздің алатын орны ерекше. Киіз қазақ жеріндегі көшпелі тайпаларда б.з.б. 1-мыңжылдықта белгілі болған. Бұл киіз басу өндірісі ерте дамығанын көрсетеді. Киізден сырт киім, байпақ (аяқ киім) тіккен, оны тек үйді жабу үшін ғана пайдаланып қоймай, киіз үйдің ішкі жасау-жиһаздарын, өзге де тұрмыс-тіршілікке қажет заттарды тігуге де қолданған. Халық шеберлері қазіргі кездің өзінде киізден қоржындар мен дорбалар жасайды. Ақшаңқан киіз ақ қойдың жүнінен басылады. Дайын киізден туырлық, үзік, [түндік](#), [текемет](#), сырмақ жасалады. Басылатын жүннің мөлшерін, жарамдылығын айыра алатын, шабақтау мен тартуға шебер адамды киізші дейді. *Жұртына уағыз беріп: «Ұлы-қызы бірдей жоқ адамдар болса, олар қараша үйлерге кіргізілсін, астына қара құрым киіз төселіп, жейтін асына қара қойдың еті берілсін, жесе жесін, жегісі келмесе орнынан тұрып кете берсін /11-б/.*

Баяндүр ханның жігіттері алдынан шығып, оны қараша үйге кіргізді, астына қара киіз төсеп, жейтін асына қара қойдан сойыс берді /11-б/.

Арқан. Арқан– [қылдан](#), мақтадан, зығыр талшықтарынан, т.б. бұрап есілетін [бұйым](#). Арқан есу [қазақ халқының](#) тұрмысында ерте заманнан бері қолданылған. Арқан жасау үшін алдымен жеке өрім жіптер ширатып алу керек. Ширатылған 3 – 4 тіл бір-бірімен өріліп біріктіріледі. *«Мен сені арқанмен қорған сыртына шығарып жіберсем, әкешешеңе , еліңе аман-есен барып жетсең, қайтып келіп мені әйелдікке алар ма едің», - деді./45-б/.*

Қалғандары болса: «Дирсе ханды үйінен басып, аяқ-қолын байлалық, мойнына қыл арқан салалық, сөйтіп гәуірлер еліне қашалық», - десті /19-б/.

Кілем — әсемдік үшін, сондай-ақ үйдің жылылығын сақтау, дыбысты бәсеңдету үшін пайдаланылатын түрлі-түсті [ою-өрнек](#) салып тоқылған бұйым. Кілем бір немесе бірнеше қабатты, түкті немесе тықыр болып келеді. [Түкті кілем](#) бірнеше қабаттан тұрады. Тықыр кілем бір өріс жібінен бір қабатты екі жақты тығыз етіп тоқылады. Түгі қырқылмаған (түз ақшалы), кейде түгінің жартысы қырқылып, жартысы қырқылмаған аралас кілемдер де шығарылады. Сонымен қатар тоқыма емес (түгі тігілмелі, шыбықшалы, желімді кілемдер), түскиіз, ою-өрнек салынған тері кестелі өрме кілемдер де болады. *Ораз ханның әкесі, Баяндүр ханның күйеуі, барлық оғыз елінің бақыты, оғыз батырларының ағасы Қазан-Салор төсегінен тұрып: «Уа, қырық жігітім, қара жерге тоқсан жерден алтын шатыр тігілсін, жібектен тоқылған тоқсан түсті кілем төселсін», -деп бұйрық берінті /22-б/.*

Бесік— [нәрестені](#) бөлеуге арналған ағаш [төсек](#). Бесікті [Орталық Азия](#) мен [Кавказ](#), [Үндістан](#), [Қытай](#) жерін мекендейтін халықтардың басым көпшілігі пайдаланады. Тек әр түрлі үлгіде жасалады. Бесік көшпелі өмір кешкен қазақ халқы арасына ертеден тараған. Қазақ бесікті [қарағай](#), [қайыңнан](#), көбіне талдан иіп жасайды. Мұндай бесік жеңіл, ықшам әрі берік, көшіп-қонуға ыңғайлы болады. Бесік баланың тазалығына өте қолайлы, өйткені арнайы орнатылатын *түбек* пен *шүмек* бала дәретін жайылдырмайды. Түбектің түбіне күл салып, жиі-жиі ауыстырып отырады. [Шүмекті](#) қойдың [асық](#) жілігінен жасайды, кейде айрықша аппақ болуы үшін сүтке қайнатып алады. Бесікпен қоса [құс төсек](#), [жастық](#), [жөргек](#), [қолбау](#), [тізебау](#), [тізе жастық](#), [бесік көрпе](#) даярланады. Қазақта бесік қасиетті, киелі құтты мүлік болып есептеледі.

Бесігіне қара өгіздің терісін жауып, жау келетін қара сайдың қақпасына қойған, сол өгіздің күші бар, қаһарланса, қара тасты құм қылған /65-б/.

Оның бесігін анасы тау аңғарына қойып, қара өгіздің терісімен жауып өсірген еді /30-б/.

Кесе - ыдыс. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы ыдыс-аяқтардың бәрі ағаштан жасалған. Фарфор ыдыстар қолданысқа кейін кірген. Оны шай, сұйық тамақ ішуге қолданған. Кесенің беті ашық, дөңгелек етіп жасалады. Ағаштан жасалған мұндай ыдыстар кесеге жатпайды, оны тостаған дейді. Кесе фарфордан ғана жасалып, сыртына түрлі ою-өрнектер салынады. *Шапштары арқасына түсіп, тал-тал болып өрілген, бармағы мен тырнақтарын қыналаған, ықтарында бір-бір құс сайраған гәуірлердің тоғыз қызына сол алтын кеселермен оғыз бектеріне сусын тартқызды /55-б/.*

Гәуір елінен тұтқын болып келген тоғыз сұлу беттерін қыналап, төсіндегі қос анарын дірілдетіп, ақ саусақ қолдарымен кеселерге шарап құйып, оны бектерге тартты /22-б/. Менің жарқын көзім сөніп барады, қолдарымнан әл кетті, жүрегім қалтырайды, қолымдағы алтын кесем түсіп кетті /68-б/. Тоғыз жерден көзе, сансыз жерден алтын кеселер қойғызды /55-б/.

Қараша үй - көшпенділердің тез жығып, шапшаң тігуге, яғни көшіп-қонуға ыңғайлы үйі. Көшпенділердің киіз үйі — тарихымыздағы ең бірінші сәулеттік құрылыс. Киіз үйдің іші қыста жылы, жазда салқын. Киіз үй-көктем, жаз және күз мезгілдерінде қоныстан - қонысқа көшіп жүру жағдайына қолайлы құрама үй. *Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған түз артық /8-б/. Баяндүр ханның жігіттері алдынан шығып, оны қараша үйге кіргізді, астына қара киіз төсеп, жейтін асына қара қойдан сойыс берді /11-б/.*

Мәдениетті тіл арқылы тануда мынадай ұғымдарға назар аударылуы қажет: мәдени әрекет, мәдени орта, уақыт пен кеңістік контексіне сәйкес рухани және материалдық игіліктерге берілетін баға, мәдени трансляция, мәдениеттің метатілі т.б. Осы арада тұлғаның өмірдің мәні мен мағынасын түсінуге қатысты шығармашылық – мәдени қажеттіліктерін сипаттайтын мәдени сұхбатты да атап кетуге болады.

Байқап отырғанымыздай, жоғарыда аталған ұғымдар тіл арқылы анықталатын, жеткізілетін мәдениеттің коммуникациялық (қатысымдық) табиғатымен астасады.

Нақты айтқанда, мысалы, қолданылған материалдық мәдениетке қатысты атаулар жай айтылмайды, олар сол заманда өмір сүрген осы тұлғалардың мәдени әрекеті нәтижесіндегі рухани дүниесінде заттанады. Яғни, бұл – осы тұлғалардың өзіндік санасындағы мәдени ұғымның дискурстық сипаттағы айшықты көрінісі. Себебі, әр замандағы ұрпақтар жалғастығы, мәдени мұраларды игеру, қабылдау шығармашылық негізде тиімді іске асады.

Мәдени туынды егер мәдени коммуникация негізінде рухани мұраға айналмаса, ол мәдени айналымнан шығып қалады. Демек, мәдени болмыстың тірегі – қарым-қатынаста, ақпараттылығында. Бұл тек тіл, мәтінде көрінеді. Ал, тіл тек денотативті коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге халықтың тарихи, әлеуметтік, мәдени мазмұнын ашатын коннотативтік құрал [5,38-139].

Қорыта айтқанда, тұрмысқа қажет түрлі дүниелер адамдардың тіршілік керегіне жарап қана қоймай, өздерінің әдемі өрнектері мен сан қырлы, терең сырлы бояу, бедер үлгілерімен талай ұрпақты таң қалдырып, сол арқылы эстетикалық тұрғыдан рухани мәдениетіміздің қалыптасуына септігін тигізіп, тәрбиелік, танымдық қызметін де өтейді. Осындай ғажап төл мұрамыздың атауларының бай сырларына үңіліп, талдап анықтау, оларды рухани қажетімізге айналдыра білу – ұлт санасын жаңғыртатын ұлттық қазына.

Әдебиеттер:

1. ҚСЭ, 6 Т. 597-б.
2. Қоңыратбаев Ә. Қорқыт ата кітабы. –А., 1986.
3. Қазақтың бақсы-балгерлері /Ж.Дәуренбеков, Е.Тұрсынов/. - Алматы: Ана тілі, 1993. -223б.
4. Древнетюркский словарь. -Л., 1969.

5. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. –А., 2008.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БЫТОВЫХ НАЗВАНИЙ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (НА ОСНОВАНИИ «КНИГИ КОРКЫТ АТА»)

А.Б.АЛМАУЫТОВА¹, кандидат филологических наук

¹Қызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

Богатый языковой материал, собранный в «Книге Коркыта Ата» для обозначения материальной культуры, требует историко-лексикологического исследования. При этом наряду с традиционным сравнительно-историческим методом необходимо использование новых методов. В настоящей статье процессы, происходившие в системе языка в более ранний период, предлагается рассматривать не только «изнутри», но и в тесной связи с реальной жизнью. Автор отмечает, что это даст возможность более глубоко и детально проанализировать названные процессы. Актуальность работы определяется тем, что языковой материал исследуется во взаимосвязи с этнолингвистическими факторами.

Ключевые слова: материальная культура, этнокультура, национальное познание, шанырак, казан, караша уй (юрта), отау (семейный очаг), шатыр (крыша, шатер), бесик (колыбель).

USE OF HOUSEHOLD NAMES IN THE KAZAKH LANGUAGE IN LITERARY TEXT (BASED ON «THE BOOK KORKYT ATA»)

A.B.ALMAUYTOVA¹, candidate of philological sciences

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University, Republic of Kazakhstan

Abstract. The rich linguistic material collected in the “Book of Korkyt Ata” to denote material culture requires historical and lexicological research. At the same time, along with the traditional comparative historical method, it is necessary to use new methods. In this article, the processes occurring in the language system in an earlier period are proposed to be considered not only “from the inside”, but also in close connection with real life. The author notes that this will provide an opportunity to more deeply and in detail analyze these processes. The relevance of the work is determined by the fact that language material is studied in conjunction with ethno-linguistic factors.

Keywords: material culture, ethnoculture, national cognition, shanyrak, kasan, yurta, otau, shatyr (roof), bessik (cradle).

FTAMP 16.21.31

ТҮРКІ-ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР – ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕК РЕТІНДЕ

Қ.Қ.АУБАКИРОВА¹, PhD

¹Қоркыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Берілген мақалада ортағасырлық араб және түркі-қыпшақ тілдеріндегі жазба ескерткіштер негізінде мәмлүктер билігі тұсындағы (XIII-XV ғ.) түркі-араб мәдени және тілдік байланыстары

қарастырылады. Сонымен қатар этнолингвистикалық дереккөз ретінде мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштердің тарихи-мәдени және лексика-семантикалық ерекшеліктері сипатталады. Ұлттың өзін-өзі тануы үшін оның өткен тарихында қандай халықпен қарым-қатынас жасап, қандай мәдениетпен байланыста болғандығын және әлемдік өркениетке қосқан үлесін білу міндет. Сондықтан қазіргі кезде халықтардың рухани құндылықтарын қайта жаңғыртып, ұлт тарихын терең зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Қазақ хандығының 550 жылдығы, «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы мен тарихи, мәдени жәдігерлерді, көне қолжазбаларды зерттеуге, сақтауға, жаңғыртуға және тиімді пайдалануға бағытталған «Мәдени мұра», «Халық тарих толқынында» сияқты мемлекеттік бағдарламалар аясында шетелдік кітапханалар мен мұрағаттардан қазақ халқының мәдени мұрасында тарихи маңызы бар жазба ескерткіштер мен құжаттар Қазақстанға әкелінгенімен, әлі күнге дейін кешенді түрде зерттеле қоймады. Сондықтан түркі тілдерінің қалыптасуын және тарихи дамуын зерттеуде, мәмлүктердің шығу тегін анықтауда XIII-XV ғасырларда түркі-қыпшақ тілінде жазылған қыпшақ мәдениеті мен тіліне қатысты мәдени-тарихи жәдігерлер құнды дереккөз болып табылады. Бұл жазба ескерткіштердегі тілдік материалдарды лингвомәдени тұрғыда зерттеу арқылы түркі-араб тарихи, саяси, әскери, экономикалық, мәдени-тілдік байланыстарының ерекшеліктерін анықтауға болады.

Кілт сөздер: түркі-қыпшақ тілі, жазба ескерткіштер, грамматикалық еңбектер, зерттеулер.

Біздің заманымызға дейін сақталып қалған жазба деректер белгілі бір дәуірдегі нақты бір тілдің лексикалық қорын, оның қызмет ету жағдайын, қоғамдағы орнын анықтауда құнды қазына болып табылады. Ескерткіштердің қалай, қашан, не себепті, қандай жағдайда пайда болғандығын, авторы мен ортағасырлық мәтіндердің лексикалық қорын анықтауда лингвистикалық деректанудың маңызы үлкен. Түркі тілдерін синхронды немесе диахронды қырынан зерттеу барысында көркем әдебиет, іс-қағаздар, ресми құжаттармен қатар түрлі филологиялық трактаттар мен сөздіктерді қолдану арқылы тілдің белгілі бір кезеңдегі даму жағдайы мен қоғамдағы орнын объективті түрде анықтауға болады. Лингвистикалық деректерде сақталған тілдік элементтер мен бірліктер лингводеректанудың нысаны болып табылады. Тарихта сақталған түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер XX ғасырдың орта кезеңінен бастап жан-жақты зерттеле бастады. XIII-XV ғасырлардағы Мысыр мен Алтын Орда территориясында дүниеге келген ескерткіштердің тілі көптеген лингвист ғалымдардың қызығушылығын тудырды. Э.Н. Наджип, Ғ. Айдаров, А. Құрышжанов, М.Б. Сабыр, Б. Сағындықұлы сияқты түркітанушы-ғалымдардың еңбектерінде ортағасырлық түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерге сипаттама жасалып, шығармалардың лексикалық қоры анықталды. Көптеген түркі-қыпшақ тіліндегі ортағасырлық қолжазбалар әлемнің түкпір-түкпірінен табылып, ғылыми айналымға енгізілді.

Мәмлүктер мемлекеті (1250-1517) – Мысыр және Сирия жерлерінде түркі және Кавказ халықтары өкілдерінен шыққан жауынгер-құлдар билік еткен мемлекет. Мәмлүк сөзінің шығу тарихына тоқталсақ, ол Ислам тарихында үлкен рөл ойнаған «ақ құлдарға» қатысты туындаған. Бұл сөз араб тіліндегі «мәләкә» – иелену, билеу деген етістіктің ырықсыз етісінің есімшесі. Мәмлүк сөзі бастапқы кезде «біреуге тиесілі мүлік», «егесі бар мүлік» деген мағынаны берсе, кейін өз заманының тарихи жағдайлары мен қолдану аясына байланысты «ақ құл» деген екінші мағынаға ие болды [1, 1 б.].

Мәмлүктердің шығу тегіне қатысты Ә. Құрышжанұлы былай деп жазады: «Этникалық құрамы жағынан мәмлүктер әр алуан елдердің өкілдері болған. Талай тайпа рулар мен халықтардың қолға түскен жасақтары әрдайым құлдыққа сатылып отырған. Олардың ішінде сол кездегі «Дешті-Қыпшақ» даласынан (Алтай мен Днепр, одан әрі Днестр мен Дунай өзендеріне дейін) келген рулар мен ұлыстардың айбынды азаматтары да аз болмаған. Мәмлүк гвардиясында құлдармен қатар өз еркімен жалданып қосылғандар да болған (қыпшақтар, түріктер, түрікмендер, грузиндер, славяндар, еуропалықтар, кавказдықтар және т.б.), бірақ олардың бәрі бірдей бір орталыққа – қыпшақтар билігіне бас ұрып, бір тілде, тек қана қыпшақ тілінде сөйлеген (ресми түрде) [2, 17-18 б.б.]. Осылайша, Ә. Құрышжанұлы мәмлүктер қыпшақ тілінде сөйлеген деп тұжырымдап,

мәмлүктер билігі кезіндегі Мысыр қоғамындағы қыпшақ тілінің рөлін жоғары бағалайды. Ғалымның бұл сөздеріне мәмлүк сұлтандарының Алтын Орда хандарымен өзара араб және түркі-қыпшақ тілдерінде хат жазысуы және осы кезде құрастырылған араб-қыпшақ тілдеріндегі сөздіктер мен грамматикалық еңбектер дәлел бола алады. Мәмлүктер билігі кезіндегі қыпшақ тілінің кең қолданыста болуының әсерінен Мысырда оның ықпалы өте күшті болғанын араб тіліне енген түркізмдердің сақталуынан байқауға болады. Ортағасырлық араб деректерінде шамамен үш ғасырдай Мысырда билік құрған мәмлүктердің өзара қыпшақ тілінде сөйлескені жайлы айтылады. Орта ғасырлардағы Мысырда және басқа араб елдерінде қыпшақ тіліне деген қызығушылық жоғары болып, мәмлүк-қыпшақ тілінде (араб деректерінде халис түрік тілі деп келеді) әдеби, діни, грамматикалық еңбектер, сөздіктер, атбегілік пен әскери өнер туралы жазылған жәдігерлер дүниеге келді. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі мұндай жазба ескерткіштерді зерттеу қазіргі түркі халықтарының, олардың ішінде қыпшақ тобына жататын халықтардың қоғамдық, этнографиялық, саяси-әлеуметтік, әдеби-мәдениеттік, тілдік тарихын зерттеуде алатын орны зор. XIII-XV ғасырларда мәмлүктер билігі тұсында мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған жазба ескерткіштеді төмендегідей топтастыруға болады:

1) Сөздіктер мен грамматикалық еңбектер («Китабу әл-идрак ли лисани әл-атрак», «Китабу маджму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси», «Китаб ат-тухфат аз-закийат фи луғати-т-туркийя», «Әл-қауанин әл-куллийа лидабт әл-луғати-т-туркийя», «Китаб ад-дуррату-л-мудаййату фи-л-луғати-т-туркийя», «Китаб әл-булғати әл-муштақ уә фи-л-луғати ат-турк уә-л-кибджак»);

2) Діни еңбектер («Иршаду-л-мулук уә ас-салатин», «Китабу әл-мақаддима Абу Лайс ас-Самарқанди», «Китабу әл-Фикһ», «Китабу әл-Фикһ билисани ат-турк»);

3) Атбегілік пен соғыс өнеріне арналған еңбектер («Китаб фи 'илми ан-нушаб», «Китаб Байтарату әл-уадих», «Муниату әл-Гузат», «Китаб фи рийадат әл-хайл»);

4) Әдеби еңбектер.

Жоғарыда аталған XIII-XV ғасырлардағы мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің ішінде түркі-араб, араб-қыпшақ тілдерінде жазылған сөздіктер мен мәмлүктер билігі тұсында түркі-қыпшақ тілін үйрету мақсатында құрастырылған грамматикалық еңбектертерді зерттеу арқылы Мысыр қоғамындағы қыпшақ тілінің қолданыс аясы мен рөлін анықтауға болады. Бүгінгі күнге дейін төмендегідей мәмлүк-қыпшақ тіліндегі сөздіктер мен грамматикалық еңбектер сақталған:

1) **كتاب الادراك للسان الاتراك**

«Китабу әл-идрак ли лисани әл-атрак» («Түркі тіліне түсіндірме кітап») атты жазба ескерткіш 1312 жылы 18 желтоқсанда Каирде жазылған. Түркі тілін үйренушілерге арналған бұл шығарманың авторы – орта ғасырдағы араб филологы Асираддин Абу Хаййан Мұхаммед бин Али Йусуф әл-Гарнати. Ол 1265 жылы (кейбір деректер бойынша 1256 жылы) Андалузияда мәдени-әкімшілік орталық болған Гарната қаласында дүниеге келген [3, 55 б.]. Абу Хаййан 1344 жылы Мысырда қаза болады. 1298 жылдан бастап Каирде филология мен Құран оқытудан сабақ беріп жүріп түркі мәмлүктерінің тіліне қызығушылық танытады [4, 55 б.]. Мәмлүктер билігі тұсында Мысырда кенінен қолданылған мәмлүк-қыпшақ тілінің маңыздылығын түсінген Абу Хаййан «Китаб Хаһуи-л-мулк фи наһуи-т-турк» («Түркі грамматикасындағы жарқын иелік кітабы»), «Китаб әл-әууәл фи лисани-т-турк» («Түркі тіліндегі алғашқы кітап») және «Китабу әл-идрак ли лисани әл-атрак» («Түркі тіліне түсіндірме кітап») атты еңбектерін жазған. Бірақ олардың соңғысы ғана бізге дейін жеткен. Автор өз жұмысын қалай жазғандығы туралы былай дейді: «Мен сөздерді тілді жақсы білетін адамдардан біртіндеп жазып алдым. Оларды өзімше бір тәртіпке келтірдім. [Грамматика](#) туралы жазылған қағидаларды басқа бір еңбектен алмадым, өзімнің ой-тұжырымдамаларым арқылы жаздым».

Бұл еңбектің түпнұсқасы сақталмаған, тек үш түрлі көшірмесі ғана жеткен. [1335](#) жылы жазылған 132 беттен тұратын бір нұсқасының көшірмесін кім жасағаны белгісіз. Көлемі 194 беттен тұратын екінші көшірмесін [1402](#) жылы Ахмед ибн әш-Шафиғ

жасаған. Екі көшірменің арасында азды-көпті айырмашылықтар да кездеседі. Оның ең алғашқы нұсқасы Баязид ұлттық кітапханасында, екіншісі Стамбул университетінің кітапханасында, үшінші нұсқасы Каирдегі Дарул-Кутуб кітапханасында сақталған. Қолжазба ең алғаш 1891 жылы Стамбулда жарияланған. Жинақ екі бөлімнен тұрады: 1) түркі-араб тіліндегі сөздік (есімдер мен етістіктерден құралған 3500 сөзден тұрады); 2) грамматика бөлімі: фонетика мен морфология (78 бөлімнен құралған) [5, 4 б.].

2) کتاب مجموع ترجمان ترکی و عجمي ومغلي و فرسي

«Китабу маджму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси» атты жазба ескерткіш Мысырда арабтарға түрік тілін үйрету мақсатында жазылған. Еңбектің соңында 1245 жылы 28 қаңтарда (кейбір деректер бойыша 1343 жылы) жазылып аяқталғаны айтылады. Сөздік Хажы Мәуләнә Кемал ад-Диннің кітапханасына арналып жазылған. Бұл еңбектің түпнұсқасы Голландиядағы Лейден академиялық кітапханасында 517 нөмермен сақтаулы [6]. 76 беттен тұратын бұл жинақ қызыл және қара түсті сиямен жазылған. Аталған еңбектің 63 беттен тұратын бірінші бөлімінде арабша-түрікше сөздік пен грамматика, ал 13 беттен тұратын екінші бөлімінде моңғолша-парсыша сөздік берілген. Еңбектің арабша-түрікше бөлімі төрт тараудан тұрады. Алғашқы екі тарауда зат есім мен етістіктердің топтамасы берілсе, соңғы екі тарауда грамматикалық зерттеу берілген.

1894 жылы еңбекті алғаш рет голландық шығыстанушы Мартин Теодар Хоустма баспадан шығарып, неміс тіліне аударған. Ғалымның түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткішке қатысты бұл зерттеу жұмысы туркология саласындағы құнды еңбектердің қатарына кіреді. Поляк зерттеушісі А.Зайончковский: «Китабу маджму' тарджуман турки уә а'джами уә муғули уә фарси» атты ескерткіш туралы «Тарджуман турки» мәмлүк мемлекетіндегі жазба ескерткіштердің немесе араб-түркі (қыпшақ) тіліндегі көне сөздіктердің қатарына кіреді» деп, бұл тарихи мұраны ғылыми айналымға ең алғаш рет шығарған М.Т. Хоутсманың неміс тіліндегі аударма нұсқасы мен транскрипциясын жетілдіре түсу туралы ұсыныс айтады.

1970 жылы А. Құрышжанов «Исследование по лексике старокипчакского письменного памятника XIIIв. Тюркско-арабского словаря» атты еңбегінде М.Т.Хоутсманың зерттеуін басшылыққа ала отырып, жоғарыдағы сөздікті зерттеп, орыс тіліне аударады.

Э.Н.Наджиптиң айтуы бойынша, еңбектің авторы немесе көшірмесін жасаған Кониялы түрік Халил бин Мұхаммед бин Йусуф болған. Ал З.Б. Мухамедованың ойынша, Кониялы Халил бин Мұхаммед бин Йусуф шығарманың көшірмесін жасаған. Бірақ М.Т.Хоустма мен А. Құрышжановтың зерттеу жұмысының нәтижесінде бұл еңбектің авторы туралы еш мәлімет табылмаған. Бұл еңбектің түпнұсқа екені немесе түрік тілін үйрену мақсатында басқа еңбектен көшірілгені белгісіз.

А.Құрышжанов өзінің зерттеу жұмысында аталған еңбектің авторы мұсылман болғандығын және оның өте жоғары лингвистикалық ілімі болғанын айтады. Автор кей кездері диалект сөздерді де қолданып отырған. Шығармада автор өзінің бірнеше түркі тілін, оның ішінде таза түрік тілі немесе түркі-қыпшақ тілін «القفاقیة، التركية» және түркімен тілін «الترکمانیة» білетінін айтады. Т. Хосутма бұл жердегі таза түркі-қыпшақ тілі Ресейдің оңтүстік аймағына, Дешті-Қыпшақ даласына қатысты екенін айтады. Ол бұл жерлерде қолданылған түркі тілі, XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың басында белгілі болған «Кодекс Куманикус» атты жазба ескерткішінің тілі қарастырып отырған «Түрікше-арабша сөздіктің» тіліне сәйкес келетінін екі еңбектен мысал келтіру арқылы дәлелдеген [7, 17 б.].

Түрік зерттеушісі А. Ынан бір сөздікте бірнеше тілдің (араб, парсы, моңғол) қатар келуін сол дәуірде Иранда моңғолдардың, Мысыр мен Шам жерінде мәмлүк қыпшақтарының билік етуімен байланыстырады [8, 60 б.].

3) کتاب التحفة الذکية في اللغة التركية

«Китаб ат-тухфа аз-закийя фи луғати-т-туркийя» («Түркі тілі туралы жазылған ерекше сыйлық») атты еңбек кейбір деректерге қарағанда 1425 жылы жазылған. Екі

бөлімнен тұратын бұл еңбектің авторы белгісіз. Еңбектің жалғыз нұсқасы Стамбұлдағы Баязид ұлттық кітапханасында сақталған [9, 14 б.].

4) القوانين الكلية لضبط اللغة التركية

«Әл-қауанин әл-куллияа лидабт әл-луғати-т-туркийя» («Түркі тілдерін үйрену үшін жазылған толық құрал») XV ғасырдың басына қарай Каирде жазылған. Еңбектің жалғыз нұсқасы Стамбұлдағы Сүлеймания кітапханасының Шаһид Али Паша бөлімінде сақталған [10, 37].

5) كتاب الدرّة المضیة فی اللغة التركية

«Китаб ад-дуррат әл-мудийа фи-л-луғати-т-туркийя» («Түркі тілі туралы інжу-маржан кітабы») атты мәмлүктер билігі тұсында (XIV-XV ғасырларда) жазылған араб-түркі тіліндегі сөздік. Бұл еңбектің жалғыз нұсқасы Флоренцияда Медичи Лауренцина кітапханасында сақталған [151-156]. Аталған сөздікті алғаш рет А. Зайончковский 1963 жылы тауып, өзінің бірнеше мақаласында сөздікте кездесетін лексикалық материалдар туралы ақпараттар береді. 24 бөлімнен тұратын бұл сөздікте ешқандай грамматикалық ақпарат берілмейді.

6) كتاب البلغة المشتق و في اللغة الترك و القیجاق

«Китаб әл-Булғати әл-муштақ уә фил-луғати ат-турк уә-л-қибджақ» атты 88 беттен тұратын бұл еңбектің авторы – Жамал ад-Дин Абу Мұхаммед Абдуллаһ ат-Түрік. Араб-қыпшақ тілінде жазылған бұл грамматикалық еңбектің 1451 жылға дейін Шам жерінде құрастырылғаны анықталды. Еңбектің жалғыз нұсқасы Париж Ұлттық Кітапханасында сақталған.

Мәмлүктер билігі тұсында Мысыр мен Шам жерлерінде дүниеге келген аталған жазба ескерткіштерді зерттеу арқылы түркі-мәмлүктерінің Мысыр қоғамында алған орнын анықтауға болады. Осындай мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерден мәмлүктер билігі тұсындағы қыпшақ мәдениеті мен тіліне қатысты көптеген құнды лексикалық материалдар алуға болады. Мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер қазіргі түркі тілдерінің қалыптасуын және тарихи дамуын зерттеуде, кейбір халықтардың этностық мәселелерін шешуде үлкен маңыздылыққа ие.

XIII-XV ғасырлардағы түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердегі тілдік материалдардан орта ғасырдағы түркі халықтарының қоршаған орта, табиғи құбылыстар, адам болмысы және жалпы түркі халықтарына тән мәдени-рухани құндылықтар жүйесі туралы ақпарат алуға болады. Себебі V-XV ғасырлар аралығында дүниеге келген жазба ескерткіштер бүкіл түркі халықтары үшін ортақ мұра болып табылады. Оның үстіне мәмлүк-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің тілін зерттей отырып, ондағы сөздердің басым көпшілігі ерте заманнан бері келе жатқан, осы күнгі түркі тілдес халықтардың негізгі сөздік қорында қалыптасқан жалпы түркілік сипаттағы сөздер екендігі анықталған. Сөздердің бір тобы кейбір фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, тұлғалық-лексикалық мағынасы сақталып қалған. Сондықтан мәмлүк-қыпшақ тіліндегі тілдік материалдар түркі халықтарының дүниетанымы мен наным-сенімдерін зерттеуде де құнды дереккөз бола алатындығы анық. Мәмлүктер билігі тұсында жазылған лингвистикалық еңбектерде әлеуметтік, тұрмыстық, мәдени реалиялардың көрінісі болып табылатын қыпшақ тіліндегі көптеген лексикалық оралымдар мен термин сөздердің араб тіліндегі аудармалары беріледі.

Қолымызда жинақталған жазба ескерткіштер лексикасының мазмұны, табиғаты мен көлемін анықтау үшін ондағы сөздерді белгілі бір жүйе бойынша лексика-семантикалық топтарға бөліп зерттеу қажет. Осы мақсатпен «Тәржұман», «Әд-Дурра» және «Әл-Қауанин» жазба ескерткіштерінің сөздік бөлімінде берілген түркі-қыпшақ тілінің лексикасына семантикалық тұрғыдан талдау жасалды. Мәмлүктер дәуірінде дүниеге келген ескерткіштердің авторлары түркі-қыпшақ тіліне араб, парсы, моңғол тілдерінен енген кірме сөздер туралы да ақпарат беріп отырған. Сонымен қатар түрік, түркімен, оғыз, қыпшақ, нағыз түрік тілі деген белгілер қою арқылы қолжазбадағы сөздердің диалектілік ерекшеліктері көрсетілген.

Мәмлүктер билігі кезінде жазылған жазба ескерткіштерде берілген түркі-қыпшақ сөздерінің көбі қазіргі кездегі түркі халықтарының сөздік қорында, оның ішінде қазақ тілінде кездесетін ерте заманнан бері келе жатқан жалпы түркілік сипаттағы сөздер. Мұндағы кейбір сөздердің тобы фонетикалық өзгерістерге ұшырағанымен, негізгі тұлғасы мен лексикалық мағынасын сақтап қалған. Бұл сөздер кейінгі дәуірлердегі ескерткіштер тілінде де кездесетін қазіргі түркі тілдеріне ортақ сөздер болып табылады. Қолжазбалардағы өзгеріске ұшыраған сөздер фонетикалық тұлғасы арқылы ерекшеленеді. Мұндай сөздердің көбі дыбыстардың түсірілуі немесе басқа дыбыстармен алмасуы сияқты фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. «Тәржұман», «Әд-Дурра», «Әл-Қауанин» жазба ескерткіштеріндегі тілдік материалдардан азды-көпті оғыз тілінің элементтері кездескенімін, көптеген тілдік құбылыстардың қазіргідей тұрақталғанын, басқа ескерткіштердің тіліне қарағанда қазіргі қазақ тіліне жақындығын көре аламыз. Олай болса, ескерткіштің тілдік материалдары қыпшақ тобындағы тілдердің тарихын зерттеуде құнды дереккөз болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Саид Абдулфаттах. Әл-аср әл-мәмәлик фи мысыр уә аш-Шам. – Каир: ан-Нашир, 1976.
2. Құрышжанұлы Ә. Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған бір ескерткіш жайында (алғашқы хабар есебінде) // «Көне түрік ескерткіштері тарихы» конференция материалдары. – Түркістан, 2007.
3. Айдаров Ғ., Құрысжанов Ә., Томанова М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы, Мектеп, 1971.
4. Хафизбек. Китаб фатху Мысыр әл-хадис. – Каир: Мәктәбәту Мәдбули, 1995.
5. Маженова М.Н. Абу Хайян – исследователь кипчакского языка. Автореф. Канд.дисс. – Алма-Ата, 1969.
6. Houtsma M. Th. Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden, 1894.
7. Құрышжанов Ә. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата, 1970. С. – 234.
8. Inan A. XIII Yuzyillarda oguz-türkmen. – Ankara: Turk dili kurumu, 1975.
9. Resep Toparly, Sadi Gogenli, nevzat H. Yanyk Kitabu Mejmu-I Terjumanı Turki ua Ajami ua Mugali. – Ankara: Turk dili kurumu, 2000. – P. 231.
10. Resep Toparly, Sadi Gogenli, nevzat H. Yanyk Kitabu Mejmu-I Terjumanı Turki ua Ajami ua Mugali. – Ankara: Turk dili kurumu, 1999. – P. 240.
11. Halasy Kun, Hayriye Gul, Musa Salan. Memluk kipchak dil arashtyrmalary ve Istanbuldaki el yazmalary. – Ankara: Dil arashtyrmalary, 2013.

ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ НА ТЮРКО-КЫПЧАКСКОМ НА ЯЗЫКЕ КАК ИСТОЧНИК ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ДАННЫХ

К.К.АУБАКИРОВА¹, PhD

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

В данной статье рассматриваются тюркско-арабские культурно-языковые контакты при мамлюкской власти (XIII-XV вв.) на основе средневековых арабских и тюркско-кыпчакских письменных памятников. А также, в качестве этнолингвистического источника описываются историко-культурные и лексико-семантические особенности письменных памятников на мамлюкско-кыпчакском языке. Для самоидентификации нации необходимо знать, с какими народами она имела отношения в истории, с какими культурами была связана и какой вклад внесла в мировую цивилизацию. В связи с этим, в настоящее время возникает необходимость в

возрождении духовных ценностей народов и в углубленном изучении национальной истории. Письменные памятники и документы, имеющие историческое значение для культурного наследия казахского народа, хотя и были привезены из зарубежных библиотек и архивов в Казахстан в рамках 550-летия Казахского ханства, национальной идеи «Мәңгілік ел» и таких государственных программ, как «Культурное наследие», «Народ в потоке истории», направленных на исследование, сохранение, модернизацию и эффективное использование исторических и культурных реликвий, до сих пор еще комплексно не исследовались. В связи с этим, культурно-исторические памятники, касающиеся культуры и языка кыпчаков, написанные в XIII-XV веках на тюркско-кыпчакском языке, являются ценным источником в изучении формирования и исторического развития тюркских языков, определении происхождения мамлюков. На основе лингвокультурологического исследования языкового материала данных письменных памятников можно определить особенности тюркско-арабских исторических, политических, военных, экономических, культурно-языковых контактов.

Ключевые слова: тюркско-кыпчакский язык, письменные памятники, грамматические труды, исследования.

WRITTEN MONUMENTS OF THE TURKIC-KYPCHAK LANGUAGE AS A SOURCE OF ETHNO-LINGUISTIC DATA

К.К. АУБАКИРОВА¹, PhD

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University, Republic of Kazakhstan

Annotation

The article discusses the Turkic-Arabic cultural and linguistic contacts in the Mamluk period (XIII-XV centuries) on the basis of medieval Arabic and Turkic-Kipchak written monuments. Also, as an ethnolinguistic source, historical, cultural and lexical-semantic features of the monuments, written in the Mamluk-Kipchak language are described. For self-identification of the nation it is necessary to know with what nations it had relations in history, with what cultures it was connected and what contribution it has made to the world civilization. At this point at the present time, there is a need for revival of spiritual values of nations and a deep study of the national history. In spite of the fact, that written monuments and documents, which have a historical importance for the cultural heritage of the Kazakh people, were brought from foreign libraries and archives to Kazakhstan within the framework of 550th anniversary of the Kazakh Khanate, the national idea of «Mangilik El» and the state programs, such as «Cultural Heritage», «People in the flow of history», oriented to research, maintenance, modernization and efficient use of historical and cultural relicts, it has not been studied comprehensively yet. In this connection, the cultural and historical monuments, related to the culture and language of the Kipchaks and written in XIII-XV centuries in the Turkic-Kipchak language, are valuable sources in studying of formation and historical development of the Turkic languages and defining the origin of the Mamluks. On the basis of linguacultural studying of linguistic materials of these written monuments one can define the features of the Turkic-Arabic historical, political, military and economical cultural and linguistic contacts.

Keywords: the Turkic-kipchak language, written monuments, grammar books, research.

Т.ІЗТІЛЕУҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІ: ЭТНОМӘДЕНИ ҚЫРЫ

Ш.Ү.БАЙМАХАНОВА¹, педагогика ғылымдарының магистрі

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Тілдік бірліктерді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру қазіргі тіл білімінің алға тартып отырған басты бағыттарының бірі болып саналады. Бүгінгі күні адами факторларға ерекше мән беріп, тіл иесінің тілдік бірліктерді дұрыс, ұтымды қолдану, мән-мағыналарын терең түсіну мәселесі ғылыми еңбектерде жиі көтеріліп жүр. Осындай зерттеу жұмыстарында ұлттық құндылықтарға қатысты мәдени деректерге көп көңіл бөлініп, тіл тек тұлғалық жағынан ғана емес, сонымен қатар ол мағыналық, ұғымдық, мәдени-концептілік тұрғыдан да қарастырылып, талданатын болды. Тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, яғни дүниетанымымен тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырылған жағдайда ғана ұлттық тілдің табиғатын шынайы танып білуге мүмкіндік туады. Себебі ұлт мәдениетінің қай түрінде болсын, онда сол ұлттың бүкіл таным-болмысы мен тұрмыс-тіршілік суреті сақталған. Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным-болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге ең алдымен тілдегі атаулар, фразеологизмдер, паремиологизмдер жатады, себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады. Мақалада Т.Ізтілеуұлы шығармаларындағы мәдени бірліктер тіл мен мәдениет сабақтастығында қарастырылады.

Кілт сөздер: адам, тіл, мәдениет, ойлау, фразеологизм, дін.

Тарихи дереккөздердегі, эпостық жырлар мен фольклордағы, фразеологиялық, паремиологиялық, прецеденттік жүйедегі тілдік деректердің ұлт санасындағы ізін анықтау мәселесі – қазіргі тіл біліміндегі антропоэзектік бағыттағы зерттеулердің негізгі арқауы.

«Білімнің әрбір жаңа парадигмасы жаңа мәселелерді ғылыми таным нысанасына алудың өз үлгісін, өз моделін және оны шешу жолының да өзіндік әдістерін ұсынатыны белгілі. Когнитивтік лингвистика құрылымдық тіл білімімен «сөз таластыра», «білім жарыстыра отырып» қалыптасса да структуралық (құрылымдық) тіл білімінің ұстанымдарымен қайшылыққа түспейді, қайта оны өз керегіне пайдаланады» [1, 10-12]. Осыған орай когнитивтік лингвистиканың негізгі мәселесі – таным мен тіл мәселесі.

Адамның таным әрекетіне тілдің қаншалықты дәрежеде қатысы бар екендігін анықтау – когнитивтік зерттеудің негізгі мақсаты болып табылады. Орыс ғалымы В.Маслова бұған қатысты ұстанымын былай деп білдіреді: «Когнитивтік лингвистиканың басты мақсаты - адамның әлемді түсінуі, қабылдау процесі, білімді жинақтау қалай жүзеге асатынын саралау» [1, 12]. Олай болса когнитивтік лингвистика саласының міндеті – адамзат әлемінің қоршаған орта құбылыстарының, уақыт пен заман таңбасының адам дүниетанымындағы бейнесі, сөз қуаты арқылы қалай танылғандығын саралап, сипаттау. Осымен байланысты тілдік бірліктер адам санасында қандай дәрежеде бейнеленетіндігі таным тереңдігіне қатысты болмақ. Сол себепті де зерттеудің мәні адамның, тілдік тұлғаның өзін қоршаған тілдік дүниені тану әрекетімен тікелей байланысты. Ал адамның осындай күрделі когнитивтік әрекетін тіл мен ойлаудың (тіл-ойлау) арақатынасын саралап зерттеу арқылы ғана толыққанды бағалауға болатыны белгілі.

Қазіргі уақытта ұлт пен тіл, ұлт пен мәдениет сабақтастығында қарастыратын үрдіс тіл табиғатын зерттеуде жаңа сапаға көтерілуде. Соның ішінде тарихи-этникалық үрдісті

сипаттайтын рухани ақпарат көзінің бірі – Т.Ізтілеуұлы шығармалары. Ендеше Т.Ізтілеуұлына жүгінейік.

Шатыр. *Осыдан алып гибрат шатыр тікті, Қаданы ортасына қадап мықты. Болғанмен басы күлкі барлық елге, Жайылып шатыр, шайла жүзге шықты* (Т.І.). Л.Будагов: Шатыр 1) палатка, шатеръ, полочъ. 2) женское бьюе покрывало, въ которое окутываются въ головы до носъ, зонтикъ (454). Шатырдың әуелгі мағынасы күнқағар болған сияқты. М.Қашқарида отау сөзі “шатер, жилище” мағынасында келтірілген (ДТС, 373). Шатыр – көшпелі қазақ халқының тұрмыс ерекшелігін көрсететін мәдени мұраның бірі. Оның кеңінен қолданылғанын «Қобыланды батыр» жырынан байқауға болады:

Бұл сөзді айтып Қобыланды

Шатырға қайтып келеді;

Жағалай таудың жатыр-ай,

Жарасар тіккен **шатыр-ай**.

Бұдан «шатыр» атауының өте ерте кезден түсінікті ұғым екені көрінеді.

Айуан. *Болған соң сүтінді үш мың соғып тақтап, Төсетіп мәрмәр тас жерін таптап, Кіршааштың өзіне арнап салды айуан, Өнерді қалмайық деп ішке сақтап* (Т.І.). **Айуан** – сарай, үйдің алдыңғы бөлігі.

Орыс зерттеуші-этнографы Н.Харузиннің 1896 жылы «Этнографические обозрение» атты жинақта көшпелі және жартылай көшпелі түрік және монғол халықтарының тұрғын үйлерінің даму тарихына арналған алғашқы зерттеу еңбегі жарық көрді [2]. Еңбек екі бөлімнен тұрады. Біріншісі көшпелі баспаналардың, екіншісі тұрақты баспаналардың түрлеріне арналған. Ол қазақтардың жартылай отырықшылық тұрмыс кешіп жатқандарының арасында уақытша, жорықтық баспана ретінде немесе кедей бөлігінде алғашқы қауымдық конус тәрізді күркеге ұқсайтын баспананың тірнеше түрінің пайдаланылатынын айтады. Ағаштардың бастарын байланыстыра отырып, ортасына от жағып, үстінен түтін шығатын орын қалдырып, киізбен жауып, сыртқа шығатындай тесік қалдырылған күркені сипаттайды. Ал қазақтардың қарапайым баспанасының бір түрі – қостың, диаметрі 1-2 сажындай шеңбер құратын ағаштарды біріктіре отырып жасалғанын, ал одан күрделілеу түрінің абылайша деп аталатынын айтады және оны былайша сипаттайды: түзу ағаштарды еңкейте қойып, бас жақтарын арнайы дайындалған ағаш шеңберге – шаңыраққа бекітеді. Бір киізбен керегені жауып, жоғары жағынан түтін шығатын тесік қалдырады. Халықтың айтуы бойынша, - дейді ол, бұл баспананың түрін ойлап тапқан хан Абылай болған.

Ол мұндай күркені жауынгерлерінің жорығы кезінде пайдаланған, сондықтан ондай күрке «абылайша» деп аталып кеткен. *Абылайша* өзінің түрі бойынша қазақтардағы басқа баспаналардан өте ерекшеленеді, ал оны ойлап тапқан хан Абылай дейтін аңыз, шамасы, салыстырмалы түрдегі өзінің құрылысы бойынша күрделі торкөзді киіз үйден үлкен айырмашылығын көрсетуге ұмтылуды байқатса керек. Автор бұл еңбегінде келтірілген мәліметтер негізінде конус тәріздес күркенің түрінің түркі халықтарында кеңірек таралған және ең ежелгі болғандығын сенімді түрде айтуға болатынын, сондай-ақ оның монғолдарға да белгілі болғандығын атап өте келе баспананың бұл түрі аталған халықтарда баспана тарихының дамуында алғашқы болғандығын айтып қорытынды жасайды.

«Ақыр соңында, - дейді Н.Харузин, - конус тәрізді күрке тасымалдауға жеңіл болғандықтан тұрақты баспана түріне айналды. Бұл тұрғындардың әлі де көшпелі өмір салтын ұстанғанына қарамастан тұрақты баспана категориясына жақындата түсті. Кейбір облыстарда ағаштың көп болуы күркенің керегелерін салыстырмалы түрде жуандау ағаштардан жасауға мүмкіндік береді. Бұл оларды тасып жүруді қиындатты. Нәтижесінде материалдардың көптігі мен арзан болуы арқасында күркенің керегесін бұрынғы орнында қалдырып, көшу кезінде тек жабатын жапқыштарын ғана алып жүрді. Күркенің керегесін қалдыру көбінесе ормандағы аңшылардың арасында мал бағудың аз таралуына байланысты болғанын, отбасында жүк көлігі үй заттарын алып жүретін көлемде ғана

болып отырғанын айта отырып, оны алтайлықтар мысал бойынша дәлелдейді. Сөйте келе, конус тәрізді күркенің тарихын сабақтай отырып, біз баспананың отырықшы түріне дейінгі дамуына келеміз», – деген тұжырым жасайды [2].

Шаңырақ. *Кереге, уық тапқанмен, басын бір қосар шаңырақ жоқ* (Т.І.). Шаңырақ – отверстіе кровли, куда вставляются концами унины; оно дьлается круглое, какъ большое колесо, изъ березоваго дерева и имъеть перекрестные радіусы – күлдіреуіш (Буд.163-165); Шаңарак деревянное кольцо въ дымовомъ отверстіи юрты (Радлов, 942). Чангарак – деревянный круг или обруч, служащий крышей или сводом юрты (Пот.150). Шаңырақ – Жазба монғол тілінде - “чағарығ”, қазіргі монғолдарда - “цагариг”, буряттарда - “сахариг”, тұлғалары біздегі “шенбер”, “кұрсау” орнына жұмсалған (ССТМЯ, 1977, 378).

Уық – шаңырақ пен керегені жалғастырып тұратын иілген таяқшалар. Ук шест, образующіе крышу юрты (Рад.1606). Мұны у-ық түрінде мүшелеуге болатын сияқты. Өйткені туырлық, үзік дегендермен құрамдас келеді [3, 251]. М.Қашғари ОҚ // ОҒ уық. ЕВ оқы – үйдің уығы; ИҒ УҒ: уық, киіз үйдің уығы, тіреу ағаш [4, 66-76]. Кир.уқ, *дж* УҒ к сл. УУҚ выгнутые палки въ отверстіи кибитокъ, составляющія родъ стропиль, по казачьи унины (деревянная покрывка палатки) [Буд. том I.1869]. Ж.Манкеева: Уық.ууқ (қырғ.) ~ уық (ққалп, қаз.) М.Қ. иу көгу үйдің сүйегін ұстайтын ағаш таяқшалар [4, I. 48]. Сондықтан сол кездің өзінде – ақ бұл тұлға түбір емес, морфологиялық даму арқылы құрылымы қалыптасып, атау мәніне ие болған. Бірақ жорамал арқылы ажыратылатын ерін дауысты (у) Э.В.Севортян түбір деп алуға дәлел жеткіліксіз деп санайды [5, 583-584].

Кереге – киіз үйдің қабырғасын құрайтын ағаш (Радлов.т.І.ч.2, 1606). Кереге иілген ағаштардан тор көзді етіп, көнмен көктеу арқылы жасалады. Оның санына байланысты киіз үй алты қанат, сегіз қанат, он екі қанат үй деп бөлінеді

Ит кірмес. *Жағасыз, жеңсіз жейдемен, Ат қылып мініп асарсың, Ит кірмес пен бақаннан. Жер ошақтай жер қазып, Жатқызып жалғыз ішіне, Қайтады халқың апарған* (Т.І.). Н.Харузин П.Маковецкийге сілтеу жасай отырып, бұрын есіктің орнында ит кіріп кетпеу үшін – иткерме деп аталған жай ғана торкөзді шарбақша қойылған, ал қазіргі кезде, екі жақтаулы есіктер жиі кездеседі, - дейді [2]. Есіктің жақтау ағашында, яғни босағада кереге байланатын тесіктер жасалады.

Екі жақтан біріктіріліп жабылатын есік қалмақтардың, сондай-ақ моңғолдардың да кездесетінін, қалмақтардың мұндай есігінің қазақтардікінен айырмашылығы қалмақтарда есіктің екі жағы да жақтау ағашына берік етіп бекітіледі, сол себепті де көшкен кезде есік жақтау ағашымен бірге тасылады. Қалмақтардың есігінің сыртынан киізбен жабатынын жаза отырып, оның екі жақтаулы ағаш есік пайда болғанға дейінгі кезеңнің сарқыншағы деп суреттейді. Есік әдетте оңтүстікке, немесе желге қарсы жаққа қаратылып орнатылады [2, 36].

Ж.Манкеева *иткірмес* – киіз үйдің ағаш есігі, ергенек деп анықтайды [6, 297]. Тұрмағамбет ақын қолданысындағы *ит кірмес* ерте кездегі есіктің орнына қолданылған нәрсе екендігін аңғарамыз.

Іргенек, ергенек. *Сөздің парқын байқайтын, Білімді бірақ ер керек. Білмегендер бұлғақтар, Ілгендей мойнына ергенек* (Т.І.). **Іргенек, ергенек** – киіз үйдің есігінің орнына қолданылатын нәрсе. Киіз үйдің киіз есігі бар да, сықырлауығы жоқ кезде іргенек жасалады. Ол бойы бір метрдей ағаш шарбақ болады. Оны тоқылған шиден де істейді. Оның бір жағын босағаға бекітіп те қояды, кәдімгі қаша сияқты, есік көлденеңіндей. Бос та тұра береді. Егер үй іші бір жаққа кететін болса, оны есікке көлденең қоя салады. Қазақ үйге адам кіреді деп қорықпаған. Өйткені қазақтар үйге кіріп тамақ ішуге, сусындауға, тынығуға құқылы болған. Ол қазақтың жазылмаған заңы, дәстүр – салты. Іргнекті үйге мал, ит – құс кіріп кетпеуі үшін істеген. Мұны “ит кірмес” деп те атаған. Бойжеткен қыздарға жеңгелері ұрысқанда “немене, осы үйдің есігіне іргенек, қазанына қақпақ болайын деп пе едің?! ” деседі [7, 100]. “Есіктен іргенек кетсе, иттен иба кетеді” деген мәтел осындайдан шықса керек.

Біздің талдау нысанымызға алынған Тұрмағамбет ақынның шығармашылығы ХХ ғасырдың басын қамтығандықтан, сөздік қоры жағынан қазіргі әдеби тілден мүлде алшақ кетпейді. Дегенмен шайыр шығармаларында қазіргі тілдік ортаға түсініксіз, тосын көрінетін тілдік бірліктер кездеседі. Мысалы, **бажы басу**. *Артыңа иман атты бажы басып, Беймезгіл ашуымен астың құмға* (Т.І.). **Бәжі басу** (дәстүр). Қызған темір адамның маңдайына немесе май құйрығына басылады. Бұл – қылмыскердің ар-ұятына басылған өлмес, өшпес таңба. Мұны “бәжі басылған” дейді. Бұл сирек оқиға болғандықтан, оның аты елден-елге тарап, әңгімеленеді. Бұдан кейінгі ұрпақтары да ұялып жүретін болады. Нағашы-жиендер арасында да айтылып, күлкіге айналдырылады [8, 118]. Бірақ ақын қолданысында *иман атты бажы басу* деп, ауыспалы мағынада «иманды өзіңе таңба етіп алдың, иманға ұйыдың» мағынасында қолданылып тұр.

Басына бақ бүркіті балапандау. *Шырын тіл, шырайлы жүз, болсаң балдай, Боларсың бұлт шөгетін биік жалдай. Басыңа бақ бүркіті балапандап, Ер жетіп аңға ұмтылар аңдай-аңдай. Бақ құсына бақташы болу. Бақташы бақ құсына болғаннан соң, Бқпалдың өзі-ақ келер ыққан салдай* (Т.І.). “Адамда жақсы қасиет болмаса, оған бақ та, бақыт та қонбайды” (Ж.Баласағұн). Қазақ мәдениетінде бақыттан гөрі баққа көбірек мән беріледі. Ұлттық дүниетанымда бармақтай бақ адамның ғұмыр бойына бақытты болуы үшін жеткілікті. “Бармақтай бақ берсін” деген тілек осыған меңзейді.

Бақ Жаратушыдан адамға беріледі деген түсінік қалыптасқан. Адам жаратушыдан жалбарынып бақ сұрайтыны да содан: “Таудай талап бергенше, бармақтай бақ бер”. Халық арасында ең мәнді бата тілек - “Бағың ашылсын”. Әсіресе, бақ қыз балаға, әйел адамға бағышталатынын байқауға болады. Оның прагматикалық интенциясы – әйел бағы тұрмыс кұрумен, бала сүюмен айқындалады. Той жоралғыларында үлкен кісілердің жас жұбайларды маңдайынан сүйіп, бақ тілеуі «бақ маңдайда жазылады» деген түсінікпен ұштасып жатыр.

Қара айналу. *Жігітке қара айналған, бақ айналад, Осы анық, аңдауымда ырым саған* (Т.І.). Бұл жерде ақын *қара айналу* деп басына мал біту, малды болуды айтып отыр.

Бөз кию. *Өлген соң оған біз де қауышармыз, «Ұйықтасын» торқа болып киген бөзі* (Т.І.). Бұл жерде бөз кию – кебін кию. Кебін ақ матадан не бөзден даярланады. Кебіндік матаның адал еңбекпен табылған болуы шарт. Тіпті ешнәрсе табылмаса, адал малдың терісімен де кебіндеуге болады. Тұрмағамбет ақын: *«Кигізіп үш қабат бөз көрге қойып, Көзіңе көп жиылып құмды құяд. Жер жүзін жетегінде жүргізгендер, Жетсе уақыт жер ошақтай жерге сияд»*, - дейді.

Ер адамның кебіні үш бөліктен тұрады:

- кіндіктен төменгі жағын орайтын – белдемше (лифафа);
- көйлектік (қомис);

- мәйітті басынан аяғына дейін түгел жабатын кебін (азар) [9, 332]. Үш қабат бөз кигізеді дегенде, осыған меңзесе керек.

Қорыта айтқанда, адамның танымдық қызметі белгілі бір нысандарды өзге нысандардан айырып тану арқылы дамиды. Объектілердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау арқылы олардың айырым белгілері мен шегін табуға болады. Бір-бірінен ажыратылатын белгілері негізінде нысандарға нақты анықтама бере аламыз. Танымның аталған мәселесі (нысандарды ажырату, оларға анықтама беру) нысанның өзге нысандар жүйесіндегі орны айқындалған жағдайда шешімін табады.

Әдебиеттер:

1. Маслова В. А. Лингвокультурология. –М.:, 2001. - 208 с.
2. Харузин Н. История развития жилища тюркских и монгольских народов. 2-е изд. Доп. Астана, «Алтын кітап», 2007. 183 б.
3. Тұрышев А.Қ. Мәшһүр Жүсіп шығармалары лексикасының этномәдени негіздері. АДД. А., 2005
4. Қашғари М. Түрік тілінің сөздігі: 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А.Егеубай. Алматы, ХАНТ, 1997

5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Ин-т языкознания. — М.: Наука, 1974. — 768 - С. 583-564.
6. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. Алматы: «Жібек жолы» 2008. -356 б.
7. Қыдырбекұлы Б. Түгел сөздің түбір бір. –Алматы: «Қазақ уни-ті», 1993. -176 б.
8. Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті.
9. Шариат. Құраст. Н.Өсерұлы.- Алматы «Қайнар»,1996. -352 б.

ЯЗЫК ПРОИЗВЕДЕНИЙ Т.ИЗТИЛЕУУЛЫ: ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ

Ш.У.БАЙМАХАНОВА¹, магистр педагогических наук

¹Кызылорднский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

Рассмотрение языковых единиц в соответствии с человеческими факторами, ценностями является одним из важных направлений в современной языкознании. На сегодняшний день в научных трудах особое внимание уделяется человеческим факторам и часто поднимается вопрос о глубоком понимании и правильном использовании языковых единиц носителями данного языка. В таких исследованиях уделяется внимание к культурным информациям, относящиеся к национальным ценностям и язык рассматривается не только с личностной стороны, но и с семантико-содержательной, культурно-концептной сторон. Исследование языка вместе с национальной историей, культурой, духовным богатством, то есть в тесной связи и единстве с мировоззрением народа позволяет глубоко понять природу национального языка. Потому что познание и быт, жизнь каждого народа сохраняется в его национальной культуре. К языковым единицам, отражающим национальную историю, культуру, быт и познание определенной нации, относятся номинации, фразеологизмы, паремиилогизмы. Так как они показывают отличительную ментальность, традиционных особенностей одной нации от другой. В данной статье рассматриваются языковые единицы в произведениях Т. Изтилеуова.

Ключевые слова: человек, язык, культура, мышление, фразеологизм, религия.

LANGUAGE OF T.IZTILEUULY'S WORKS: ETNOCULTURAL CHARACTERISTICS

Sh.U. BAYMAKHANOVA¹, master of pedagogical sciences

²Korkyt Ata Kyzylorda State University, Republic of Kazakhstan

Annotation

New horizons of humanitarian studies which are based on “human-language-culture” and “human-language-thinking” trio are appeared respectively. Considering language units as in unity with human factors and human values is one of the directions, which are leading the modern language knowledge forwards. Nowadays, issues of using the language units correctly and advantageously, understanding their meanings totally are usually being discussed in scientific works. In such researches, much attention is paid on cultural data, connected to national values, and are reviewed not only from figurative side, but also from semantic, meaning, and cultural-conceptual point of view. It is possible to understand the true nature of native language, only when considering the language together with the history of nation, its culture, spiritual treasury, that is to say the world view of it. Because, no matter what kind of national culture it is, it displays all the cognition and mode of life of the nation. Naming, phraseological and paremiological units of the language are the first things to show the certain nation's history, culture, cognition and mode of life, as these language units are the distinctions that differs one nation from the others, the mirror of national scene, which denote traditional singularities.

The given article considers linguistic units in the T.Iztileuly's works in interconnection with language and culture.

Keywords: man, language, culture, thought, idiom, religion.

ИЗМЕНЕНИЕ МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИХ УСТАНОВОК ЛИЧНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Е.В. ВОЛКОВА¹, кандидат педагогических наук, доцент

¹Казанский национальный исследовательский технологический университет,
Российская Федерация

Аннотация

Данное исследование направлено на изучение мировоззрения личности человека, которое влияет на социализацию индивида в обществе, предупреждает социальную напряженность. В статье проанализированы разные мировоззренческие установки личности, стратегии, пути решения вопросов социальной адаптации личности.

В статье рассматривается принцип гуманизма, основанного на регулировании естественного включения человека в самые разные типы социальных структур и реализуемый в образовании, науке и искусстве, а также являющегося основой такой мировоззренческой переориентации современной личности. Автор приходит к выводу о том, что реализации общечеловеческих ценностей должны быть адаптированы к конкретным социальным и природным структурам, в которых в данный момент находится человек, социальная группа и должны исключать угрозу, как для отдельной личности, так и для общества в целом.

Ключевые слова: мировоззрение, личность, общечеловеческие ценности, воспитание, образование, диалог культур, принцип гуманизма, интернационализация.

Наше исследование в области изменения мировоззренческих установок личности, поиска правильных решений хотелось бы начать словами известного писателя Расула Гамзатова, который писал: «Легко любить все человечество. Соседа полюбить сумеи» [1]. Современная политическая ситуация во всем мире сегодня такова, что для достижения консенсуса на всех уровнях приходится искать точки соприкосновения, сближающие начала, объединяющие принципы, воспитывать в себе, прежде всего, уважение к другим точкам зрения, взаимную терпимость. В связи с обострившимися противоречиями противоборствующих сторон, сегодня, все увеличивается социальная напряженность в обществе. И в век научно-технического прогресса напрямую возрастает угроза существованию современного общества. Цель нашего исследования – определить мировоззренческие установки личности, которые необходимо формировать и воспитывать в молодых людях в современных условиях с целью сохранения мира на земле.

Предлагаемый анализ обозначил лишь самые общие контуры проблем личности в современном обществе и является лишь началом для дальнейших дискуссий.

Личность человека всегда была и будет центром внимания любого правящего режима. Поскольку любая власть опирается на людей, и она заинтересована, прежде всего, в том, чтобы избежать социальных конфликтов, несущих угрозу существования самому обществу и правящей власти. Поэтому стратегии адаптации личности в обществе всегда находятся под контролем власти. Под «комплексной адаптационной стратегией мы понимаем базовую, основополагающую схему, определяющую в рамках некоторого социума приоритеты, задачи и цели адаптации, которые реализуются с помощью частных и общественных адаптивных стратегий, практикуемых той или иной социально-политической системой» [2, с. 186-187].

Живя сегодня в технократическом обществе, где вся деятельность человека рассчитана только на успех, мы фактически получаем одностороннюю личность, не способную к диалогу и компромиссу, нетерпимую к чужому мнению, или наоборот, сталкиваемся с личностью, которая безразлична к социальным процессам, происходящим в стране, то есть, с личностью, у которой уже произошла деформация моральных и духовных ценностей. Социальная напряженность в обществе может зависеть от преобладания данного типа таких людей и тем, что они, занимая многие ключевые позиции, пытаются навязать обществу свойственные им стереотипы поведения, образа жизни, ценностей и оценок и т.д. Для наглядности можно привести социологические данные по определению характеристик личности и выявлению таких преобладающих черт у людей, как односторонний рационализм, намерение изменить весь мир без соответствующей базы, низкий профессионализм, неадекватная самооценка, низкая мотивированность, расхождение слова и дела, необязательность, отсутствие инициативы, консервативность, неразвитость ряда способностей, таких как организаторские, политические, предпринимательские и т.д. При таком быстро меняющемся жизненном ритме, важно, научить человека чувствовать себя счастливым вне зависимости от обстоятельств, а это возможно лишь тогда, когда в человеке заложены истинные духовные и семейные ценности, понимание которых дает человеку видение ложных и истинных жизненных ценностей, умение расставлять приоритеты.

Как известно, в человеке совмещаются положительные и отрицательные черты, и живя, сегодня, в демократическом обществе, человек в силу своей природы склонен оценивать предоставленные ему свободы через свою индивидуальность, через привычки каждого отдельно взятого человека. Простой обыватель понимает свободу для себя, своих единомышленников, своей группы и т.д. В итоге пути и механизмы ее реализации часто не только не совпадают, но и противоречат друг другу, что создает угрозу существованию общества в целом. Стремление следовать общечеловеческим ценностям без учета конкретных путей их достижения может привести к проблемным ситуациям в обществе. Криминогенное поведение личности и обострение межнациональных конфликтов может быть спровоцировано именно бесконтрольным поведением к стремлению свободы от внешнего принуждения, свободы реализовывать свои желания, потенциал личности, склонности, убеждения, свободы информационного доступа. Поэтому для нормального развития общества в целом необходимо выработать именно те пути, которые согласовывались бы со спецификой и характером состояния общества. Решение этих задач требует усилий специалистов весьма высокого уровня, способных учитывать разнообразные тенденции реализации общечеловеческих ценностей, а также глобальные характеристики общества и человека.

Таким образом, если при социализме существовал социальный заказ общества и государства на гармонично - развитую личность, то сегодня в соответствии с Законом об образовании Российской Федерации существует заказ, скорее, на профессионала, способного правильно оценивать свои действия, возможные последствия своей деятельности, что предполагает как детальное знание собственной специальности, так и знание основных тенденций природы и общества. Сегодня образование в России – это «процесс воспитания и обучения, осуществляемый в интересах человека, семьи, общества и государства, а также совокупность приобретаемых знаний, умений, навыков, ценностных установок, опыта деятельности и компетенции в целях интеллектуального, духовно-нравственного, творческого, физического и (или) профессионального развития человека»[3]. Принцип гуманизма является одним из основных принципов государственной политики и правового регулирования отношений в сфере образования РФ и направлен на включение личности в каждую отдельную социальную структуру со всеми уникальными особенностями и чертами человека и предполагает высокий профессионализм, адекватность самооценки, терпимость к чужому мнению и т.д. Сейчас в российском обществе активно продвигается инженерное образование для подготовки

кадров, способных реализовывать новейшие технологии на внутреннем и международном рынке. Преподавателям высшей школы очень важно формировать и развивать в системе высшего образования рациональную картину мира у будущих инженеров, которая в дальнейшем сыграет роль своеобразной защиты от попыток навязать иллюзорную мифологизированную картину построения перспектив «светлого будущего».

В условиях возросшей международной напряженности и не всегда гладко протекающих процессах глобализации, ориентация на развитие национального российского государства ставит на передний план вопросы, касающиеся национального самосознания граждан, национальной культуры и самобытности. Успешное разрешение этих проблем ведет к снижению уровня социальной напряженности, и будет способствовать приобщению отдельного человека к мировой культуре. Условием успешности такого включения является преемственность поколений. Как показал печальный опыт предыдущих лет, потеря связей между поколениями, ломка традиционных устоев, кризис религиозного миропонимания может привести к межэтническим, национальным и социально-политическим конфликтам в обществе. Негативным примером такого разрыва связей могут послужить всплески национализма и проявление шовинизма, которые часто заканчиваются силовыми столкновениями.

В связи с этим любопытен педагогический опыт, который реализуется учеными в рамках международных образовательных программ в Казанском национальном исследовательском технологическом университете. В последние годы КНИТУ принимает довольно большое количество студентов из Туркменистана, Таджикистана и Узбекистана, формируются как отдельные группы студентов, так и смешанные. Ученые университета пришли к выводам, что успешное решение задач по развитию толерантной личности студента, способной к межкультурному диалогу и расовой терпимости, возможно, при интернационализации процесса обучения и осуществлении его через «диалог культур» [4, с.97]. Диалог культур в контексте формирования и развития личности предполагает «признание абсолютных общечеловеческих ценностей, содержащихся в этнических культурах народов России и стран изучаемого языка, учет прогрессивных межкультурных и педагогических традиций, ориентированных на воспитание толерантной личности и одновременно осознание собственной идентичности, формирование планетарного сознания, уважительного отношения к правам всех людей, живущих на земле, развитие наднационального кросскультурного мировоззрения, способов толерантного поведения» [5, с.11].

Обучение иностранным языкам в университете в рамках «Диалога культур» и интернационализации высшего образования является фактором, «стимулирующим развитие толерантной личности, выработку у человека внутренней потребности в самосовершенствовании и адаптации в современном обществе, способствует развитию нравственных ценностей личности, приобретенными в процессе жизненного опыта индивида» [6, с.72].

Подводя итоги нашего анализа, мы приходим к следующим выводам:

1. В связи с напряженной политической и социально-экономической ситуацией во всех странах современного мира, новые мировоззренческие установки личности следует развивать в направлении по нахождению компромиссов, согласованию интересов и целей, ведущих к сближению позиций [7, с.160].

2. В основе такой мировоззренческой переориентации личности должен быть положен принцип гуманизма, основанный на регулировании естественного включения человека в самые разные типы социальных структур и реализуемый в образовании, науке и искусстве и т.д.

3. Пути реализации общечеловеческих ценностей должны быть адаптированы к конкретным социальным и природным структурам, в которых в данный момент находится человек, социальная группа и должны исключать угрозу, как для отдельной личности, так и для общества в целом.

4. Цикл гуманитарных следует направлять на решение задач, направленных на выработку у человека терпимости к иным мнениям, способности жить в альтернативном мире, участвовать в мировых процессах, а не отходить от них.

Литература:

1. <https://videouroki.net/razrabotki/lieghko-liubit-vsio-chieloviechiestvo-sosieda-liubit-sumiei.html>
2. Ромм М.В. Адаптация личности в современном обществе. -Новосибирск: Изд-во: «Наука», 2002. - 274 с.
3. Федеральный закон от 29.12.2012 N 273-ФЗ (ред. от 29.07.2017) "Об образовании в Российской Федерации" Статья 2 <http://www.consultant.ru>
4. Волкова Е.В. Формирование социокультурной компетенции студентов в системе дополнительного иноязычного образования: вопросы теории и инновационный опыт // Казанский педагогический журнал. -2014. -№ 3. - С.96-100.
5. Зинуров А.М., Зинурова Р.И., Токар В.М. Диалог культур. - Казань: РЦИМ, 2004. - С.11.
6. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. -М.: Издательский центр «Академия», 2008. - С.66-73.
7. Келасьев В.Н. Интегративная концепция человека. - Изд-во: Санкт-Петербургского университета, 1992. - 207 с.

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА ТҰЛҒАНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ

Е.В.ВОЛКОВА, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Казан Ұлттық зерттеу технологиялық университеті,
Ресей Федерациясы

Аңдатпа

Бұл зерттеу адам тұлғасының дүниетанымын зерттеуге бағытталған, ол қоғамда индивидтің әлеуметтенуіне әсер етеді, әлеуметтік шиеленістің алдын алады. Мақалада тұлғаның әртүрлі дүниетанымдық ұстанымдары, стратегиялары, тұлғаның әлеуметтік бейімделу мәселелерін шешу жолдары талданды.

Мақалада адамның әлеуметтік құрылымдардың әр түрлі типтеріне табиғи қосылуын реттеуге негізделген және білім, ғылым және өнерде жүзеге асырылатын және қазіргі тұлғаның дүниетанымдық қайта бағытталуының негізі болып табылатын гуманизм принципі қарастырылады. Автор жалпыадамзаттық құндылықтарды жүзеге асыру қазіргі уақытта адам, әлеуметтік топ бар нақты әлеуметтік және табиғи құрылымдарға бейімделуі тиіс және жеке тұлға үшін де, жалпы қоғам үшін де қауіп-қатерді болдырмауы тиіс деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: дүниетаным, тұлға, жалпыадамзаттық құндылықтар, тәрбие, білім, мәдениет диалогы, гуманизм принципі, интернационализация

CHANGING THE WORLDVIEW OF THE PERSON IN MODERN CONDITIONS

E.V.VOLKOVA, candidate of pedagogic sciences, associate professor

Kazan national research technological University,
Russian Federation

Annotation

This research focuses on studying of personality world view which influences on socialization of an individual in the society, warn social intensity. Different points of world view of personality,

strategies, solutions of problems of social adaptation of personality were analyzed in this article. The principle of humanism based on regulation of natural including of a person in the most various types of social structures, which is realized in education, science and art and is the base of such world outlook re-orientation of modern personality. The author comes to a conclusion that realizations of universal values must be adapted to concrete and natural structures in which a person and a social group are at this moment and must exclude the danger both for the individual personality and for the society as a whole.

Keywords: world view, personality, universal values, education, training, dialogue of cultures, the principle of humanism, internationalization

МРНТИ 14.35.05

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ АСПЕКТЫ ЗДОРОВЬЯ СТУДЕНТОВ

С.Г.ДОБРОТВОРСКАЯ¹, доктор педагогических наук, профессор

¹Казанский (Приволжский) Федеральный университет,
Российская Федерация

Аннотация

В статье рассматривается значение духовно-нравственного воспитания для здоровья человека, особенно молодежи. Показано влияние смысла жизни на здоровье и особенности молодежи. Представлены данные эмпирического исследования, в котором выделены четыре группы студентов с разными значениями жизни и, соответственно, разным состоянием здоровья: «студенты, ищущие счастья», «эгоисты», «альтруисты», «студенты, не имеющие смысла в жизни».

Ключевые слова: мировоззрение, личность, общечеловеческие ценности, образование, воспитание, культурный диалог, принцип гуманизма, интернационализация

Как соединяются духовное и физическое начала в человеке? На что в воспитании молодого человека нужно обращать первоочередное внимание: на физическое развитие или на духовное? Вопросы эти сложны и противоречивы. Дело в том, что многие религии рассматривают тело как вместилище греховности и поэтому, стремясь к духовному совершенству, религиозные фанатики усмиряют тело. Но можно встретить и противоположную точку зрения на значение тела. Так, в древней Спарте первостепенную роль в воспитании молодых людей играло исключительно физическое развитие. Существуют идеи диалектического единства духа и тела. Идея единства двух противоположностей заключена в пословице: «В здоровом теле - здоровый дух». Научный и простой житейский опыт доказали ее справедливость. Всем известно, что люди, умеренно и систематически занимающиеся спортом до преклонного возраста, реже, чем люди, не активные в физическом отношении, болеют старческими болезнями. Однако при всей важности здорового тела, ведущая роль в воспитании человека все же должна отводиться духовному его компоненту, только в этом случае возможно полноценное здоровье и долголетие.

Здоровьем человека занимается медицина, однако она вносит относительно небольшой вклад в дело оздоровления населения. Это связано с тем, что современная медицина занимается телом и психикой человека уже тогда, когда появляются определенные болезни, медицина не касается нравственных и моральных аспектов здоровья, которые являются зачастую причинами недугов [1, с.76]. Лишь в последнее время стали появляться медицинские направления, изучающие связи поведения и здоровья, связи психологических установок и заболеваний. Однако сведения из подобных отраслей знания еще не вошли в практическую, традиционную медицинскую практику. При этом желательно устранять причины грозных недугов, а не только их последствия.

Как соотносятся здоровье, нравственность, мораль и мироощущение человека?

Здоровый человек - это счастливый человек, ибо болезнь несет страдание и несчастье, хотя болезни могут нести и нечто положительное. Болезни заставляют думать о себе, помогают человеку понять суть влияния нравственности, характера и морали на здоровье. Поняв подобные взаимосвязи, человек начинает по-другому относиться к своему здоровью, он начинает понимать, что работу по оздоровлению надо начинать с переделки характера и собственного образа жизни. Нравственное воспитание требует привить воспитанникам навыки правильного поведения. И даже физическое развитие нельзя сводить только к развитию мышц, необходимо гармонично развивать все системы организма. При этом человек должен понять, что лучше долго жить здоровым для людей, чем быстро умереть больным ради себя одного [2, с.34].

Духовность, с философской точки зрения, можно определить, прежде всего, как открытость первооснове бытия. В религиозном понимании духовность есть направленность к богу. Сейчас люди не ощущают своей связи с богом, поэтому, должен быть создан новый смысл, он должен быть сконструирован самим человеком, ощущающим себя одиноким в пустом мироздании. Устранение духовности приводит к катастрофическим общественным последствиям [3, с.12]. Проблема смысла жизни приобрела в последнее время острое значение. Растет количество несчастных и больных людей. Это происходит потому, что общество лишилось духовности, многие не видят смысла в жизни. Чем выше духовность человека, тем выше смысл он выбирает в жизни. Однако в сознании любого человека всегда должно быть какое-либо оправдание своей жизни, субъективное представление о смысле. Осмысленность человеческого бытия предполагает выявление существенных тенденций развития, анализ опыта, комплекса факторов жизни [4, с.20]. Если всего этого не происходит, человек несчастен и нездоров. Хорошее самочувствие, духовность и ощущение счастья - это комплексное ощущение. Одно невозможно без другого. В основе процессов самооздоровления должно быть духовное самосовершенствование.

Важной причиной в генезисе болезней выступают негативные психологические установки. Особенно негативно действует на здоровье отсутствие смысла в жизни. Эйнштейн как-то заметил, что «тот, кто ощущает свою жизнь без смысла, не только несчастлив, но и вряд ли жизнеспособен». Эту цитату подтверждают наблюдения за заключенными концентрационных лагерей. Там наибольшие шансы выжить имел тот, кто мечтал о смысле, который можно будет в будущем реализовать. Поэтому выжил тот, кто не потерял этот смысл жизни.

Необходимо отметить, что человек может иметь высший альтруистический смысл жизни или обыденный эгоистический смысл существования, но может доходить и до полного отсутствия всякого смысла. При полном отсутствии смысла человек мало жизнеспособен, он даже может добровольно отказаться от жизни. Наблюдения показали, что ощущение бессмысленности больше распространено среди молодых людей, чем среди старших. Так, было выявлено, что среди причин смертности у американских студентов второе место после дорожно-транспортных происшествий занимают самоубийства. Причем попыток самоубийств, примерно, в 15 раз больше. Было обнаружено, что большинство таких студентов не видели, по каким-либо причинам, в жизни никакого смысла. При этом 93% из них были физически и психически здоровы, жили в хороших материальных условиях и в полном согласии со своей семьей. Эти студенты активно участвовали в общественной жизни и имели основания быть довольными своими успехами в учебе. Об объективной неудовлетворенности каких-то потребностей не было речи. Но, при всем этом, они были несчастны и поэтому отказывались от жизни. Особенностью молодых является демонстрация своей взрослости именно тем, что они ставят под сомнение смысл жизни [5, с.57].

Итак, отсутствие смысла жизни делает человека, особенно молодого, несчастным и нежизнеспособным, поэтому утрата смысла жизни является барьером здоровья. Каковы же причины утраты смысла жизни?

Одной из них является забвение традиций, что приводит к ослаблению социальных контактов человека. Этот феномен подтверждается и социально-психологической гипотезой долгожительства. Причем, существует ряд гипотез, объясняющих долгожительство, однако, среди них социально-психологическая наиболее популярна, так как она нашла наиболее полное экспериментальное подтверждение. Объясняется феномен долгожительства, согласно этой гипотезе, наличием комфортной социально-психологической атмосферы для пожилых людей, особого к ним уважения и почитания [6, с.92].

Очевидно, одним из факторов, увеличивающим продолжительность жизни, являются именно тесные взаимоотношения между людьми. Они улучшают здоровье. По сравнению с теми, у кого слабы социальные связи, люди, поддерживающие тесные отношения с друзьями, родными или являющиеся членами сплоченных религиозных или общественных группировок, оказываются, менее подвержены болезням и преждевременной смерти.

Так, пенсионеры часто оказываются социально изолированным после выхода на пенсию, что является одной из причин их непродолжительной жизни.

Потеря социальных связей повышает риск заболеваний и ранней смерти. Финские исследователи провели опрос 96000 овдовевших людей и обнаружили, что на следующей неделе, следующей за смертью одного из супругов, увеличивается вдвое риск скоропостижной смерти и для второго супруга. Другой пример подтверждает наличие влияния поддерживающих социальных контактов на здоровье. В сравнении с женщинами, которые испытывали несексуальные травмы, такие как смерть родителей или развод, женщины, перенесшие сексуальное оскорбление, чаще страдали головными болями, болезнями желудка и прочими недугами, особенно если у них не было никого, кому они могли бы доверить свою тайну. Мы, люди, имеем сильнейшую потребность в присоединении. Существование тесных личных отношений повышает жизнеспособность человека и группы людей [7, с.88].

Имея близкие отношения с кем-либо, человек чувствует свою ответственность перед другим человеком, и уже это заставляет его обрести какой-то смысл в жизни.

Другой причиной утраты смысла жизни является чрезмерное стремление к наслаждениям и развлечениям.

Интересно, что у людей, которые особенно добиваются наслаждений и развлечений, смысл жизни ограничен в понимании и достижении. Общество изобилия только удовлетворяет потребность, но не реализует стремления к смыслу жизни. Общество изобилия порождает и свободное время, которое еще сильнее способствует проявлению экзистенциального вакуума. Это можно наблюдать на появлении характерных «воскресных неврозов», а также на «неврозах безработицы». При отсутствии работы жизнь кажется людям бессмысленной, даже если они при этом не страдают от недостатка материальных средств [5, с. 58].

Однако есть и противоположный феномен – «гиперрефлексия», в которую как в ловушку попадает немало людей. Прежде всего, интеллигентов, тех, кто излишне занят теоретической деятельностью, распространением информации, когда ум поневоле оторван от поступков, а часто и от чувств. Гиперрефлексия на самопознании и поиске смысла жизни является профессиональной опасностью людей интеллектуального и творческого труда. Она может быть характерна для студентов и требует профилактики или, если она стала помехой в жизни, лечения. Лучший способ решения этой проблемы - преодоление пропасти между занятиями умственным и физическим трудом. Однако в большинстве случаев это теперь невозможно, отсюда и потребность в специальной терапии, смягчающей отчуждение индивида, предотвращающей аномальные способы компенсации

дисгармонии. Для таких людей есть мудрый совет: «Сначала живи, потом философствуй» [5, с.59].

Поэтому отсутствие смысла в жизни и все причины, его порождающие можно считать барьерами здоровья. Барьером здоровья является и противоположный феномен – «гиперрефлексия».

Э. Фромм всех людей подразделяет на два типа по их стратегии поведения: ориентированных на бытие и ориентированных на обладание. Последние имеют существенный психологический дефект – их экзистенция, духовная сущность, крайне обеднена. Эта ущербность компенсируется вещественным излишеством [8, с.56].

Изучением смысла жизни студентов занимались Вишняков А.И., Карымова О.С. и др. авторы [9, с.54].

В данном исследовании была выявлена тенденция в осознании смысла жизни студентами и то, как смысл жизни соотносится с их самочувствием. Выделено 4 категории студентов - каждая со своим смыслом жизни и самочувствием.

Самочувствие студентов оценивалось по 10-балльной шкале (от 1-го до 10 баллов). Самая низкая оценка самочувствия у студентов оказалась 4 балла, а самая высокая - 10 баллов, поэтому средняя оценка самочувствия - 7 баллов. Было выделено 4 категории студентов - каждая со своим смыслом жизни и самочувствием.

I категория: «студенты, ищущие счастье». К этой категории относятся 37% студентов, которые видят смысл жизни в любви и в семейном счастье. Свое самочувствие они оценивают в среднем на 8 баллов.

II категория: «студенты-эгоисты». К этой категории относятся 33% студентов, которые видят смысл жизни в получении различных благ и удовольствий от жизни. Свое самочувствие они оценивают в среднем на 7 баллов.

III категория: «студенты-альтруисты». К этой категории относятся 14% студентов. Они находят смысл в том, чтобы приносить пользу окружающим. Свое самочувствие студенты этой категории оценивают в среднем на 9 баллов.

IV категория: «студенты, не имеющие смысла в жизни». К этой категории относятся 16% студентов, которые не видят в жизни смысла. Свое самочувствие студенты этой категории оценивают в среднем на 6 баллов.

Литература:

1. Петленко В.П. Валеология человека: Здоровье - Любовь - Красота. Физическое и психическое здоровье. - Санкт-Петербург: «ПЕТРОС», Минск: «ОРАКУЛ», 1996. - Т.3. – С.76.
2. Лазарев В.В. Диагностика кармы. - Санкт-Петербург, 1996. - Книга 2. - С.34.
3. Новик В. Смысл жизни в христианском мировоззрении. / «Смысл человеческой жизни. Диалог мировоззрений». Симпозиум 28-29 мая 1991. - Нижний Новгород, 1992. - С.12.
4. Капранов В.А. Объективные основы осмысленности человеческого бытия. / «Смысл человеческой жизни. Диалог мировоззрений». Материалы симпозиума 28-29 мая 1991. - Нижний Новгород, 1992. - С.20.
5. Кутырев А.М. Сначала живи, потом философствуй. / «Смысл человеческой жизни. Диалог мировоззрений». Симпозиум 28-29 мая 1991. -Нижний Новгород, 1992. - С.57-59.
6. Дильман В.М. Четыре модели медицины. - Ленинград: Медицина, 1987. - С.92.
7. Майерс Д. Социальная психология. - Москва, Харьков, Минск: Питер, 1997. - С.88.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла. -М.: Прогресс, 1990. - С.56.
9. Вишняков А.И., Карымова О.С. Особенности системы жизненных смыслов студентов, состоящих и не состоящих в браке (на примере Оренбургского государственного университета // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2 (часть 2). – С.54.

СТУДЕНТТЕР ДЕНСАУЛЫҒЫНЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

С. Г. ДОБРОТВОРСКАЯ, педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Қазан (Приволжский) Федералды университеті,
Ресей Федерациясы

Аңдатпа

Мақала адам денсаулығына, әсіресе жастарға рухани-адамгершілік тәрбиенің маңыздылығын қарастырады. Өмірдің мағынасын денсаулыққа және жастардың ерекшеліктеріне әсері көрсетілген. Эмпирикалық зерттеулердің деректері өмірдің әртүрлі мағынасы бар және, тиісінше, әртүрлі денсаулық жағдайы бар студенттердің төрт тобын анықтайды: «бақытты іздейтін студенттер», «эго студенттер», «альтруист студенттер», «өмірде мағынасы жоқ студенттер».

Кілт сөздер: рухани-адамгершілік тәрбие, жастардың денсаулығы, адамның мораль және бейбітшілігі.

SPIRITUAL AND MORAL ASPECTS OF STUDENTS ' HEALTH

S.G.DOBROTVORSKAYA, doctor of pedagogical Sciences, Professor

Kazan (Volga region) Federal University,
Russian Federation

Annotation

The article considers the importance of spiritual and moral education for human health, especially the young. The influence of the meaning of life on health and the characteristics of young people is shown. The data of the empirical study are presented in which four groups of students with different meanings of life and, correspondingly, different state of health are identified: «students looking for happiness», «ego students», «altruist students», «students who do not make sense in life».

Keywords: spiritual and moral education, health of youth, morality and attitude of a person.

IRSTI 14.35.07

**HOWEST UNIVERSITY OF APPLIED SCIENCES ANTICIPATES THE FUTURE
BY IMPLEMENTING MODERN EDUCATIONAL APPROACHES**

F. D'HULSTER¹, G. LUST¹, A. KOROLEVA¹, K. VANROBAEYS¹

¹HOWEST University of Applied Sciences, Belgium

Annotation

HOWEST University of applied Sciences is fully aware of the need to adapt higher education to the needs of the 21ST century society for its future professionals. Introducing modern educational approaches, such as project-oriented and collaborative learning, to address these challenges. Integration projects with multidisciplinary teams and real-life challenges have a great impact on the learning process of our students. This article describes an educational approach and implementation using examples.

Keywords: higher education, integration projects, educational process, method of education

Higher education in Flanders is largely shaped by the European developments in the framework of the Bologna Process. The Bachelor-Master structure is one of the most visible results of the Bologna Process. Flemish higher education is organised within the Flemish Qualifications Framework, with the qualifications being based on 8 levels, from primary education to PhD-level. This qualification structure is compatible with the European Qualifications Framework and forms the framework within which training leads to recognized

qualifications. The Bachelor programmes are located at level 6 of this qualification structure. In general, there are two types of higher education institutions in Flanders: Universities and Universities of Applied Sciences. They both have specific profiles. Universities organise academic oriented Bachelor, Master and PhD programmes while Universities of Applied Sciences offer Bachelor programmes with a professional orientation. Bachelor programmes are organised in 3 years and 180 ECTS (European Credit Transfer System) – except for Bachelor in Nursing being a 4 year/240 ECTS programme as only exception. Master programmes are one or two year programmes of 60 – 120 ECTS.

Qualifications are the formal, standardized and legitimized competence requirements that should enable a person to perform tasks and/or find solutions in a professional situation in order to achieve the desired results. Competences, in turn, refer to a coherent and complex set of knowledge, skills and attitudes that emerge and are developed through action in specific, complex and authentic situations [1]. Competences linked to a level within the Flemish Qualifications Structure translate into learning outcomes - tailored to the Dublin Descriptor elements - in terms of acquiring knowledge, skills and attitudes. Each bachelor's degree programme has domain specific learning outcomes (DLO), which are jointly elaborated by the institutions that offer a particular Bachelor degree. The Netherlands and Flanders have set up an independent accreditation organisation by international treaty, the NVAO, for the quality control of their higher education [2].

Professional oriented and future proof higher education as part of the mission and vision of HOWEST University of Applied Sciences

The HOWEST mission and vision is based on an institutional vision on the 21st century society, in which the focus on qualification is supplemented by a focus on social values and attitudes, cultural diversity, connectivity, inclusion, media literacy and talent development, all with an international and intercultural dimension. Our industrial society has turned into an information society in which profession specific competences are insufficient to 'make it' as a professional. For example, a recent study on the future of jobs revealed that 65% of our children will have a job that does not exist yet. Professional competences are thus not enough since it is a certainty that the jobs that require those competences will change in an uncertain way. 21st century skills such as problem solving, critical thinking, collaboration and creativity are put forward as important in order to equip today's youth for this 21st society. Our rapid changing society demands intrapersonal attitudes such as open mindedness, flexibility, motivation and engagement and specific 21st century skills such as critical thinking, problem solving, creativity, digital literacy and collaboration [3] to be successful. HOWEST is fully aware of this rapid changing society and labour market and aims at developing professionals with future proof competences. This goal can only be realised by making proper choices in the learning environment such as flexible curricula with realistic projects, strong collaborative interaction of students with the lecturer (coach), other (peer) students and the broader society, the use of digital media and the setting to stimulate informal learning.

Competence-development in HOWEST is related to an action-component. Throughout the study programme, students are challenged to apply their knowledge and skills into realistic projects wherein they develop products/knowledge in collaboration with the labour market. In this way, their competences are developed but also they are stimulated to engage in an ever changing world. Project-based and cooperative learning is hence the cornerstone of our education. Those projects build up in complexity, authenticity (i.e., the degree to which the working sector is involved) and the degree of collaboration among students.

Educating towards professionals using modern educational approaches

The learning outcomes of a Bachelor programme are gradually developed throughout a coherent curriculum, containing no gaps nor disturbing overlap. The HOWEST methodology to design such curricula consists of three steps and starts with competence development paths. A competence development path defines how the learning outcome is structured systematically, building up to the final (Bachelor) level. In HOWEST, a taxonomy of four sub-levels is chosen,

namely knowledge, insight, practice and integration. Learning objectives are formulated for each level.

Competence development paths have the advantage that they:

- encourage to make targeted choices regarding contents in modules (= part of a curriculum to which a number of ECTS and learning objectives are assigned);
- give teachers direction to design their teaching and learning environment;
- provide alignment between different modules in the curriculum.

Competence development paths are dynamic tools that support reflection on curriculum modifications. They also ensure the coherence across semesters and academic years.

Step two is the translation of competence development paths into a curriculum and the division of the curriculum into modules (typical around 6 ECTS¹). This is done backwards, starting with the learning objectives at the level of 'integration' or the final (Bachelor) level, defined by the learning outcomes that must be reached by the end of a curriculum. This is a complex and iterative process, realized with the full team of teachers. Thus, in a retrograde manner, each module is being assigned a set of learning objectives.

Educational vision of a programme will often influence on the structure of the curriculum. For example, if project based education and cooperative learning is part of the vision, the “project learning track” will be gradually build through the programme. A project learning track usually consists of a number of integration modules in which students apply the acquired knowledge, skills and attitudes in an integrative way. Integration modules ensure coherence within one semester. This means that the learning objectives and the learning content that students acquire in other modules within the same semester are applied in an integration module (see figure1). This project learning track is very well suited to develop the 21st century skills.

What matters here is that the complexity of integration modules increases as the student progresses in time through the curriculum. The complexity of a module is based, on the one hand, on the degree of self-regulation expected of students. On the other hand, it is the complexity of the context in which students should function. Thus, at the beginning of their studies, students train the acquired learning objectives in a safe learning situation, working with simulated cases and under the guidance of a teacher. In further stage of their studies, students are assumed to take more responsibility for their own learning process and get more in touch with authentic field problems. In the end of their studies, students are capable to function autonomous in a real life context and solve authentic problems.

Semester 1	Semester 2	Semester 3	Semester 4	Semester 5	Semester 6
Module 1	Module 4	Module 7	Module 10	Module 13	
Module 2	Module 5	Module 8	Module 11	Module 14	
Module 3	Module 6	Module 9	Module 12	Module 15	
Integration module 1	Integration module 2	Integration module 3	Integration module 4	Integration module 5	

Figure 1. Example of a curriculum with an integration learning track

The last step in the HOWEST methodology to design curricula is the optimization of the learning environment. To prepare students for their future career, attention is paid to elements of high impact learning [4]. A number of indicators are used to do this.

¹ One ECTS credit represents 25 to 30 hours of a student's workload

1. Depart from an urgency / gap;
2. Encourage self-management and student agency;
3. Provide space for cooperative work and coaching;
4. Use tools to advance education;
5. Enable active knowledge acquisition and sharing of knowledge;
6. Pay attention to 'flexible learning';
7. Encourage Assessment as learning and Assessment for learning.

Problem and community based learning: project WOW Kortrijk as an example

WOW Kortrijk is a multidisciplinary project wherein last year students from 5 different Bachelor programmes (i.e., social work, occupational therapy, tourism, communication management, industrial product design and digital design & development) work on a social need within the local urban environment. Last year students worked out solutions for the homeless people in the city of Kortrijk. Multidisciplinary teams are connected to an elderly person, living in a retirement home. The assignment was to empower their 'client' by (re)designing a particular prototype, product and/or service in collaboration with the retirement home and the local urban area. In each programme, WOW Kortrijk is part of the last year's integration project. In this way, students already have disciplinary knowledge and skills and they are acquainted with project based learning.

WOW Kortrijk has the following learning objectives: (a) interdisciplinary teamwork which implies that different disciplines learn from each other in such a way that their disciplinary competences are stretched, (b) to conceive an interdisciplinary prototype which means that the solution spans the different disciplinary competences and leads to social innovation in the work-life setting.

WOW Kortrijk is based on the D-school manifesto of the Stanford University [5]. In particular, it is inspired by the following D-school manifesto principles:

1. Facilitate interdisciplinarity by sprint-methods. WOWteams have to form a team and work towards a concept for one week. This tight deadline fosters intensive and efficient teamwork. More importantly, this short period makes it manageable for the different departments to organize WOW Kortrijk.
2. Use design thinking to facilitate multidisciplinary teams. Design thinking is a method that is inherently multidisciplinary. It combines techniques from the design world i.e. prototyping and pitching with techniques from the social and business-related world i.e. communication and interview methods. Design thinking is central to the WOW Kortrijk project. Each project-day has a clear focus which is related to the different steps within design thinking i.e. inspire – empathy – creativity – prototyping – pitch.
3. Foster radical collaboration between students, faculty and industry. WOWteams are supported by coaches from the different departments. Those coaches are familiar with the design thinking method and coach teams throughout this process. In addition, WOWteams and the coaches are inspired by examples and experts from the industry throughout inspiring key-note sessions. Also, teams work in close collaboration with their elderly person and the local networks in order to conceive a prototype. Literally, WOWteams work the whole week off-campus, they are located in an urban -old- factory that is in the middle of the city. Furthermore, the evaluation of the WOW Kortrijk project is also based on a radical collaboration between students, faculty and industry. A mix of self-, peer- and external-assessment is used with the coaches and the stakeholders being engaged.
4. Use prototyping to discover new solutions and drive social innovation. Conceiving a prototype is one of the main goals. This forces students to think in terms of products/services for a social challenge. The combination of both elements – prototype and social challenge – forces students from different departments to work together and share their competences.

WOWKortrijk is in this way an example of future-proof education in line with the HOWEST educational vision and the requirements of the 21st century. Following elements are particularly interesting from a future-proof perspective and have a high impact on students' learning:

1. Sense of urgency. WOWKortrijk starts with a problem/situation that is situated in the work-life situation. Being connected to an elderly person and his/her needs enhances the sense of urgency that is essential for high impact learning. WOWteams were really engaged in finding a solution for their elderly people which lead to heart-warming situations wherein students went for a coffee in town with their client or went walking in a wheelchair to better understand their client.
2. Collaboration & coaching. As mentioned above, the assignment and the method of design thinking fostered an intensive collaboration between team-members. They needed each other in order to succeed the challenge. Furthermore, teams were self-regulated and were coached by teachers from the different departments.
3. Action and knowledge sharing. As mentioned above, prototyping was one of the main learning objectives. Students had to take action and translate their work into a particular prototype. This challenged them to exchange their knowledge, test their ideas and revise them when necessary. As a result, some prototypes had a real impact on the personal life of the elderly person, on the urban area and/or the industry.

Example 1 with impact on the personal life and the industry:

Alice could not watch television on her own, each time she wanted to switch programmes or the volume she had to call for a nurse. The remote control had too many buttons which was, with her deteriorated view, challenging. Students designed a plastic cover which could slide over the remote control so that the most essential buttons for Alice were visible. The other buttons were under the cover. In this way, Alice was able to watch television on her own. Students printed the cover for only 1 euro in 3D hence Alice could use it immediately. The assessors advised students to take a patent on their idea.

Example 2 with impact on the personal life and the urban area

Lode and Marie are an elderly couple living in the retirement home. Each day they go out for a walk to their local café for a drink. This daily journey is important for them, since they meet other people. However, Maria sits in a wheelchair and needs to be pushed by Lode. Lode however is also aging and notices that he becomes frightened to do the walk since (a) pathways are not always wheelchair friendly in Kortrijk and (b) he feels the need to rest from time to time. Students did two things. Firstly, they pimped the wheelchair of Maria so that Lode could sit next to Maria when they paused. A flexible seat was added to the wheelchair. Second, they walked around the neighborhood in a wheelchair and located all the wheelchair-friendly roads on a map. They did this in collaboration with the city of Kortrijk who was inspired by the idea and aims at expanding this map for the whole city.

References:

1. Valcke, M. *Onderwijskunde als ontwerpwetenschap*. Academia Press. – 2007.
2. <http://www.highereducation.be>
3. Trilling, B. and Fadel, C. *21st Century Skills: Learning for Life in Our Times*. Jossey-Bass. – 2009.
4. Dochy, F., Berghmans, I., Koenen, A.-K., & Segers, M. *Bouwstenen voor High Impact Learning: Het leren van de toekomst in onderwijs en organisaties*. Amsterdam: Boom. – 2016.
5. <http://dschool.stanford.edu>

ХОВЕСТ ҚОЛДАНБАЛЫ ҒЫЛЫМДАР УНИВЕРСИТЕТІ ЗАМАҢУИ БІЛІМ БЕРУ ТӘСІЛДЕРІН ЕНГІЗЕ ОТЫРЫП БОЛАШАҚТЫ БОЛЖАЙДЫ

Ф. ДУЛЬСТЕР¹, Г. ЛУСТ¹, А. КОРОЛЁВА¹, К. ВАНРОБАЙС¹

¹ХОВЕСТ қолданбалы ғылымдар университеті, Бельгия

Аңдатпа

ХОВЕСТ қолданбалы ғылымдар университеті ХХІ ғасыр қоғамының болашақ мамандарына арналған жоғары білім беруді бейімдеу қажеттілігін жақсы біледі. Қазіргі заманғы білім беру тәсілдерін енгізу, мысалы, жобаға бағытталған және бірлескен оқыту, мәселелерін шешу үшін негіз қаланды. Көп деңгейлі командалармен интеграциялық жобалар және қауымдастық деңгейінде нақты өмірлік қиындықтар студенттердің оқу үрдісіне үлкен әсер етеді. Бұл мақалада университеттің білім беру тәсілдері мен тәжірибесі туралы айтылады.

Кілт сөздер: жоғары білім беру, интеграциялық жобалар, оқу үдерісі, білім беру тәсілі

ВНЕДРЯ СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ, УНИВЕРСИТЕТ ПРИКЛАДНЫХ НАУК - ХОВЕСТ ПРОГНОЗИРУЕТ БУДУЩЕЕ

Ф. ДУЛЬСТЕР¹, Г. ЛУСТ¹, А. КОРОЛЁВА¹, К. ВАНРОБАЙС¹

Университет прикладных наук ХОВЕСТ, Бельгия

Аннотация

Университет прикладных наук ХОВЕСТ полностью осознает необходимость адаптации высшего образования к потребностям общества ХХІ века для своих будущих профессионалов. Внедряя современные образовательные подходы, такие как проектно-ориентированное и совместное обучение, для решения этих задач. Интеграционные проекты с междисциплинарными командами и реальные жизненные вызовы оказывают большое влияние на процесс обучения наших студентов. В этой статье описывается образовательный подход и реализация с использованием примеров.

Ключевые слова: высшее образование, интеграционные проекты, учебный процесс, образовательные методы

IRSTI 13.91

TRADITIONAL CLOTHES OF THE KAZAKHS: LANGUAGE OF NATIONAL CULTURE

A.ZHANBATYR¹, doctoral student

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Republic Kazakhstan

Annotation

Today in the age of globalization each nation in the universe is trying to save their individual peculiarity. By then it became vital importance to save Kazakh ethnos language and mentality, cultural treasures like national clothes. Formation of country's image in the age of globalization is based on two concepts. The first is a 'global' society which absorbed postindustrial social values, and the second is in the meaning of 'national', which evokes national cultural values which go to deep corners of the history. To this point main concern of this article is connected with Kazakh national traditional clothes. There

were made attempts to reveal correlation of traditional and modern fashion world and competence ability traditional Kazakh clothing with Western fashion world with its ancient Turkic symbolic meanings in the XXIst century.

Keywords: national cultural values, traditional clothes, modernity, language of culture.

Introduction. National mentality, peculiarities of world perception and national identity, customs and traditions, national language and religious knowledge, history, laws according to which civics of a society live, frontiers' and natural resources, waters, fauna and flora are the representatives of country's image in the global dialogue. The main values in global competition are extension of use and significance of a country's history, mother-tongue and traditional customs.

In order to reveal our main point, let us review the term image. In the term of globalization the term image is based on two concepts. The first is a 'global' society which absorbed postindustrial social values, and the second is in the meaning of 'national', which evokes national cultural values like art and architecture, historical and ethnographic and museum folklore values which go to deep corners of the history [1]. Country's image is constructed of these two components' knowlegable practice and harmonic unity of cross-cultural communication. This fact was the result of demand for suiting to 'global human values'. It is well-known fact that cultural image of a country according to Mass Media means, to the impression of guests, exchange of businessmen and tourists.

In spite the fact that Kazakh traditional clothes were not investigated thoroughly, data from works of the Central Asian ethnography, history, and needlework written by Oriental, Russian, European scientists can give significant information to this issue. Amongst them can be named works of T. Atkinson, V.N. Shevchenko, P. Kosharov, P. Orlovskii, I. Klaprot, G.G. Gurkin, P.I. Lerkh, P.V. Makovetskii, N.M. Iadrentsev, G. I. Spasskii, S. Bol'shoi, M.I. Minaev's works who were in the territory of Kazakhstan during XVIII-XIXth centuries [2]. Also from modern scientists can be named works of A. Zhienbekov's 'Kazakh national clothing as cultural phenomenon' and Zh. Beristenov's work 'Philosophical analysis of Kazakh cultural sign system' where he tries to give semiotic analyses to Sak warrior's clothing and work of N.A. Volodeva who attempts to offer national clothes in modern design.

General processes of formation of a country's image are related to marketing technology which aims to create image of 'production' [1]. If to analyze these statements and it use it for post-souveit countries, it seems like post-souviet countries are trying to rebrand i.e. to evoke past brands and to develop it with new steps. But, of course it's impossible. Because semantic, symbolic heritage of the past had already became part of one country's image. In order to make positive image of a country for each civil it must look to its past, history, cultural and industrial space in order to evoke it in modern society.

Kazakh traditional women's clothing. Kazakhstan, in order to construct its valuable and positive image in world space, is turning back to its roots. As example of this, it can be given innovative Kazakh traditional costumes which are redesigned according to modern demands.

Kazakh traditional women's clothing has very deep roots. Clothing is a phenomenon which shows national, cultural image of a country. It has esthetic, ethno-cultural and social significance. Kazakh's traditional clothing has its own peculiarities. The main reason for this is the independent, natural way of living of Kazakhs. Therefore we may undoubtedly consider manner of dressing as one of the way of representation of a culture [3]. Today its artistic, cultural, spiritual, social history and peculiarities significance is invaluable and its value is becoming higher in recent globalization age. In Kazakhs' national clothing are reflected ethnical history and economic, social and natural peculiarities of a nationality. According to their use they can be divided as casual and festive attire, according to year seasons as winter, spring and summer clothes.

According to age and sex peculiarities they can be divided as infants', teen ages', young men and girls', middle age's, old age's men clothing. Also according to professional attributes they can be divided as work wear, festive attire, house wear, underwear, outerwear, hunter's wear,

cattle-breeder's wear, leader's wear and warrior's wear. According to seasons of the year they are divided as summer, winter, autumn-summer wears [4]. According to the parts of the body they are divided as head-dress, main body wear and footwear.

Beside this divisions there were some peculiarities in the manner of wearing according to person's belonging to particular tribe, social status and profession. For instance sal-seris' (traditional men-artists), Khozha-mullahs', wealthy men's and biis' (traditional judges), baksi-balgers' (traditional soothsayers and healers'), beggaries', hunters-saiatshi's etc. wears differ from each other absolutely. This kind of differences can be noticed in head dresses either [4].

According to S. Kasimova wears were divided as sulik, one time wears, and fashionable and in some places as festive attire. One time wears were usually embroidered with expensive cloth and usually were worn in weddings and other tois (arrangements), and for far travels to other places. In Kazakh tradition men usually wore their best wears for war and other kinds of struggle. Underwears are underdress, dambal, waistcoat, kamzol, kazekei.

Outwears are shapan, kupi, keudeshe, ton, shidem. Sulik wears are shekpen, kaptalshapan, kebenek, kenep, sirttik[5].

Kazakhs traditional wear was improved according to way of life and changeable weather and it was influenced by cultural economic relation with neighbours, cultural type, and survival factors.

Young girls wear burmelietekti dress (dress sewed from several layers in the bottom part), beshpet, camisole, kinamabel wears. They fastened owl's feathers to their head dresses, masi (leather boots) and embroidered kebis (footwear worn on masi). Older girls wore weasel boric (head dress), and put on embroidered cotton headscarf [6].

Married girls wore in their first year of marriage wore saukele, and zhelek. After they became mother they wore shilauish (big white headscarf). Young daughters-in-law usually covered their faces before old men with their zhelegei. It was considered as esteem to them. After gaining higher social status and giving birth to several children she wore kimeshek (oval face-shaped cotton head-dress) shilauish. If kimeshek is embroidered with red thread it meant that she has a husband. If it was embroidered with simple white thread it showed that she was a widow. Shilauish is worn on kimeshek. Women wore leather masi-kebis, and in winter they wore lambskin fur coat. The color of lambskin fur coat was white, black or brown.

The most well-known Kazakh traditional women's wear are dress, kimeshek, zhaulik, saukele, zhelek, takhia, camisole, kazekei, kebis-masi, kokirekshe etc. Jewellery were prepared according to following categories beauty girls', married women's, middle aged women's and old women's baibishe (first wife) wears.

Women's head dresses are saukele, boric, karkara, kimeshek, zhaulik, kundik, zhelek, shali, (silk, lace, embroidered), burkenish, bergek, kasaba, takia, shilauish, zhaulik[5].

Girls' takia's colors were red, brown, green quilted from beautiful broadcloth, velvet cloths. Takhia's top part was four sided or round. They were quilted by tailoring 'tangdai', 'irek', 'kabirga' and embroidered with silk, golden, silver, or galloon thread and decorated with precious stones. They were decorated with different beads, gold, silver coins and precious stones. Owl's fluffy feathers were attached to the top of takhia for appearance. This kind of head dress was one of the favourite Kazakh girls' wear. Girlstakhia was sewed from silk, galloon threads and in Mangistau they were known as 'telpek', and in Eastern part of Kazakhstan as 'kepesh' [7].

Kasaba is round slightly deepened in back of the head, similar to takhia. It's slightly deepened to the back of the head. Its end is usually covers woman's backside. Its surface is embroidered with galloon and decorated with golden lines and galloon jewels. In its deepening side it's usually attached fringe. It meant wish for enlargement of posterity. In its front side it was decorated with precious stones which were attached by round plates. In temple side there were attached 5-6 hanging jewelries ended with long silver bells [7]. An ethnographer O. Zhanibekov states that the word Kasaba from ancient Turkic (Kipshak) means 'golden galloon'. Kasaba usually was worn by toire, sultan's (officials) daughters.

One of the rare but unusual type of Kazakh's head dress is karkara. Sh. Ualikhanov said in his work: 'Girls wear head dress like sultan's which was attached by bird's feathers' [8, 326 p.]. When women wear karkara they leave one end of zhaulik and the other part round around kimeshek, so that hair couldn't been seen. According to zhaulik's length karkara's height differs.

Kimeshek is one of the most respected women's head dress. Kimeshek is sewed from white cloth and its edges are hemmed. Kimeshek's edges near the chin and which covers forehead named 'shikshit' [7]. Kimeshek is embroidered according to age peculiarity. Old women's kimeshek is sewed by yellow, white threads and its ornaments are light. Young women's kimeshek is stitched with red, green threads. Front side of kimeshek is called 'zhakh'. It's embroidered with hand tailored seam. Kimeshek-shilaushin is worn by young women, middle aged women and old women. There is well known word-phrase in Kazakh 'to wear kimeshek and attach shilauish'. Kimeshek is sewed according to head size. Back side of kimeshek has long shape. This part is called 'kuirikhsha' (tail). It had to be named like this because it falls lower than waist and covers hair [8].

Kimeshek covers breast, shoulders and back-side. Only the part for face is left open. Two sides of open part and edges of breast sides are decorated with beautiful seams. Shining threads are sewed skillfully. Edges of open side are sewed with attractive thread. The way of seams are called 'alkhimshalu', 'su', 'kiiksha', 'kumanbau'. After all these seams is sewed ornament 'kurenkeste' [7]. After this ornament is sewed seam 'sagat bau'. In some places this seam is also called 'agak bau'. In lower part of kimeshek from front side are attached silver coins. It makes kimeshek more attractive and do not let the kimeshek to be wrinkled. Kimeshek's practical meaning is in its saving women's hair from dirt and keeping them in accuracy. This tradition roots from Islamic believe that women must hide their hairs. In Kazakhstan there are two kinds of kimesheks buramazhaulik and iekshe.

According to seams kimesheks are divided like red zhak, yellow zhak, and white zhak. Akzhak was worn by old women. Red zhak was worn by young married women. Yellow zhakswere worn by youths. Sometimes kimeshek's edges were decorated by silver or corals. Each tribe's kimesheks differed from each other by their decoration, design and style.

Kazakhs had special ceremony of wearing kimeshek to young daughter-in-law. Parts of kimeshek's of married women changed according to her age. The first kimeshek which was worn during marriage ceremony was the most attractive. The ceremony of wearing kimeshek was held during first guests' invitation toward new daughter-in-law. It was organized by mother-in-law and there were invited old women of a village. One of them used to wear kimeshek to daughter-in-law and get present from mother-in-law fir it.

Kimesheks differed according to tribes and rus peculiarities. There are types of kimeshek like buramazhaulik, iekshe. In 20-30th of XXth century Akmola Kazakhs used to wear non-sewed part of a cloth by tying it up to the head. The other type was sewed from one side and one part of it was left free to poke there head. These styles of kimesheks were usual for Ombi, Atbasar, Aulieata and amongst southern Konirats. In kimesheksof the Northern and the Southern Kazakhstan front side was in trapezium or triangle form. In upper side there were left place for face. Back side was rhombus-like. The lower part could get shank, or even the heel. In the Eastern part lower part of kimesheks used to be shorter and upper sides' edges were curved square like shape, and in its edges there were attached border-like decoration. Kimesheks of Syrdaria was rectangular form. Front lower part covered the breast; upper side was folded and tied up the head. The southern part women used to wear kimesheks which were rectangular two folded cloths. The most spread one was 'cupola-shaped'. It was done by rolling up all clothes of kimeshek and hiding the last part under rolled parts or tied up in temple [9]. Zhaulik was called differently in different tribes and rus. In the southern, the central, the eastern parts it was called square (according to its shape), in Zhetisu and Altai regions shilauish, in the southern parts it was called kundik. Each ru wore had its own peculiarities. In Mangistau used to wear long burama zhaulik, in Semei used to wear triangle shaped with long edges. In back side there were upper and lower parts which were called zhaulik. In the edges of shilauish were hand seamed abrupt or

prolonged ornaments with red, green, yellow colours. It was worn by coral, and in the top there were fringes and seamed tobeldirik.

In old Torgai regions in the beginning of XXthe century young married women used to wearsulama or saukelezhaulik. From the second name later was derived a word saukele[9]. Its base was made from multy-layered cardboard or paper. Its shape was like cut conus, one and half meter height, back side of a cloth covered this shape was long and felt to the waist. In the first half of the XIXth century this kind of head dress was spread in Bokei khan orda. It shows that this head dress was peculiar to the northern part of Kazakhstan. In its lower part were sewed galloon seams with beads, corals and its edges were decorated with silk jewels. Middle aged women used to wear them wider and without jewels. Old women wore them without frame work. Zhaulik which was obliged in XIXth century was widely spread in the central Asian countries [9].

Women prepared shilauish which was rounded up kimeshek from white silk or white cloth in square shape by knitting its edges. Cloth's main part was used to cover hair and in forehead part it was decorated by silk fringe. Legth of shilauish was defined according to women's height. The end of shilaushi must get boots end. Its edges were ornamented with hand red, yellow, green broken or one-lined ornaments. Its corners were decorated with round or triangle seams. In its top it was attached owl's feather with coral. In young married women's shilauish their corners were attractively seamed and fringed.

Shawls had following types: burkenish, silk, oiali, brown, fringed, ornamented, flower seamed, red or brown coloured etc. Shawl was in white or brown colour square or triangle form made form goat's fur [6]. Winter fur shawls were made from down camels' furs and from other warm, clothes. All they had fringes in edges. Attractive one were worn by young girls and one coloured shawls were worn by middle aged women and old aged women. Shawls gad vital importance and value.

Square cotton. In the ancient times square cottons were made for white cottons clothes. These squares three corners were decoratively seemed in red, yellow, green etc. colours. Square white cottons were folded thinly and tied up to the head by its two corners to one's head size. Its tied part was in right head part and the left one corner was left freely [10].

Oramal (headscarf, handkerchief) (from persian, Arabian rumal). In the ancient times girls used to present artistically decorated handkerchief to lads. Therefore there's a well-known Kazakh proverb 'Oramal cannot be fur coat, but it has better significance'. It has two kinds of shapes square and triangle.

Saukele is Kazakh women's wealthy, attractive, decorated, with complicated design traditional head dress which is worn in sending-off a girl to marriage. Saukele is associated with pointed malakhaiTigrakhaud Saks which used to live in the Central Asia [9]. Height of a saukele is about one and half meter long, two inches. Saukele's base is quilted from light white large felt mat, outside it's upholstered with red cloth and decorated with expensive animal's leather, with gold, silver jewels, beads. It is getting thin to the top. In its top it usually attached feather. Ribbon decorated with galloon and other precious stones which falls to the shank is attached to saukele. Bergek (forehead part) is attached with thin silk kerchief in order to cover the face.

Main parts of saukele are tazh, tobe (top), kulak bau (ear ribbon), and artkibau (back ribbon). Saukele's top is in clipped form. In its top it has half rounded forelock which is named tazh. Saukele's falling fimbriated part with beads decorated with pearls and corals which begin from two temples is called shekelik or zhaktama. It meant wish to have lots of new generation of girls' husband's side. Face beads which are attached in front side of saukele in several lines to temples are called betmonshak. In order to prevent it from fall, or to lop-side it's attached ribbon in throat. Near the ears weaved kulaksha which falls to breasts. Saukele has special top made from silver, forehead, two coral lined falling parts and zhaktau (edges) and back kulak (ear) which falls to the waist. To the top of the saukele is attached light silk ribbon with feather (karkara). It's attached long light silk ribbon by which all saukele is rounded. Usually it gets to the land [6].

After coming as new daughter-in-law to one family elders say their wishes and the burkenshik (white cloth) which rounds up the saukele is opened by whip's handle. After this it's replaced with light silk ribbon. White cloth was believed to save a daughter-in-law from overlook and was sign of purity. It is a sign which showed the process of becoming a part of a person from another society to the second [11].

Today's designs of traditional clothes with modern style are designed in two ways: first by imitating to traditional design, second by restyling traditional samples [1]. Modern demands for decoration of traditional ornaments in innovative ways let youths to develop their taste and give an ability to raise artistic knowledge. Scientist N.Shakhanova who investigates traditional culture of Kazakhs system 'human-clothes' is vital part of a country's traditional world perception [2].

In the initial stages of civilization clothes were not only 'covering', but also it showed way of life and could be an object of tradition and customs [11].

Modernization of traditional Kazakh clothes. If to compare Kazakhs art with world advanced artworks it can be noticed at once that Kazakhs have deep background, wealthy culture, art and versatility. Each production of Kazakh art is a masterpiece: among them can be named Kazakh traditional clothing. However, as well-known Kazakh poetess stated 'Morals, age, types and cloth are different than before, so don't blame me mother', we had already get used to the modern styles of wearing. Then what about today's traditional clothing style. Modern fashionable clothing jeans used to be a privilege of a rich people's children like accountant's and chives of Kolkhoz [2].

Even if we have gained independence, and live in independence through 20 years our society still lives with models of the west offered designs. For example, China has produced its silk dresses in appropriate style for modern requirements. Japanese offered their adapted version of kimono. Scottish people are also advancing their clothing. World men stars wear Scottish skirt without hesitation and by this even proving that they are fashionable. It makes to think why don't we advance our shapan and timak, dresses and boric. If we forget our nationality we can lost our peculiar identity. Nation without culture and language is easy to be manipulated. For example, in Turkmenistan, in academy of sciences, it's demanded from scientist women to wear national dress and to put on thin head scarf. But this Turkmen woman is advancing national clothes. As Kazakh poet Sultanmakhmud Toraygirov stated: "Tatars are going in pace with others, and Kazakhs are still sleeping. How awkward it is!". History shows that Huns regretted for denial from item made from fur and leather for silk made things, knowing later that they will be dependent from it. But today issue is concerned either with economic independence, either nationality independence.

Any nationality's culture consists from language, mentality, religion, customs and traditions. They cannot be separated. Kazakhs national clothes were also based on traditional religion Islam which was peculiar to Golden Horde, White Horde. Therefore our ancestors obliged women to close their prohibited parts of the body and used to wear dresses, boric and kimeshek for mothers. Women were not let to feed their baby without kimeshek. Without any factory and manufactures provided their daughters and sons with traditional clothing. Today's our daughters depend on production of Turks, Hindus, Arabs, Chinese clothes. Uzbek, for instance, wear their shapan everywhere

Does our today's clothing show our national peculiarity? Arabs representatives always wear their white coloured clothes in all official meetings. Why don't we also do like them? It makes to think that Kazakh clothes artifacts can be used only for museums and as expensive gift? Now we have changed our mother-tongue, then why don't we change our national clothing according to age peculiarities.

One of the joyous fact that fashion saloons in Almaty like 'Akshimildik', 'Aisha bibi' are offering their productions which meets requirements of national and religious demands. They are presenting their national clothes in fore-parts of the shops clothes prepared by request. We are not lack of skilful hands who can prepare very attractive clothes. One of them is fashion saloon 'Maria-khanim' which is known for its national clothes designs. Shapan prepared form

different fashions in 1999 is their work. Fashion centre based in 2000 in Ural as 'Kristina', today from 2004 become known as fashion house 'Kenzhe' [5].

Everyone likes beauty. Especially those who serve in this sphere. One of them is a director of fashion academy 'Symbat' based in 1997 [5]. 'Erke-Nur' which propagates national clothing was based in 1997. Their main focus in national clothing adapted to modern time demands. Small-scaled manufacturing company 'Erke-Nur' produces unusual productions by using traditional customs and artworks methods for men, women and children in a new quality. They also produce work clothes and traditional souvenirs. Since 2006 company 'Nur-erke' was chosen by Educational department as one of six companies which produce uniform for pupils in Almaty. Under company works fashion theatre 'Erke-Nur' from 2004. Theater staff based on Kazakh national clothes and has marvelous collection had presented and introduced Kazakh cultural treasures to world arena of fashion in countries like China, Turkey, Germany, Sweden and Russia.

There is big need in passing a law for development of Kazakhstan's clothing manufacture. If there were organized competitions and made announcements for tender amongst small companies which produce national costumes in regional, district level and their productions were advertised for free by mass media means, and pupils' uniforms were designed according to modern demands, national clothes manufacture would develop more dynamically. Our authorities would have to follow experience of Turkmenistan. National clothes has all traditional values in it. But we still can neither realize, neither develop it. For this we need feeling of national devotedness.

Today has raised one question on the basis of religious issue. How well is it developed Muslim fashion industry in Kazakhstan? Will its development assist for development of national clothes? Kazakhstan's Muslim religious authorities had announced a competition amongst clothes for Muslim women. This measure was taken in order to prevent spread of clothes like nikab, paranga, burka which makes women to close all face. Conduction of such kinds of competition would help to advance clothes which would be appropriate for both Kazakh traditional and Muslim requirements. In ayat of Quran 'Nur' it's said that women must follow requirements of clothing according to the religion. According to scientists of religious sciences. It's concerned prohibited parts of the body. If you remember, in Turkistan our president Nursultan Nazarbaev in his speech said: "Youth began to wear hijabs and paranja in schools and universities. I'm always against of that. In our tradition our women never wore these kinds of dresses and they never covered their faces". To this point Kazakhstan's Muslim Religious Authority's apparatus leader, well-known religious scientist Kairat Zholdibay made explanation in the official site of Muftiat. He said that this statement only showed President's attitude toward hijab, but he didn't said about official prohibition of hijab. Press secretary of Kazakhstan's Muslim Religious Authority Ongar kazhi Omirbek said that in President's speech was mentioned about 'paranja'. Paranja means closing of all face, even eyes. Some women close all face and wear black dresses. This way of wearing does not appropriate either our traditions, either Quran requirements. There is well-known ayat in Quran. In this ayat is said: 'Cover your prohibited parts of the body'. It does not mean to cover all face.

Conclusion. This fact makes us to think about creation and development of Muslim fashion industry houses in a country. Modelers can offer their design samples to competitions announced by religious authority. In its turn an approved commission decides if offered designs appropriate to religious and traditional demands. Ongar kazhi Omirbek pointed that these design samples can be different from Arabic and Persian way of dressing.

Concept of prêt-à-porter must be introduced. It means that our Kazakh national clothes must be found in anyone's wardrobe, along with western style clothes. Kazakh national clothes must not be exclusive design which can be allowed only for few people, but must be acceptable for everyone. For this we need small-scale enterprises which could satisfy all consumers demand for national clothes.

Today the expansion of term 'art' is enlarged with modern word 'show-business' One branch of it is fashion houses. In recent years development of later developed fashion houses is very dynamic. In world fashion were introduced traditional clothes in modernized designs works of fashion houses 'Simbat', 'Kuralai', 'Makpal', 'Erke-nur' and modeler Aida Kaumenova, ZhadiraSakhieva. All these modern painters-modelers take into account our traditional world perception and spiritual culture. Interest to Kazakh traditional world perception and spiritual-cultural values can be noticed through painters', artists', designers', scientists way of solving artistic issues, form ideas offered as decorated sign, from their ornaments, way of plastic line, colour of paints, from manner of narration and way of characterization peculiarities and its comprehension.

In the ancient times social status of a man was identified according to his/her clothes. It is not enough yet only being in full and joy. Kazakhs clothes along with its convenience must have all Kazakh traditional peculiarities, and show Kazakh identity. This is vital importance for national identity. It would be very valuable if we could associate infants with owl's feather's takhia, young girl with borik, husband with owl's feather. If we could value daughters-in-law saukele for herd of horses, and recognize that a young daughter-in-law becomes a mother by her akzhaulik, and to know that she is the mother of several children by her domelike kimeshek. According to shapanazakhs used to identify a person's tribe, virtue, age etc. Even men's borik could tell about his belongs to definite tribe. The main point here is not in copying everything from the past, but to relate it with modern times according to today's demands. Today we can become a producer rather than consumer of our national clothes with its own peculiarities. I'm quite sure that our traditional clothes can become recognized throughout the world. However for now we only have names of traditional clothe but not the item. By making recognized our traditional clothes, we will make recognize Kazakhs. It is not compulsory to make all the clothes total national, but at least it would be appreciating if it was suited with modern styled clothes.

References:

1. Nikolaeva Elena. Cross-cultural concepts: in the discourse of advertisement. – Moscow design and technology state University, 2001. – 321 p.
2. Zhienbekova A.A. Kazak ulttikiiimimadeniphenomenretinde. - Almaty, 2007. -146 p.
3. Kazakh khalkinin ulttik kiimderi/Kurastirgan B. Khinaiat, A. Suzhikova. – Almaty, Almaty kitap, 2011. -384p.
4. Raimkhanova G.N. Ata kasip (Etnographicalikzertteu). – Almaty: Kazakhstan, 2001.- 243 p.
5. Kazakhstan sandikoneri. – Almaty, 2002. – 342 p.
6. Kirikbaeva S.M, Sandik koldanbali onerdegi Kazak aielkiimderininmani. – Almaty, 2010. -180 p.
7. ArginbaevKh. A. Kazakh khalkininqoloneri. – Almaty, 1987. – 321 p.
8. Ualikhanov. Sh. Shigarmalar zhinagi. - I tom. - Almaty, 2001. - 326 p.
9. Zakharova I.V., Khodzhaeva R.D. Kazakhskaia natsionalnaia odezhda: XIX – nach. XX v. – Alma-Ata: Nauka, 1964. - 115-122 p.
10. Khalel N. Ulttik miras. - Almaty, 1998.- 373 p.
11. Narodnoe decoorativno-prikladnoe iskusstvo Kazakhov (Albom. Vstup. st. N.A. Orazbaevoi). - Almaty. 1970. – 312 p.
12. Kazakhstan's state central museum' ethnographic collection (series) Kazakh's traditional clothes / Scientific editor and project adviser Nurlan Alimbai. Illustrated scientific catalogue. - Almaty: Oner, 2009, 1-v. –344 p.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДӘСТҮРЛІ КИІМІ: ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ТІЛІ

А.ЖАНБАТЫР¹, ДОКТОРАНТ

Аңдатпа

Қазіргі жаһандану заманында әлемдегі әрбір ұлт өзінің жеке ерекшелігін қорғау үшін күресіп бағуда. Бүгінгі күні қазақ этносының тілі мен ділі, ұлттық киімі сияқты мәдени құндылықтарын сақтап қалу мәселесі өте өзекті. Жаһандану дәуірінде елдің абырой-мәртебесін қалыптастыру мәселесі екі концепцияға сүйенеді. Біріншісі, - постиндустриалды әлеуметтік құндылықтарды жұтатын «жаһандық» қоғам, екіншісі, - тарихтың тереңінен бастау алатын ұлттық мәдени құндылықтарға сүйенетін «ұлттық» негіз. Бұл мақаланың негізгі идеясы қазақтардың дәстүрлі ұлттық киімімен байланысты. Сымбат әлемінде дәстүрлі мен заманауи үдерістердің арақатынасын анықтауға және ежелгі түркілік рәміздік мәндерге толы дәстүрлі қазақ киімінің ХХІ ғасырдағы батыс сымбат әлемімен қатарласа өмір сүру қабылетін талдауға бұл мақалада талпыныс жасалынды.

Кілт сөздер: ұлттық мәдени құндылықтар, дәстүрлі киім, қазіргі заман, мәдениет тілі.

ТРАДИЦИОННАЯ ОДЕЖДА КАЗАХОВ: ЯЗЫК НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

А.ЖАНБАТЫР¹, докторант

¹Қызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

Сегодня в эпоху глобализации каждая нация в мире пытается сохранить свою индивидуальную особенность. В настоящее время жизненно важно сохранить язык казахского этноса и менталитет, культурные ценности, такие как национальная одежда. Формирование имиджа страны в эпоху глобализации основано на двух концепциях. Первое - это «глобальное» общество, которое поглощает постиндустриальные социальные ценности, а второе - в значении «национального», которое взывает к национальным культурным ценностям, уходящие в глубокие уголки истории. На данный момент главная идея этой статьи связана с традиционной национальной одеждой казахов. Были предприняты попытки выявить соотношение традиционного и современного в мире моды и способности традиционной казахской одежды сосуществовать с ее древними тюркскими символическими смыслами с западным модным миром в ХХІ веке.

Ключевые слова: национальные культурные ценности, традиционная одежда, современность, язык культуры.

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

Б.А. ЖУСУПБЕКОВА, тарих ғылымдарының магистрі

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
«Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығы,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Автор бұл мақалада XX ғасырдың басындағы көрнекті қоғам қайраткері М.Шоқайдың шығармашылық мұрасы қазіргі заманауи Түркі әлемінің өміріне қандай мәселелерге жауап бере алды және қазіргі Қазақстан оны қалай бағалайды деген өзекті мәселелердің бірін қарастыруда.

Кілт сөздер: Мұстафа Шоқай, Түркілік тарихнама, Азат Түркістан, Яш Түркістан, Кеңестер қол астындағы Түркістан

Атамекенді сүйю-оның тұтас мүддесіне қызмет ету, осы жолда әрқашан қызмет етуге, керек болса жанпида қылуға дайын тұру болып табылады.
М.Шоқай

«Ұлы тұлғаларын білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тарихының айнасынан біз тарих көшінің жүрісін ғана аңдап қоямыз, оның рухын, тынысын сезінеміз» [1]. Түркілік тарихымыздағы аса көрнекті тұлға Мұстафа Шоқайұлының рухани мұрасы мен ой пікірлері, күрескерлік көзқарасы оның қайраткерлік бар күш-жігері Түркі халықтарының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күреске жұмсалды. 1936 жылы Берлин қаласында Түркістан жастарының алдында сөйлеген сөзі Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру - бәрімізге бір мақсат... деп шегелейді. Сонымен қатар, еуропа және шығыс тілдерінде - орыс, ағылшын, француз, поляк, шағатай тілдеріндегі мақалалары халықаралық саясат пен ішкі жағдайдың өзекті мәселелері жөнінде мақалалары, көптеген еңбектері эмиграциялық басылымдарда жарық көрді және әр түрлі газет журналдарында жарияланып тұрды [2]. Мұстафа Шоқайдың еңбектерінде қазақ тілінде 86 мақаласы, орыс тілінде 500-ден астам, ал ағылшын тілінде жарық көрген мақала саны 7 және өзге (грузин, неміс, өзбек, поляк, түрік-шағатай, француз) тілдерінде жарық көрген мақалалары жинақталған. 2015 жылы Алматыдағы Ұлттық кітапхана шығарған «библиографиялық көрсеткішке» Мұстафа Шоқайдың тоғыз тілде жазылған 800-ден астам шығармасы мен өмірі, саяси қызметі мен шығармашылық мұрасына қатысты сегіз тілдегі 1405 еңбек енген болатын. Мұстафа Шоқайдың еңбектері бірнеше елдердің мұрағат қорларында сақтаулы. Түркия, Польша, Германия, Ресейде сақталған мұрағат материалдарымен бірге Сорбоннадағы мұрағаттық қор Мұстафатану ғылыми бағытының деректемелік негізін құрайды [3].

1917 жылы маусым айынан бастап Ташкентте М.Шоқайдың «Бірлік туы» газеті шығып тұрған. 1918 жылы Ташкентте орыс тілінде шығарылған «Свободный Туркестан» («Азат Түркістан») үнқағаздың барлық шығынын М.Шоқайұлы өз мойнына алды және оның беттерінде өзі де түрлі бүркеншік есімдермен мақалалар жариялап тұрды. Сондай-ақ 1919 жылы солтүстік кавказдықтар Тблсиде орыс тілінде Түркістан мен Украина ұлттық орталықтарының материалдық жәрдемімен шығып тұрған «Вольные горцы» - («Еркін таулықтар»), «На рубеже» - («Шепте»), журналдарында М.Шоқайдың «М.Жанай» және «Жәлил» деген жасырын есімдермен мақалалары жарық көріп отырды.

Орыс тіліндегі шығармалары негізінде Керенскийдің «Дни», Миллюковтың «Последние новости» газеттерінде жарияланған. Француз тіліндегі мақалаларының басым

көпшілігі «Прометей», «Ориен е Оксидан» журналдарында жарық көрген. Ағылшын тіліндегі мақалалары «Азиаттық Ревью» («Эйшатиқ Ревью») секілді журналдарында жарыққа шығарылған.

Мұстафа Шоқай артында қалдырған бай мұрасының ішінде, оның «Яш Түркістан» журналында алатын орны ерекше. Яш Түркістан (Берлин) журналы 1929 жылы желтоқсан айында шыға бастаған журналдың 1939 жылға дейін 117 саны жарық көрді. Журнал арап әріптерімен шағатай тілінде жарияланып тұрды. «Яш Түркістан» журналы Түркістанның саяси, экономикалық, әдеби және мәдени мәселелеріне терең талдаулар жасаған журнал ретінде де көзге түсті. «Яш Түркістан» журналының тағы бір маңызды міндеті – Түркістан мен түркі халықтарын өзгелерге таныстыру болып табылады. Бұл жөнінде Шоқай былай дейді: «Тәуелсіздікті аңсаған түркістандықтарға тек өз елі мен халқын сүюмен шектелуге болмайды. Біздің Түркістан мен түркі халықтарын басқаларға да сүйгізуіміз қажет». «Яш Түркістан» журналы Германия мен Түркиядағы жастардың қолдауының арқасында дүниеге келген [4]. Бұл журналда М.Шоқай әр тарапты маңызды мәселелерді қозғайтын мақалаларын жариялаған. Мұрағаттағы мақалаларында Ресей үкіметінің отарлау саясаты, қоныстандыру барысы, 1916 жылғы ұлт азаттық көтеріліс, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерісі, ұлт мәселесі төңірегінде, идеология майданындағы күрес, Түркістандағы ұлттық қозғалыс, автономиядан-тәуелсіздікке, Түркістан мұхтарияты, Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресі, басмашылар қозғалысы, ашаршылық, Кеңес үкіметінің саясаты т.б. көкейтесті тақырыптарда мәселелер қозғалады. «Егер біз халқымыздың ұлттық тәуелсіздігі жолындағы талаптарының мән-мағынасын бізбай, күшін әлсіретпей, «Жас Түркістан» беттерінде көтере алсақ, онда бәріміз үшін қасиетті және аса ауыр жауапкершілік артқан міндеттердің бір бөлігін өтеген болар едік...» көлемі жағынан шағын болғанымен, өз мойнына азаттық пен тәуелсіздік туын көтерудегі аса зор міндеттерді алып отыр. Ал, біздің мұратымыз- Түркістанды түрі жағынан да, мазмұны жағынан да ұлттық болатын мемлекеттік құрылым-ға қол жеткізу болмақ. Сонда ғана халқымыз өз жерінің нағыз қожасы бола алады.

Туркестан под властью советов шығармасы Шоқайдың 1928 жылы француз тілінде жариялаған «Chez Les Soviets en Asie Centrale» атты еңбегінің кейбір толықтырулармен басылған орысша нұсқасы болып табылады. 1935 жылы Парижде жарық көрген шығармасының алғы сөзінде Шоқай жеті жыл өткеннен кейін шығармасын орыс тілінде жариялауының себептерін түсіндіреді. Шоқай алғы сөзінде Кеңес өкіметі тиым салған кітаптарды таныстырады. Бұл кітаптар арасында Георги Сафаровтың «Отарлық төңкерістің Түркістан тәжірибесі», Тұрар Рысқұловтың «Төңкеріс және Түркістандағы жергілікті халық», Брайн мен Шафионың «Кеңестердің Жетісудағы алғашқы қадамдары» мен «Алашорда тарихы туралы очерктер» атты шығармаларын атап өтеді. Бұл шығармалардың барлығы кезінде Коммунистік Партия басшыларының тексеруінен өтіп, жарық көрген кітаптар еді. Соған қарамастан, 1935 жылы қарсы төңкерісшіл рухта жазылғаны айтылып, тиым салынды. Бұл жағдай, Шоқайды француз тілінде жариялаған еңбегін орыс тіліне де аударып жариялауға себеп болған болса керек. Кітап екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім, Шоқайдың орыс тіліндегі басылымы үшін жазған алғы сөзін қоспағанда, француз тіліндегі басылымының толық аудармасы. Онда Реноддың француз тіліндегі басылым үшін жазған алғы сөзі де берілді. Бұл шығарма кеңес дәуірінде тиым салынған кітаптар арасында еді. Бұл кітапты алып жүргендер немесе оқығандар жазаға тартылды. «Под властью советов» 1986 жылы Оксфордта ағылшын тіліндегі бір алғы сөзбен қайтадан басылды. Сол жылы өзбек тіліне аударылып, «Совет Хокимияти Остида» деген атпен жарық көрді. 1991 жылы шығарманың бір бөлімі қазақ тілінде жарияланды. Еңбектің тек бірінші бөлімі 1993 жылы Алматыда орыс тілінде қайта жарық көрді. [5].

Қазіргі таңда Мұстафа Шоқайдың Таңдамалы шығармаларының Үш томдығы /Шағатай тіл жазуынан қазіргі қазақ тіліне аударған Айтан Нүсіпхан.-Алматы:Қайнар, 2007жыл/:

1 том: М.Шоқайдың мақалалары;

2 том: Түркістан ұлт-азаттық қазғалысының тарихы және саяси ахуалдар;

3 том: 1917 жылғы естеліктер; «Советтер қол астындағы Түркістан», хаттары жарық көрген [6].

Мұстафа мұраларын жариялаудағы үлкен серпін Мұстафа Шоқай шығармаларының толық жинағы көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері тарих ғылымдарының докторы, профессор Көшім Есмағамбетовтың құрастыруымен он екі том болып (Алматы: Дайк-Пресс, 2012.) жарық көруі болды. Көшім Есмағамбетов 1960 жылы Мәскеу қаласындағы П.Лумумба атындағы Халықтар достығы университетінде оқып жүрген кезінде Мұстафа Шоқайдың есімін алғаш рет естіп, университет кітапханасында Францияның археологы, белгілі дипломаты Жозеф Кастаньенің «Қазақ-қырғыз таңбалары» деген мақаласынан Мұстафа Шоқайдың өмірбаянын оқып, танысқандығы жөнінде, ол уақыттарда Мұстафаның есімін атауға болмайтын заман болса да соған қарамастан ұлы тұлғаның өмірі мен шығармашылығы туралы тарихи деректерді жинақтауды және зерттеу жұмыстарымен шұғылдануды сол мезеттен бастаған. Тарихшы Көшім Есмағамбетовтың сөзімен айтқанда, «қайраткерлігі мен тұлғалығына, мәмігерлігі мен шешендігіне, дүниетанымы мен идеялық мақсат-мұраттарына адамгершілік биік қасиеттеріне тірі куә іспеттес аса құнды шығармашылық мұрасы» осыдан ғасырға жуық жазылса да, бүгінгі Тәуелсіздігімізге толық қызмет ете алады. [7].

Елімізге белгілі қоғам қайраткері, ғалым Мұстафа Шоқай мұраларын кеңінен зерттеуші, тарих ғылымдарының докторы, профессор Көшім Лекерұлы Есмағамбетов ағамыздың тікелей мұрындық болуымен қатар және өзі ғылыми жетекшілігімен 2016 жылы 22 қыркүйекте Қызылорда қаласы Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінде «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығы ашылды. Орталықтың негізгі мақсаты - Мұстафа Шоқайдың мұраларын зерттеу, іргелі және қолданбалы ғылыми-зерттеулер жүргізу. Сонымен қатар білім алушы студенттерге, магистранттарға, докторанттарға және барлық зерттеушілерге Мұстафа Шоқайдың рухани және ғылыми мұраларын зерделеп, оның қайраткерлік тұлғасы мен шығармашылығын тың деректер арқылы ғылыми тұрғыда толыққанды жеткізу. Орталықта 8 планшет орнатылған Онда Мұстафа Шоқайдың ғылыми мұраларын насихаттауға арналған құнды фото және мұрағат материалдары, сонымен қатар Мұстафа Шоқай мұрасын зерттеушілер: тарих ғылымдарының докторы, профессор К.Л.Есмағамбетовтың, саяси ғылымдарының докторы, профессор Ә.Қ.Бәкір және Мұстафа Шоқай атындағы қоғамдық қор төрағасы Б.А.Атабаевтың сонымен қатар отандық және шет елдік авторлардың қаламдарынан шыққан еңбектерімен топтастырылған. Орталықтың қазіргі таңда жүргізіп жатқан негізгі жұмыстарына тоқталсақ:

- Мұстафа Шоқай және қазақ зиялыларының мұралары бойынша іргелі зерттеулерді ұйымдастыру және іске асыру.
- Жас ұрпаққа түркі халықтарының көсемі Мұстафа Шоқайдың мол мұраларын таныстыру, насихаттау үшін университеттегі бакалавриаттың гуманитарлық-педагогикалық мамандықтары студенттерінің оқу үдерісіне “Шоқайтану” арнаулы курсы енгізіліп, оқытылуда.
- «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми- зерттеу орталығы жоғары оқу орындары мен облыстық арнаулы және орта оқу орындарымен шығармашылық байланыс жасауда.
- 2017 жылдың 14 желтоқсан күні «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми- зерттеу орталығы Жас ұрпаққа өнеге Алаш ардақтысы, саналы өмірін қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі тектес халықтарының азаттығы жолында арпалыс күреспен өткізген, Алаш қайраткері М.Шоқайдың 1899-1902 жылдары оқыған бұрынғы Перовск училищесі (Қызылорда қаласы) қазіргі күні «Аль-Асад» сауда үйі орналасқан ғимараттың қабырғасына мемориалдық тақта орнатылды.

- Бүгінде орталық қызметкерлері мен ғылыми кеңес мүшелері әріптік реттілік бойынша «Мұстафа Шоқай (1890-1941ж.). Энциклопедиясын дайындау мақсатында жұмыстар жасауда.
- Қазақстан-Қызылорда телеарнасы және орталық ғалымдарының ұйымдастыруымен «Мұстафа Шоқай» айдарымен арнайы телехабар бағдарламасы ашылды. Университет ғалымдарының қатысуымен «Мұстафа Шоқай: отбасы және балалық шағы», «Мұстафа Шоқай және Петербургтегі кезең», «Қазақтың ұлттық интеллигенциясы. «Мемлекеттік Дума және Мұстафа Шоқай», «Мұстафа Шоқай эмиграцияда», «Мұстафа Шоқай және «Яш Түркістан»» тақырыптарымен сұхбат берілуде.
- «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығында «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында жоғары оқу орындары мен облыстық арнаулы және орта оқу орындары арасында сонымен қатар студенттер мен колледж оқушылары арасында «Алаш алыптары» атты эссе байқауы, жас ақындар мүшайрасы ұйымдастырылып тұрады.
- Қазақстан Республикасында ұйымдастырылған: «Алаш мұрасы және Тәуелсіз Қазақстан», «Мұстафа Шоқай» - алаштың алып тұлғасы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Көшім Лекерұлы Есмағамбетовты еске алуға арналған «Қазақстан интеллигенциясы: тарихы мен қазіргі кезең» халықаралық, республикалық конференциялардың материал жинақтарында мақалалар жариялануда.
- Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Мұстафа Шоқайтану ғылыми-зерттеу орталығының ұйымдастыруымен Қазақстан Республикасы тәуелсіздігіне арналған «I-Мұстафа Шоқай оқулары» атты ғылыми-тәжірибелік конференция. «Рухани жаңғыру: Мұстафа Шоқай мұраларын зерттеудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізілді.
- Мұстафа Шоқайдың 12 томдық шығармалар жинағының тарихи талдау, мерзімді басылымдарға ғылыми мақалалар ұсынып жариялануда.
- Орталық қызметкерлері білім алушылардың зерттеу жұмыстарына жетекшілік жасап және М.Шоқай мұраларын зерттеу бағытында магистрлік жұмыс дайындалуда.

Қорыта айтқанда, өз ұлтының жалынды жаршысы және тамаша ұлттық идеялардың иесі, сол идея үшін бас тіккен, халықаралық дәрежедегі саяси күрескер, терең ойшыл Мұстафа Шоқай еліне деген шексіз сағынышын баса алмай жат жерді мәңгілік мекен етті. Алайда ұлы тұлғаның асқақ арманы орындалды. Тәуелсіздікке жетіп жаңа ұрпақ тәрбиелеп жатқан халқы бар. Мұстафа Шоқайдың өшпес мұраттары мен еңбектері халқымыздың өткен жолын тарихи шындық тұрғысынан қарастыруға және жас ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеуге аса құнды қазына болып табылады.

М.Шоқайдың ғылыми мұраларын жарыққа шығарып оны халық арасында насихаттау мен іргелі зерттеулер жүргізуге «Мұстафа Шоқайтану» ғылыми-зерттеу орталығының көп үлес қосары сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Жасай бер, тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөз // Егемен Қазақстан. – 1998.16 желтоқсан.
2. Ибрашұлы С.. Мұстафа Шоқайұлы «Сыр дария» газеті баспа кәсіп орны, 1993, 43б.
3. Мұстафа Шоқай: библиографиялық көрсеткіш. Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасы, 2015.- 414б.
4. Мұстафа Шоқай таңдамалы шығармалар Үш томдық. Алматы «Қайнар» 2007ж.
5. Қара А., М.Шоқай. Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. /түрік тілінен аударған Г.Шадиева. Алматы «Арыс» баспасы, 2004 жыл, 263-273 бб.
6. Есмағамбетов К. М.Шоқай Шығармаларының толық жинағы: 12 томдық . Алматы, 2012ж.
7. Қара А. М.Шоқай.Өмірі. Күресі. Шығармашылығы. /түрік тілінен аударған Г.Шадиева. Алматы «Арыс» баспасы, 2004 жыл, 277 б.

8. Бәкір Ә. «Мұстафа Шоқай мұрасы: идеялар мен аманаттар». // Ақтөбе газеті 22 қараша 2018ж.

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ МУСТАФА ШОКАЯ

Б.А.ЖУСУПБЕКОВА¹, магистр исторических наук,

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Научно-исследовательский центр «Мустафа Шокаеведение», Республика Казахстан

Аннотация

Вопрос о современности творческого наследия давно ушедшего из жизни М.Чокая – видного общественного деятеля начала XX века связан с возможностью реактуализации: на какие вопросы современной жизни тюркского мира отвечает М.Чокай, что получает современный казахстанец обращаясь к нему. В статье «Научные наследия М.Чокая» автор старается ответить на эти актуальные вопросы.

Ключевые слова: М.Чокай, Тюркская историография, Азат Туркестан, Последние новости, Яш Туркестан, Туркестан под властью советов.

SCIENTIFIC HERITAGE OF MUSTAFA SHOKAY

B.A.ZHUSSUPBEKOVA¹, master of historical sciences

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Scientific research center "Mustafa Shokay"

Annotation

The question of the modernity of the creative heritage of M.Shokay, a prominent public figure of the early twentieth century went away long ago is related to the possibility of re-actualization: What questions does the contemporary life of the Turkic world are answered by M.Shokay, what receives a modern Kazakhstani addressing him. In the article «Scientific legacy of M.Shokay» the author tries to answer these pressing questions.

Keywords: M.Shokay, Turkic historiography, Azat Turkestan, Latest news, Yash Turkestan, Turkestan under the authority of the Soviets.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ СВЯЗЕЙ ВООБРАЖЕНИЯ И ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Р.Т.ИГЕНБАЕВА¹, и.о.профессора, кандидат педагогических наук,
Е.А.АБДРАХМАНОВ¹, профессор

¹Кызылординский государственный университета им. Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

Статья посвящена определению связей воображения и действительности в художественном творчестве. На основе анализа исследований, посвященных проблеме художественного воображения, раскрыто соотношение воображения и действительности в контексте художественного творчества. Рассмотрена специфика художественного воображения, являющейся элементом художественно-творческой способности, моделирующей художественное произведение.

Ключевые слова: связь воображения и действительности, музыкальное воображение, образы воображения в художественном творчестве.

В поиске существенных характеристик процесса развития воображения исследователи сходятся в том, что воображение – это создание новых образов, мыслей, идей, предметов, опирающееся на имеющийся у личности опыт. Суть воображения связывается с переработкой ведущих реальных связей, отношений, свойств, объектов и явлений действительности. «Важнейшее значение воображения в том, что оно позволяет представить результат труда до начала, тем самым ориентируя человека в процессе деятельности», - читаем в психологическом словаре [1, с.64].

Везде и всегда в деятельности человека в большей и меньшей степени присутствует воображение. «Нет такой созидательной деятельности человека, где бы воображение не предваряло на всех этапах ее выполнения реального практического воздействия. Воображение всегда несколько упреждает, забегает вперед, тем самым направляет и совершенствует идеальный образ и технические действия, которые ведут к его осуществлению» [2, с 34-35].

Психологические исследования, рассматривающие воображение, можно разделить на несколько групп. Вопросы, связанные с природой воображения в психологии творчества, нашли отражение в исследованиях Б.М.Банщикова, М.Б.Беркинблит, А.В.Брушлинского, А.Я.Дудецкого, О.М.Дьяченко, Е.И.Игнатьева, Л.С.Коршуновой, Р.Т.Натадзе, Л.С.Выготского, О.И.Никифоровой, И.М.Розет и других авторов. В этих работах выделены общие приемы реализации и развития воображения, встречающиеся в детских снах, фантазиях галлюцинациях невротиков, у первобытных художников выявлена связь воображения с ценностными ориентациями и переживаниям людей.

Другая группа исследователей рассматривает воображение как необходимый момент процесса познания (Я.Э.Голосовкер, З.И.Исагулов, А.Г.Спиркин). Своеобразие этой концепции заключается и следующем: образы возникают на основе восприятия, памяти и прошлого опыта; в процессе комбинирования, переосмысления образов осуществляется мысленное абстрагирование от исходного материала; создание новых образов приводит к углубленному познанию действительности и прогнозированию последующих действий. Будучи тесно связанным с потребностями и интересами личности, воображение является высшей познавательной и творческой способностью и отражает потребность человека в движении к совершенному, к безусловному, к идеалу.

Ряд исследований посвящен деятельности воображения, связанной с интеллектуальными способностями и интуицией. В науке способность человека схватывать целое, а то него переходить к анализу, синтезу составляющих его частей называют интуицией. Она, как известно, помогает художнику завершить «цепь познанных им фактов» (А.Г.Спиркин). Данное суждение представляет особый интерес для нашего исследования, так как в процессе музыкального творчества, в отличие от научного, конструкторского видов художественного творчества, интуитивные элементы занимают сравнительно более широкое место, и прежде всего по той причине, что процесс структурообразования музыкального содержания на нижних уровнях носит почти полностью неосознанный характер. В музыкальном творчестве в результате интуитивных догадок, могут быть найдены любые элементы музыкального содержания, независимо от их значения и роля в структуре будущего произведения.

Еще один аспект находим в работах, где воображение представлено как важный момент художественного творчества. В исследовании Д.И.Говорун предпринимается попытка понять воображение как новообразование, отличное как от чувственности, так и от мышления, иными словами реализуется подход к пониманию воображения как универсальной способности человека наряду с мышлением и чувственностью, способствующей преобразованию действительности [3, с.122].

Существуют исследования, авторы которых считают, что воображение художника – это способность изобретать небывалые сюжеты, образы, ситуация и находить способы изображения, используя определенные технические приемы, особую манеру исполнения.

Но мы придерживаемся другой точки зрения психологов А.А.Мелик-Пашаева и З.Н.Новлянской, которые считают, что под воображением художника нужно понимать способность создавать чувственный образ, адекватно выражающий и объективирующий определенное эмоционально-идейное содержание [4,87]. Названные авторы справедливо рассматривают эту способность как проявление одаренности в разных видах искусства, как общую художественную способность. Вместе с тем, необходимо подчеркнуть, что обе рассмотрены тенденции не противоречат друг другу. Воображение художника, являясь элементом художественно-творческой способности, моделирует художественное произведение и предопределяет характер его конструирования в определенном материале. При решении этих задач воображение вступает во взаимодействие с другими интеллектуальными способностями, и тем самым отражает структуру художественно-творческой деятельности.

Л.С.Выготский выделяет четыре формы, которые связывают действительность с деятельностью воображения.

Первая форма – создание воображения из элементов действительности.

«Было бы чудом, если бы воображение могло создаваться из ничего, или если бы оно имело бы другие источники для своих созданий, кроме прежнего опыта. Даже самые фантастические образы (Русалка, Баба-Яга, Леший и т.д.) представляют новую сложную комбинацию, взятую из действительности» [5, с.9]. Таким образом, деятельность воображения зависит от опыта человека, от богатства и разнообразия материала, на основе которого развивается воображение.

Во-второй форме продукты воображения состоят из видоизмененных и переработанных элементов действительности. Здесь преобладает связь не между действительностью и фантазией, а между готовым продуктом фантазии и каким-нибудь сложным явлением действительности. Наряду с зависимостью воображения от прежнего опыта обнаруживается связь конечного продукта воображения с тем или иным реальным явлением, и она становится возможной благодаря только чужому опыту «Если бы никто никогда не видел и не описал африканской пустыни, - писал Л.С.Выготский, - то и правильное представление о ней не было бы возможным» [5, с.15]. В этом смысле воображение служит средством расширения опыта человека, и если в первом случае воображение опирается на опыт, то во втором – сам опыт опирается на воображение.

Эмоциональная связь является третьей формой связи между реальностью и деятельностью воображения. Известно, что чувство выражается не только внешне, но и внутренне. Оно сказывается в подборе впечатлений, мыслей и образов. Подбирая отдельные элементы действительности чувство связывает из настроением и логикой человека при создании каких-либо образов. Влияние эмоции на комбинирующую фантазию называют законом, получается комбинированный продукт воображения. В основе его лежит общее чувство, которое объединяет элементы, вступившие в связь.

Однако существует еще обратная связь воображения с эмоциями, где воображение влияет на чувство. Это явление называют законом эмоциональной реальности воображения. «Часто простая комбинация внешних впечатлений, как например музыкальное произведение, вызывает в человеке, который слушает музыку, целый сложный мир переживаний, чувств. Это расширение и углубление чувства, теоретическая его перестройка и составляют психологическую основу искусства музыки» [5, с.15].

В четвертой форме связи деятельности воображения с реальностью построение фантазии является нечто новое, не соответствующее каком-либо существующем предметам, но обнаруживающее практическую связь с действительностью, так как воплотившись в воображение становится реальным, воздействуя на реальный мир. Примером такого воплощенного воображения является любое техническое приспособление.

Проблема взаимоотношения воображения и реальности особенно ошутима при рассмотрении воображения в художественном творчестве. Оно основано на действительности и выступает как необходимое условие творческого процесса.

Воображение необходимо и при восприятии художественных произведений. Оно дает субъекту возможность проникать в психику другого человека, понимать его эмоциональное состояние в форме сопереживания. «Образы фантазий в художественном творчестве, - писал А.В.Петровский, - проникнуты чувствами самого автора. Переживая чувства и воплощая их в художественные образы, он заставляет читателей, зрителей и слушателей, в свою очередь, переживать и радоваться» [5, с.8]. В искусстве воображение связывается с отражением сторон бытия, наиболее остро ощущаемых и представляемых художником, который владеет конкретной техникой определенного вида искусства. Преимущественное тяготение каждого вида искусства к какой-либо особой стороне ограничивает сферу действия воображения. Художник, благодаря творческому воображению, отражает существенное в этой действительности. Созданию каждого произведения предшествует процесс углубленного изучения художником окружающей жизни, перспективы ее развития, осмысление, обобщение наблюдений, впечатлений, бытия. Чем объемнее, глубже и тоньше знание художником жизни, тем успешнее развивается его талант, ибо в конечном счете именно этот багаж, благодаря воображению, и приходится обрабатывать, создавая на его основе наглядные образы.

Основной особенностью образа является предметность, состоящая в том, что образ отражает определенный предмет, определенное явление, с их свойствами и признаками. Несмотря на то, что адекватность образа по отношению к отражаемому предмету носит несколько относительный характер, его содержание в основном зависит от развития нервной системы человека, от его психического склада, прошлого опыта, интересов и многих других факторов. Отсюда следует, что образ должен содержать и некоторые субъективные компоненты [6, с77].

Отражение действительности в художественном воображении имеет свои закономерные пути, приемы, такие, как комбинирование, акцентирование, агглютинация, типизация. Ученые, изучавшие воображение как психическую деятельность (Л.С.Выготский, Р.Т.Натадзе, Я.А.Пономарев, И.М.Розет, С.Л.Рубинштейн), обнаруживали вышеуказанные приемы воображения в детских фантазиях, снах, галлюцинациях невротиков. Еще, один важный момент, на который необходимо обратить внимание при изучении данной проблемы, это понимание того, что продуктивная

деятельность воображения осуществляется благодаря отражению не только настоящей реальности, но и прошлой. Прошлый опыт входит в художественное воображение, в его содержание, форму, то есть художественное воображение с самого начала существует в определенной форме. Оно в целом отражает мир с определенной установкой, которая обусловлена спецификой профессиональной деятельности художника. Этим можно объяснить отличие воображения живописца от воображения поэта или музыканта.

В основе искусства, как и в других формах общественного сознания лежит отражение объективной действительности, а это ставит перед наукой задачу определения связей, существующих между воображением и действительностью. Анализ изученной литературы показал, что любой фантастический образ имеет в себе те или иные черты реальной действительности. По мнению Л.С.Коршуновой в воображении «отлет» от действительности совершается с целью приближения к ней, чтобы познать ее [7. с.125]. Причем эти новообразования адекватны действительности в каком-либо отношении. В воображении обнаруживается стремление субъекта хотя бы в преобразованном виде отразить объект.

Воображение дает субъекту возможность проникать в психику другого человека, понимать его эмоциональное состояние в форме сопереживания. «Образы фантазий в художественном творчестве, - писал А.В.Петровский, - проникнуты чувствами самого автора. Переживая чувства и воплощая их в художественные образы, он заставляет читателей, зрителей и слушателей, в свою очередь переживать и радоваться» [8, 78]. В искусстве воображение связывается с отражением сторон бытия, наиболее остро ощущаемых и представляемых художником, который владеет конкретной техникой определенного вида искусства. Преимущественное тяготение каждого вида искусства к какой-либо особой стороне ограничивает сферу действия воображения. Художник, благодаря творческому воображению, отражает существенное в этой действительности. Созданию каждого произведения предшествует процесс углубленного изучения художником окружающей жизни, перспективы ее развития, осмысление, обобщение наблюдений, впечатлений бытия. Чем объемнее, глубже и тоньше знание художником жизни, тем успешнее развивается его талант, ибо в конечном счете именно этот багаж, благодаря воображению и приходится обрабатывать, создавая на его основе наглядные образы.

Наиболее существенным элементом в эстетическом отношении человека к миру являются и эмоции. Воображение больше чем другие познавательные процессы связано с чувствами человека. Можно хладнокровно, бесстрастно воспринимать, но нельзя хладнокровно воображать. Без эмоционально-чувственного отражения ценности значение объектов действительности не приобретает личностного смысла. В воспитании отношения к действительности значительную роль играют такие виды высших чувств, как нравственные, познавательные (интеллектуальные), практические и эстетические.

Развитие духовных, личностных качеств и творческих способностей учащихся, пробуждение у них интереса к произведениям искусства – главные задачи музыкального воспитания. Поэтому проблема развития художественного воображения школьников как процесс стимулирующий и активизирующий творческую деятельность детей сегодня особенно актуальна. Многообразие существующих точек зрения на художественное воображение связано прежде всего со сложной природой самого явления. Нашей целью является осмысление накопленного наукой литературы и на этой основе теоретическое обоснование и практическая разработка приемов и методов развития художественного воображения школьников в художественном творчестве

В данной статье, не ставя задачу проанализировать все проявления соотношения воображения и действительности, мы пытались рассмотреть это явление в контексте художественного творчества, так как о основе искусства, как и в других формах общественного сознания, лежит отражение объективной действительности.

Итак, подводя итоги вышеизложенному, отмечаем, что под художественным воображением мы понимаем опереживающее, предвосхищающее отражение действительности в форме художественного образа. С помощью художественного образа может быть отражено любое явление действительности. Художественные образы создаются посредством разнообразных приемов художественного творчества в зависимости от выразительных средств данного вида искусства. Способность человека воспринимать, воссоздавать, творить разнообразные художественные образы расширяет, разивает его эстетическое отношение к реальности.

Следует отметить, что художественный образ выступает в различных качествах: как способ отражения явлений действительности средствами искусства, и как творческое их воспроизведение, тесно связанное с особенностями природы музыкального творчества. Вот почему встает задача изучения конкретного содержания тех образов, которые создает учащийся, то есть созданные им характер, поведение, действия персонажей. Анализ этого наглядного материала позволит подойти и к характеристике способов образного отражения и выражения, к которым прибегает школьник.

Литература:

1. Психологический словарь / ред.: В. П. Зинченко, Б. Г. Мещеряков. - 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Педагогика-пресс, 1999. - 440 с.
2. Выготский, Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте / Выготский Л. С. - СПб. : Союз, 1997. – 93 с.
3. Говорун, Д.И. Творческое воображение и эстетические чувства. - Киев : Выща шк., 1990. - 141,[2] с.
4. Мелик-Пашаев А. А. Ступеньки к творчеству. - 2-е изд., испр. и доп. — М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012.-159 с.
5. Выготский Л.С. Воображение и творчество детском возрасте. Психологические очерки. М.: Просвещение,1991.-93с.
6. Игенбаева Р.Т. Абдрахманов Е.А. Специфика музыкального воображения // Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің хабаршысы, № 1(50), 2018.
7. Коршунова Л.С.Воображение и его роль в познании. - М.,1979.
8. Петровский А.В. Психология: учебное пособие / А. В.Петровский, М. Г. Ярошевский. - Москва : Академия, 2000. - 512 с.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ҚИЯЛ МЕН ШЫНДЫҚТЫ АНЫҚТАУ

Р.Т.ИГЕНБАЕВА¹, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м. а.,
Е.А.АБДРАХМАНОВ¹, профессор

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Мақала көркем шығармашылықтағы қиял мен нақтылық арасындағы байланысты анықтауға арналған. Шығармашылық қиялды зерттеуге бағытталған еңбектерге талдау жасай отырып, көркем шығармашылықтағы қиял мен нақтылықтың ара-қатысы айшықталған. Көркем-шығармашылық қабілеттің элементі болып табылатын, көркем шығарманы модельдеуші ретінде көркем қиялдың ерекшелігі сипатталған

Кілттік сөздер: мен нақтылық арасындағы байланыс, музыкалық қиял, көркем шығармашылықтағы қиял образдары

IDENTIFYING THE RELATIONS OF IMAGINATION AND REALITY IN ARTISTIC CREATION

R.T.IGENBAYEVA¹, candidate of pedagogical sciences, acting professor,
E.A.ABDRAKHMANOV¹, professor

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University
Republic of Kazakhstan

Annotation

The article is devoted to the definition of the connections between imagination and reality in artistic creation. Based on the analysis of studies devoted to the problem of artistic imagination, the ratio of imagination and reality is revealed in the context of artistic creativity. The specificity of the artistic imagination is considered, which is an element of artistic and creative ability, modeling an artistic work.

Keywords: connection of imagination and reality, musical imagination, images of imagination in artistic creation

FTAMP 14.07.05

ИСЛАМИ ӘДЕПТИҢ (АХЛАҚ) ЖАСТАР ТӘРБИЕСІНДЕГІ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

P.T.ИГЕНБАЕВА¹, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
С.Б.ДҮКЕНБАЙ¹, магистрант

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Мақалада қоғамдағы бүгінгі таңда өзекті мәселелер қатарынан орын алып отырған дін тәрбиесі, студент-жастарды адамгершілікке, рухани құндылықтарға баулитын ислами әдеп – ахлақ мәселесі айшықталған. Жастардың рухани кемел тұлға боп қалыптасуында олардың діни танымы, діни санасы, діни сенімі мен діни тәжірибесі маңызды болып табылады. Дін тәрбиесі, соның ішінде ислами ілім – адам баласын тек ізгілікке баулитын, төзімділік, сабырлық, ұстамдылық, мейірімділік пен қайырымдылық, тәкаппарлық, кішіпейілдік, жомарттық, шүкірлік сынды қасиеттерді насихаттауымен ерекшеленді. Ахлақ бойынша дәріптелетін құндылықтар қатарына жататын обал мен сауап туралы мағлұмат берілген. Аталмыш мақалада автор студент-жастардың рухани кемел тұлға боп қалыптасуында олардың діни танымы, діни санасы, діни сенімі мен діни тәжірибесі маңызды болып табылатындығына база назар аударып, дін тәрбиесінің өзегі болып табылатын ахлақ ұғымына, оның студент-жастар тәрбиесіндегі маңызына сипаттама берген.

Кілт сөздер: дін тәрбиесі, ахлақ, ислами ілім, ислами ахлақ, студент-жастар, адамгершілік тәрбие

Ұлттық мәдениетінің қайта өркендеу жағдайында жеткіншек ұрпақты халқымыздың рухани қазынасы, мәдениеті, әдет-ғұрып дәстүрлері негізінде тәрбиелеу заман талабына айналып отыр. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында өркениет көшіне ілесуді әр мемлекет әрқалай, өзінің ұлттық құндылықтарына қарай лайықтап жүзеге асыратындығын атап өтті [1]. «Мәңгілік Ел» идеясы ұлтымыздың руханиятына, құндылықтарына негізделіп, мемлекетіміздің саяси бағдарының басым бағыттарын анықтайтын, сонымен қатар бүгінгі жаһандану жағдайындағы жастардың қоғамдағы ролі мен жауапкершілігін

нақтылайтын бағдар екендігі айқын. Бұл әсіресе уақыт ағымына сай ғасырлап жинақтаған ұлттық болмысымыздан алшақтаған, табиғатымызға жат шетелден жеткен мәдениет, әдет, әдеп санамызды жаулап алған жағдайда аса маңызды.

Ұлттық тәрбие жүйелі түрде жүзеге асқандығы белгілі. Әрбір баланың тәрбиесіне оның ата-анасы, отбасы мүшелері, ағайын-туыс, көрші-қолаңның барлығы атсалысып, ортақ қамқорлық танытқан. «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» деген өнегелі өсиетті қалдыра отырып, қазақ халқы әр баланың бойында ізгіліктілік, имандылық, кішіпейілдік, қарапайымдылық, парасаттылық, сабырлылық сынды игі қасиеттерді қалыптастырған. Бұл қасиеттеріміздің барлығы ұлттық құндылықтарымыздың сарқылмас қазынасы.

Бүгінгі таңда жастар арасындағы рухани-адамгершілік дағдарыстың күшеюіне байланысты қоғамның аса күрделі кезеңді бастан өткеріп жатқандығын атап өткен жөн. Оны біз жастардың өз халқының тарихын, тілін, салт-дәстүрін білмеуінен, тіпті, өкінішке орай бұл мәселе оларды толғандырмайтындығынан, қызықтырмайтындығынан аңғарамыз. Қазіргі кезде жастар арасында теріс діни көзқарастардың өрбуі, кәмететке толмағандардың арасында қылмыстың өсуі, тастанды балалардың артуы, маскүнемдік, нашақорлық, өз әрекетін дұрыс ұйымдастыра алмай өз-өзіне қол жұмсау жағдайларының өршуі, жезөкшелік, қатігездік, мейрімсіздік, агрессия, т.б. белең алуы артты. Сондықтан жастардың бойында ұлттық сана-сезім мен діл, азаматтылық пен патриотизм сезімдерінің қалыптаспағандығы, ұлттық құндылықтарымыздан алшақтағандығымыз қоғам алдында өзекті мәселе ретінде қозғалып отыр

Қазақтың ұлттық құндылықтары, салт-дәстүрлері исламның асыл құндылықтарымен біте қайнасып дамыған. Мұхаммед пайғамбар айтқан хадистер қазақтың санасына сіңіп, нақылына айналып, халқымыздың ұлттық санасымен, таным-түсінігімен қабысып, тұрмыс-тіршілігімен ұштасып кеткені ешкімге жаңалық емес. ХХІ ғасырға аяқ басқан заманда әлемдік деңгейде өтіп жатқан ғаламдастыру сияқты қатпары әрі астары тұңғыық терең түрлі процесстерге төтеп беріп, ұлттық сана мен болмысты сақтап қалу үшін жеке этносқа алдымен өз дініне беріктік керек. Өйткені діннің ұлт болашағы – жеткіншек ұрпақты тәрбиелеуде атқарар міндеті айрықша.

Дін адамдарды имандылыққа тәрбиелейді адалдық пен тазалық сақтау, өтірік айтпау, қиянат-зорлық жасамау, ата-ананы құрметтеу, жаман әдеттерге үйір болмау, жетімді жебеу, білім іздеу. Осы айтылғандар қоғамның, елдің, жеке адамның мәдениетін көрсетеді. Бұл жөнінде негізге алатын ислами құжат - Хадис болып табылады. ХХ ғасыр басында мұсылман мектептері мен медреселеріндегі оқу жоспары, бағдарламалары жаңаша әдіспен қайтадан жасалып, жаңа оқу құралдары дайындалды. Оқу мерзімі алты жылға белгіленіп, жаңа оқу бағдарламасы «Алты жылдық ибтидаия бағдарламасы» деп аталды. Бұл бағдарламада мақсаты мен міндеттері айқын көрсетіліп, оқыту әдістемесінің алты шарты белгіленді: Мақсаты: дінді, көркем халықты, Отан сүйгіштікті, Отан пайдасы үшін Отан балаларын жетілдіру (тәрбиелеу) [2, 134 б.].

Хадис - Ислам дінінің Құран кәрімнен кейінгі ислами нақыл, ұлағатты тәрбиелік сөздер жиынтығы. Құран мен Хадисте келтірілген насихат, уағыздар – қазақи тәрбиенің, ұлттық болмысты, жастардың этностық санасын қалыптастырудың түпқазығы.

Ислам үш нәрседен құралады: олар имам, шарифат және көркем мінез. Ислам – көркем, жақсы мінез діні. Мұхаммед Пайғамбар халыққа «Жақсы мінездерді толықтыру үшін, жақсы мінездерді дүниеге жаю үшін жіберілдім», - деп мәлімдеген. Одан халық: «Жаннатқа кіретін адамдардың көпшілігі кімдер?» – деп сұрағанда, ол: «Аллаһқа тақуа болғандар мен көркем мінезділер», – деп жауап берген [3, 47 б.].

Жалпы исламның қалыптасу тарихына көз жүгертсек, оның өкілдері ислам дінінің байрағы көркем мінезде деген қағида арқылы исламды дүние жүзіне таратқан.

Көркем мінезді адам адамгершілік нормаларды жоғары қойып, имандылық жолын ұстанады. Адамгершілік нормалары Құранда жасауға болмайтын, яғни «харам» болып саналатын нәрселер және жасалуға тиісті нәрселер жиынтығы — «халал» (дала) болып бөлінеді. Адалдық – мұсылман үшін маңызды ахлақи қағида. Адалдық – мұсылман үшін маңызды ахлақи қағида. Исламда «Ахлақ» деп мінез-құлық тәрбиесін айтады. Мұсылманның басқа адамдардың алдындағы ахлақи тәрбиесінің белгісі шыншылдығы, аманатшылдығы және әділдігі. Сонымен қатар ұят, кішіпейілділік, инабаттылық, ата-анаға құрмет көрсету, кешірімді болу, туған-туысқандармен жақсы қатынаста болу, тақуалық, үлкенге құрмет пен кішіге ізет көрсету, кедей, мұқтаждар мен жетім-жесірлерге қамқорлық көрсету, тірі жанның хақына нұқсан келтірмеу сынды адамның ізгі, жақсы қасиеттері кіреді [4, 15 б.].

«Мораль», «этика» сөздерінің баламасы ретінде араб тіліндегі «жарату», «жаратылыс» секілді мағыналарға келетін «халқ» сөзімен түбірлес «ахлақ» сөзі

қолданылады. «Ахлақ» сөзі араб тіліндегі «ха лә қа» етістігінен шыққан «Хулук» сөзінің көпше түрі. Сөздік кітаптарында «хулк» сөзінің мінез, сезім, табиғат, жомарттық, дін және жаратылыс мағыналарына келетіні айтылады. Яғни, «хулк» дегеніміз – адамның жаратылысынан бері пайда болған әрі тәрбие жолымен қол жеткізген рухани сезім. Біз мұндай халді – мінез-құлық, әдеп сияқты сөздермен түсіндіруге тырысамыз. Адам мінезі деп – оның моральдық әдеттерінің жиынтығы айтылады», - деп жазады дінтанушы Қ. Тоқсанбайұлы [5, 19 б.].

Мұсылманға тіршілік барысында шындықтан алыстамау, адамдарды алдамау, алаяқтық жасамау, көлеңкелі кәсіптің барлық түрінен аулақ болу, тек қана адал, таза жолдармен табыс табу жарасады. Зерттеулерден байқағанымыздай «Хулюк» ұғымы көркем мінез дегенді білдіргенімен, адамдағы кейбір қасиеттердің уақыт өте келе оның тұлғалық ерекшелігін білдіреді, сондықтан адам бойында жақсы қасиеттермен бірге жаман қасиеттер де қалыптасып бекиді. Негізінде, ахлақ – адамның сапалық қасиеттерінің қалыптасу үдерісінің дін қағидаларымен біте қабысуы және Құран Кәрімнің мінсіз орындалуы дегенді де білдіреді деген де пікір айтылады.

Қазақ халқы ежелден өзінің адамгершілік, парасаттылық, адалдық, қайырымдылық, ізеттілік қасиеттерімен көзге түскен, имандылық қасиетті зор бағалаған. Сондықтан имандылық, адамгершілік тәрбиесі мұсылмандық және ұлттық дәстүрлердің бірі болған.

Ислами ахлақтың басты ұстанымы сабырлылық болып саналады. Ислам тарихында «бабу әл-ильм» (ғылымның есігі) атанған ірі тұлға Әли Ибн Әбу Толибтің адамды сабырлыққа шақыратын мынадай сөздері бар: «Өмірде сабырлық қасиетін, денедегі баспен теңеуге болады. Егер денеден басты айыратын болса, онда дене өледі. Сол сияқты өмірде сабырлық болмаса, іс-әрекет те бұзылады» [6, 224 б.]. Пайғамбар хадистерінде сабырлылық жайлы: «Нағыз күшті жауырын жерге тимеген қарсыласын күресіп жыққан емес, тұла бойын ашу-ыза кернегенде, өзін-өзі сабырға шақыра білген адам», - делінген.

Әбу Хамид әл-Ғазалидің пікірінше адам қажеттеріне ұмтылғанда, сырттан келген машақаттармен күрескенде, қиындыққа ұшырағанда және жеңіске таяулап қалғанда сабыр қасиетіне мұқтаж. Бала жасында адамның бағыты мен әрекетін құмарлық қалауы басқарып отырады. Белгілі жасқа жеткенде бұл қалаудың орнын сабырлық күші басады.

Ғалым өзінің «Ихия-у улум әд-Дин» (Дін туралы білімдердің жандануы) кітабында адамдарды ұстамдылығына қатысты үш түрге бөліген. Біріншісі, сабырлылықтың арқасында қалаған және ұнатқан нәрселерін толықтай бақылауға алғандар. Екіншісі, сабырлық күшін мүлдем қолданбағандары үшін қалау мен еріктің соңында кеткендер. Бұлар көптеген адамдарды өз арқасынан алып кетеді. Үшіншісі, ақыл мен шаһуат сияқты екі күштің арасында толғанып тұрғандар. Бұлар кейбір кезде ақылды тыңдаса, басқа уақытта құмардың соңынан ереді [7, 79 б.].

Жоғары келтірілген мысалдардан байқайтынымыз, ахлақи төзімділік, сабырлық пен ұстамдылық деген құндылықтардың мәртебесі жоғары. Исламды зерттеушілердің пайымдауынша сабырлық мінезіне арнайы жаттығу немесе жақсы тәрбиесіз ие болу қиын. Ислам сахабаларының бірі Ибн Масғуд: «Иман екі жартыдан тұрады: біреуі – сабырлық; екіншісі – шүкірлік», – деген [5, 32 б.]. Сондықтан қазақ халқы өз ұрпағын сабырлы болуға шақырған. Сабырлы адам - сыйлы адам. «Сабыр түбі – сары алтын», немесе «Сабырлы жетер мұратқа» деу арқылы жастарға ақыл, өсиет қалдырған. Жастарымыздың санасына исламмен біте қайнасқан осы қағиданы сіңдіру қажеттігі ғасырлар бойы жалғасып келеді.

Ахлақи тәрбиенің және бір қайнар көзі - мейірімділік пен қайырымдылық. Хадисте: «Бір-біріне қайырлы, мейірімді, шапағатты бол, қол беріп амандасып жүріндер, сонда көңілдегі түйткіл кетеді. Бір-біріне қайыр-садақа беріндер, себебі ол сүйіспеншілікті оятады, жамандықтың алауына су боп құтылады. Мүсәпірге қайыр берсеңіз ол - садақа боп есептелінеді, ал оны туған туысқа үлестірсеңіз ол әрі адамгершілік. Адамзаттың денелеріндегі барлық мүшелері қайырымдылық жасауға ұйғарылған; әрбір күн, таң атқаннан бастап екі адамның арасында қайырымдылық жасаудан басталады. Малды

күтімге алу немесе оған жүк арту - адамның оларға жасалған қайырымдылығы; жылы сөз - қайырымды іс, ғибрат жасауын орынға аттаған әрбір қадам қайырымдылық іс және жол үстінен ауырпалық жасап зиянын тигізген әрбір затты алып тастау - ол да қайырымдылық іске жатады. Кімде де кім соқыр адамды 40 қадам жетектесе, ол міндетті түрде жұмаққа барады. Мен жетімнің кепілдігіне алған адаммен о дүниеде де біргемін. Досың залым болсын, мүсәпір болсын – бәрібір жәрдем беру керек. Мүсәпірге көмектескен мақұл, залымға неге жәрдем беруіміз керек деген сауал туады. Оған берілген жауап: Оны зұлым болудан қайтарсаңыз, оған берген көмегіңіз сол болады. Алла-тағалаға отбасының ішіндегі ең сүйіктісі – жетімді асырап, жақсы тәбие беріп отырған отбасы, - делінген [8, 94 б.].

Сонымен қатар, 33-ші Хадисте тәкаппарлық және кішіпейілдікке жайлы жазылған. «Тәкаппар» деген сөз арабша «Тәкаббур», яғни өзін-өзі артық санау деген сөзден кірген. Қазақша дандайсыған, менмен, көкірек керген дегенге саяды. Тағы да хадиске жүгінейік: «Жүрегінде шаңның тозаңындай тәкаппарлық болған адам жәннатқа кіре алмайды» [8, 94 б.].

Ислам ахлағы дәріптейтін тағы бір тақырып обал мен сауап. Ата-бабамыз: »Обалды біліп өссең – сауапқа кенелесің» — деген даналықты өз ұрпағына тарту еткен. Жасауға болмайтын теріс қылықтарды «обал болады» деу арқылы балаларды жаман әдеттен сақтандырады. «Сауабын аласың» деу арқылы жақсылыққа үндейді. Обал — жақсы нәрсенің қадірін біл, оны тастама, түбінде оның зарын тартасың деген ұғымды білдіреді. Обал мен сауап ырымдары қазақ ырымдарында жан-жақты көрініс тапқан: «Қазақ шашты далаға тастамайды, жерге көмеді. Құс шашты ұясына салса бас ауруға шалдырады, бас айналғыш болады, ұмытшақтық, жеңілтектік дертке шалдырады» деп пайымдайды.

Адамның адам боп қалыптасуына ықпал ететін және бір ахлақи құндылық – жомарттық. Жақыныңмен бөлісу, мұқтажға садақа беру қасиетті істерге жатады. Хадисте садақа бергеннен адамның дәулеті еш уақытта ортайматындығы, Аллаһ тағала өзгелерге кешіріммен қарағандардың мейірінің үстем ететіндігі, кішіпейіл болған әрбір адамның дәрежесі өсетіндігі жайлы айтылған. «Су отты қалай сөндірсе, садақа да дәл солай күнәларды жояды» деген хадис сөздері айналаға мейіріммен қарауды, өзіңнен артылғанды дүниеқоңызданбай өзгеге таратуды үндейді.

Исламда ахлақ арқылы дәріптелетін және бір құнды қасиет - шүкірлік . Шүкіршілік ету арқылы адам өз өміріне разы болып, Аллаһ Тағалаға тәубалық танытады. Аллаһ тағалаға шүкір етіп, бұл нығыметтердің шын егесін үнемі еске ұстап жүру туралы Құран Кәрімде: »Егер Аллаһтың нығыметтерін санасандар, санына жете алмайсындар»- дейді [9, 4 б.]

«Ахлақ» ғылыми тұрғыда алғанда, ғасырлар бойы ғылым саласы ретінде қарастырылып келеді. Оған жалпы ғылым салаларының зерттеушілері бірқатар анықтамалар берсе, ахлақ саласын зерттеушілер де ахлақтың анықтамасын беруге тырысқан. Мысалы: Ахлақ – адам баласын жоғары дәрежеге жетелейтін ілім. Ахлақ – жақсылық жасауға шақырып, жамандықтан тыйатын ілім. Ахлақтың мақсаты – жақсы және жаман мінездерге ие болған адамды көркем мінезге жетелеу. Бірақ ахлақ ілімі адамды материалдық тұрғыдан алып қарастырмайды. Керісінше адамның өз қалауы мен таңдауы арқылы істеген әрекеттерін, жақсы және жаман мінездерін қолға алып, ненің жақсы, ненің жаман екендігін анықтап, рухани жетістікке апаратын жолды көрсетіп, жамандықтан құтылудың жолын үйретеді [5, 6 б.].

«Уа, адам баласы, - делінген хадисте, - егер өзіңнен артылған дүниеңді садақа ретінде берсең, сол сен үшін сөзсіз қайырлы болмақ. Ал, сарандық қылсаң, сол дүниең түбінде өзіңе сор боп жабысады. Өзіңе жететін дүние-мүлікке ие болғаның үшін саған айып тағылмайды. Қолыңдағы дүние-мүлікті алдымен өзің асырап отырған жандардың қажетіне жұмсағын» [8, 78 б.].

Жалпы исламның қалыптасу тарихына көз жүгертсек, оның өкілдері ислам дінінің байрағы көркем мінезде деген қағида арқылы исламды дүние жүзіне таратқан. Көркем мінезді адам адамгершілік нормаларды жоғары қойып, имандылық жолын ұстанады. Адамгершілік нормалары Құранда жасауға болмайтын, яғни «харам» болып саналатын нәрселер және жасалуға тиісті нәрселер жиынтығы — «халал» болып бөлінеді. Қазақ халқы ежелден өзінің адамгершілік, парасаттылық, адалдық, қайырымдылық, ізеттілік қасиеттерімен көзге түскен, имандылық қасиетті зор бағалаған. Сондықтан имандылық, адамгершілік тәрбиесі мұсылмандық және ұлттық дәстүрлердің бірі болған. Қазіргі жаһандану әсерінен жастардың бойында теріс әрекеттердің белең алуы жағдайында ислами құндылықтар жайлы деректер жүйеленіп, зерделеніп, оның педагогикалық маңызы айқындалып, жастар тәрбиесінде пайдаланылуы қажет. Өйткені, ислами қағидаларды жастар тәрбиесінде ұтымды пайдалану қазіргі замандағы жастар тәрбиесіндегі теріс, кері ауытқуларды азайтуға ықпал ететіні сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. - 12 сәуір 2017 ж.
2. Камишева Г.А., Сайғы Г.Б. Сыр бойындағы Жәдит мектептері // Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің хабаршысы.- № 2 (43) 2014.
3. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. Ихия'у 'улум әд-Дин. – Мысыр: Дар әл-Иман, 1996. – Т.1.– 525 б.
4. Сейфеддин Язығы Ислам дінінде Ахлақ: Әдеп. - Алматы: Хикмет,2008. – 48 б.
5. Тоқсанбайұлы Қ. Исламдағы этика және мораль түсінігі // Qojalar.kz - Тарих. Таным. Тағлым. – 25 қараша, 2018
6. Ислам негіздері (имандылық әліппесі): – Алматы, 2008. – 64 б.
7. Әділбаева, Ш. Хадис ғұрпымыз, сүннет салтымыз // Ислам мәдениеті мен білімін қолдау қоры, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы. Алматы: Дәуір, 2011. 279 б.
8. 100 хадис. – Қызылорда, 2013. – 104 б.
9. Құран Кәрім. - Ибраһим сүресі, 34-аят // Islamdini.kz

ЗНАЧЕНИЕ ЭТИКИ ИСЛАМА (ИСЛАМ И НАУКА) В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Р. Т. ИГЕНБАЕВА¹, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м. а.,
С.Б.ДУКЕНБАЙ¹, магистрант

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қазақстан Республикасы

Аннотация

В статье рассматривается одна из важных проблем сегодняшнего дня – проблема религиозного воспитания студенческой молодежи. Автор считает, что этику ислама возможно развить у молодежи через привитие нравственных качеств, духовных ценностей. Религиозные знания, религиозное сознание, религиозное вероисповедание и религиозный опыт очень важны в формировании духовной зрелости у молодежи. Религиозное образование, в том числе исламское учение, способствует развитию у личности таких человеческих качеств, как терпимость, терпение, самообладание, доброта и милосердие, покорность, смирение, щедрость и благодарность. В статье дается информация о благословениях и добрых делах, упомянутых среди достойных похвалы нравственных ценностей. В этой статье автор делает глубокий акцент на том, что студенты являются духовно зрелыми людьми, так как их религиозные

знания, религиозное сознание, религиозное вероисповедание и религиозный опыт сформирован и важны. В работе дается характеристика исламской этике поведения, которая является краеугольным камнем религиозного образования и воспитания молодежи.

Ключевые слова: религиозное воспитание, ахлак, исламское ученье, исламский ахлак, студенческая молодежь, нравственное воспитание

EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF THE ETHICS OF ISLAM (ISLAM AND SCIENCE) IN THE EDUCATION OF YOUTH

R.T.IGENBAYEVA¹, candidate of pedagogical sciences, acting professor,
S.B.DUKENBAY¹, graduate

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University, Republic of Kazakhstan

Annotation

The article deals with one of the most important problems of today - the problem of the religious education of students, the author believes that the ethics of Islam can be developed in young people through the inculcation of moral qualities and spiritual values. Religious knowledge, religious conscious, religious belief and religious experiences are very important in the formation of spiritual maturity among young people. Religious education, including Islamic teaching, contributes to the development of such human qualities as tolerance, patience, self-control, kindness and compassion, humility, humility, generosity and gratitude. The article provides information about the blessings and good works mentioned among praise worthy moral values.

In this article, the author makes a deep emphasis on the fact that students are spiritually mature people, as their religious knowledge, religious conscious, religious belief and religious experience are formed and important, and gives a description of Islamic ethics of behavior, which is the cornerstone of religious education and upbringing of youth.

Keywords: religious education. Akhlak, Islamic studies, Islamic Ahlak, student youth, moral education

IRSTI 06.51.51

MUTUALLY BENEFICIAL PARTNERSHIP: THE PROGRAM "NURLY ZHOL - PATH TO THE FUTURE" IN KAZAKHSTAN AND THE STRATEGY "ONE BELT, ONE WAY" IN CHINA

D.A. KALIYEV¹, PhD doctoral student
L.K.SHILDEBAYEVA², candidate of technical sciences, acting professor

¹Shanghai International Studies University, People's Republic of China

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University, Republic of Kazakhstan

Annotation

Five years ago, the Chinese government first announced the launch of the Silk Road Economic Belt project in Kazakhstan which is of great importance. This emphasizes that Kazakhstan is an important strategic partner of China in the region. A road connecting Europe and Asia passes through Kazakhstan. Today it is obvious that cooperation in the framework of the initiative "One belt - one way" benefits all parties. The One Belt and One Road Initiative includes the implementation of integration projects with landlocked countries and landlocked countries. Therefore, it emphasizes the creation of the Silk Road Economic Belt and the 21st Century Sea Silk Road. An integral partner of the partners should be the

improvement of cultural exchanges and ties in all areas between different civilizations, as well as the strengthening of peaceful coexistence and sustainable development of the parties.

Keywords: economy, cooperation, partner countries, international, relations, trade, investment.

For the first time, the idea of Xi Jinping's economic rebirth of the "Great Silk Road" arose within the walls of Nazarbayev University, while on a visit to Astana. In autumn 2013 PRC Chairman Xi Jinping, at a meeting with Kazakh President N. Nazarbayev, announced the launch of the Silk Road Economic Belt Project [1], consisting of two parts - a land belt through Kazakhstan and Russia to Europe and a marine. belt of Southeast Asia. Further, these two projects were called the initiative "One Belt - One Way".

This proposal was first put forward by Chinese President Xi Jinping during his visits to Kazakhstan and Indonesia in the fall of 2013. The "One Belt and One Road" initiative provides for the implementation of integration projects with both landlocked countries and landlocked countries. Therefore, it highlights the creation of the "Silk Road Economic Belt" (SREB) and the 21st Century Sea Silk Road (MSB). Speaking at Nazarbayev University, Xi Jinping proposed "to create a " Silk Road Economic Belt "by joint efforts, which would be very useful for the peoples of all countries," and spoke at the APEC summit on Fr. Bali called on the states of Southeast Asia to support the idea of the "Sea Silk Road". But only in March 2015 at the Asian forum some details of the projects were presented to the public.

In these political documents of the then new leadership of China, the necessary tasks for the construction of "One Belt and One Road" were painted. This huge project will be included in the plan of the 13th Five-Year Plan, which will be adopted in 2016. The strategy for this Chinese start is to seek, educate and act on a completely new model of international cooperation and development by strengthening existing multilateral government levers and interaction schemes with direct participation of China. The metaphorical expression "the Silk Road" as applied to international transport corridors, claiming historical significance, was used relatively recently, and it entered into scientific use only in the last quarter of the 19th century. Based on the continuation and revival of the development of the spirit of the most ancient Silk Road, "One Belt and One Road" leads to the development of new mechanisms for regional economic engagement, supporting the economic growth of the participating states.

An integral partner of the partners should be the improvement of cultural exchanges and ties in all areas between different civilizations, as well as the strengthening of peaceful coexistence and sustainable development of the parties. According to China's official data, "One Belt and One Road" covers most of Eurasia, connecting developing countries, including "new economies", and developed countries. On the territory of the megaproject there are rich reserves of resources, more than half of the world's population live, and the estimated economic scale is several tens of trillions of US dollars.

The goal of the state program "Nurly Zhol - the path to the future" for 2015–2019 is to create a single economic market by integrating the country's macroregions by building an effective infrastructure on the principle of a center for ensuring long-term economic growth in Kazakhstan, as well as implementing anti-crisis measures to support individual sectors in conditions of worsening conditions in foreign markets. The main objectives are: the creation of transport and logistics infrastructure on the "beam" principle; development of industrial and tourism infrastructure; energy infrastructure in the framework of the Unified Power System; modernization (reconstruction and construction) of housing and communal infrastructure and systems of heat supply, water supply and sanitation; increasing the availability of housing for citizens; development of educational infrastructure; increasing the competitiveness of business entities; support of domestic engineering; export support; provision of infrastructure for the projects of the Business Roadmap - 2020; ensuring the safety of product quality through the development of laboratory equipment; providing study of the territory of Kazakhstan with forecast forecast resources. International projects. Within the framework of the implementation of the Nurly Zhol State Program, there are ample opportunities for the development of international cooperation, including the launch of interregional infrastructure projects.

In 2014 the concept of “One Belt and One Road” was officially named the key component of the foreign policy of the Chinese leadership. It is designed to ensure the implementation of China’s long-term development strategy, presented by Xi Jinping at the end of 2012. Just two weeks after taking office, the new Secretary General of the CPC Central Committee presented the country’s development plan for decades to come, which he called the “dream of a great revival of the Chinese nation” (“ the Chinese dream ”). By 2021 it is planned to create a "middle income / middle income society" (in the "Confucian tradition"), and by 2049 - "a rich and powerful, democratic ... and modern socialist state." Xi Jinping again ascribed the need to “build a middle-income society” to strategic goals in 2015. The key points of the One Belt and One Road Initiative are contained in the official report of three Chinese departments, published in March 2015 under the guidance of the State Council of the People's Republic of China (“Excellent prospects and practical actions ...”). It summarizes the principles of “One Belt and One Road”, possible routes, mechanisms and priorities for cooperation. Among the latter are interstate coordination of economic policy, modernization of transport infrastructure, facilitation of trade and mutual investments, financial integration, development of humanitarian ties. The leitmotif of the report is to appeal to potential partner countries with a call for closer interaction in the political and socio-economic sphere based on the principles of “mutual trust” and “win-win / positive amount”). It is designed to convince the leadership of neighboring countries in China’s lack of utilitarian goals and is supported in a pompous style: for example, it is argued that the initiative “embodies the dream of the world community and its pursuit of beauty” and will become “a significant contribution to the development of humanity”. It is assumed that the development programs “One Belt and One Road” will be expanded and change depending on the preferences of the partner countries. In 2015, Xi Jinping called them “a real chorus of all states, not just China alone,” and Chinese officials and experts turned this phrase into the idea of a “symphony” of equal partner countries. Then in Indonesia, he came up with the idea of developing the “Sea Silk Road of the 21st Century” [2–8]. These two strategies became the basis of the One Belt, One Road Initiative, for which 103 countries and international organizations are working together. According to official Beijing, for 5 years the volume of trade between the countries amounted to 5 trillion US dollars. The amount of investment from China has exceeded \$ 60 billion. As part of this initiative, the China-Europe route, which connects the region with 15 European countries, began operating through Kazakhstan. Li Yang, Assistant Professor at the Institute of World Economy and Politics of the Chinese Academy of Social Sciences: - The fact that Xi Jinping announced this initiative for the first time in Kazakhstan is of great importance. It is emphasized that Kazakhstan is an important strategic partner of China in the region. A road connecting Europe and Asia passes through Kazakhstan. Today it is obvious that cooperation within the framework of the initiative “One belt - one way” benefits all parties [9]. For example, for road transit through Kazakhstan, a record volume of cargo over the past 5 years amounted to 2.1 million tons, helped by the commissioning of the international transport route “Western Europe - Western China”. Of course, the completion of construction and commissioning of this international corridor on the territory of the Russian Federation can increase these figures several times, ”the Ministry of Investment and Development of Kazakhstan noted. According to the ministry, the average annual overall economic effect of the project is estimated at 195.5 billion tenge (according to the feasibility study without taking into account the impact of inflation): - from reducing travel time - 33.9 billion. Tenge - from reducing the number of accidents - 49.9 billion tenge - from among those killed in the accident - 19.3 billion tenge, - from reducing the cost of operating vehicles - 9.5 billion tenge. - due to the growth of the gross regional product - 82.9 billion tenge. Compared with the existing alternative corridors (Transsib road, sea through the Suez Canal), the international transport route "Western Europe-Western China" benefits in terms of length and transit time, they are added to the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan. If sea transport requires 45 days, and transit — 14 days, then along the “Western Europe - Western China” corridor (from the port of Lianyungang to the borders with European states) - about 10 days (when traveling at 10 o'clock). day, with two drivers, with an

average speed of 80 kilometers per hour) Согласно ожиданиям, к 2020 году объем грузоперевозок по маршруту увеличится в 2,5 раза - с 13 миллионов до 33 миллионов тонн в год). The road will cover 240 settlements of Kazakhstan (Almaty region - 53, Zhambyl region - 41, SKR - 54, Kyzylorda region - 33, Aktobe region - 19) with a total population of about 5.5 million people [10].

The corridor "Western Europe - Western China" is the shortest car route from China to Europe and is of great importance for increasing the transit potential of the entire Eurasian continent. According to calculations, about 8% of trade between China and the European Union by 2020 will pass along this corridor. And that's about 50 billion US dollars.

The total length of the corridor from the port to Russia in St. Petersburg in Russia is almost 8.5 thousand km. Of these, 2,787 km will pass through the territory of Kazakhstan, and 3,425 km through China. It is no coincidence that in China they say: "To get rich, you first need to build roads."

An important advantage of the corridor is that it is the only one in operation, and most of the existing transit flow passes through it. It is expected that by the end of the project, the total cargo traffic will increase by 2.5 times and will be about 33 million tons per year. The constructed roads will increase the capacity of cars by 1.5 times, transport and transit traffic will be accelerated twice, the time spent on the road will be reduced by 1.5 times.

Despite the observed decline in world trade, which casts doubt on available forecasts of strong trade flows, in the future more than half of Chinese goods sent to the countries of the European Union will be transported through Kazakhstan. In fact, this is a new Eurasian continental bridge and an economic corridor "China - Central Asia - Western Europe", in which China and Kazakhstan will be leaders.

In December 2018, information appeared in the media about the construction of soda ash plants and the production of ceramic plates and porcelain stoneware in Kazakhstan, namely in the Kyzylorda region. It was reported that this will be the largest in the country production of these products and export-oriented. From the mouth of the mayor of this region, Krymbek Kusherbayev, one can learn about the state of development of this project [11,12]. Within the framework of the Industrialization Program and the Kazakhstan-Chinese program "One Belt - One Way", AralSoda LLP is implementing the project "Building a plant for the production of soda ash". This plant, now with a capacity of 300 thousand tons per year, is one of the import-substituting large-scale projects. The plant of soda ash, according to the mayor of the Kyzylorda region, will replace 75 percent of Kazakhstan's demand for imported products. Today, the market for soda ash is 100 percent covered by imported products. The main consumer of soda will be a glass factory, recently built in the Kyzylorda region. Within five years, under the direct leadership and strong support of the leaders of both countries, the cooperation of the two states in various sectors, especially in the field of trade and economic development, has led to great success. CITIC Group actively participates and supports the construction of "One Belt, One Road" and considers Kazakhstan as one of the most important countries participating in the investment routing. Thus, this year's "One Belt - One Way" initiative will be five years old. This is a great event that attracts the attention of the world community. As for China and Kazakhstan, this is even more special and important. Today, cooperation on the Great Silk Road has been revived after two millennia in a new guise. The achievements of China-Kazakhstan cooperation in the construction of "One Belt - One Way" over the past five years are obvious to all whose values have long gone beyond bilateral relations. They not only strongly stimulated the joint development of China and Kazakhstan, but also gained valuable experience of international cooperation, creating a scheme of success. Looking into the future, we are confident that by removing all obstacles and joining efforts along the "One Belt - One Way" line, we are implementing excellent prospects for the mutually beneficial development of China and Kazakhstan and joint prosperity.

References:

1. [习近平"一带一路"构想战略意义深远\(Си Цзиньпин: «Один пояс и один путь» имеет большое стратегическое значение\).](http://paper.people.com.cn/rmrb/html/2013-10/26/nw.D110000renmrb_20131026_2-01.htm) http://paper.people.com.cn/rmrb/html/2013-10/26/nw.D110000renmrb_20131026_2-01.htm
2. Sovmestnoe zayavlenie RF i KNR o sotrudnichestve po sopryazheniyu stroitel'stva EAES i Ekonomicheskogo poyasa Shelkovogo puti, 8 maya 2015 g, P.: 22
3. Afonasiyeva A.V. Economic presence of China in countries along the route of the 21st Century Maritime Silk Road. Voprosy ekonomiki: 142-148, 2018.
4. Bermishev AA, Vinderskikh DV, Karutin SN, and Lapshin VL. Using Space Navigation Systems GLONASS and Beidou in the Framework of the Silk Way Project. Kosmonavtika i raketostroenie: 75-85, 2018.
5. Chubarov IG and Kalashnikov DB. Belt and Road Initiative: Globalization Chinese Way? (World Economy and International Relations, 2018, vol. 62, no. 1, pp. 25-33) Received 10.07.2017. Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya 62: 25-33, 2018.
6. Kabak II. New and little known species of the ground-beetles of the genus carabus linnaeus (coleoptera, carabidae) from Kazakhstan, Kirghizia, and China (Xinjiang). Entomological Review 84: 826-872, 2005.
7. Kamalov A. Khafizova K. Dialogue of Civilizations on the Silk Road (historical plots). Astana: Central Basasy, 2015. 416 p. Problemy Dal'nego Vostoka: 176-181, 2018.
8. <https://24.kz/ru/news/economy/item/261918-ofitsialnyj-pekiny-podvel-itogi-pyatiletnej-realizatsii-initsiativy-odin-poyas-odin-put>
10. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/zainteresovana-rossiya-proekte-zapadnaya-evropa-zapadnyiy-350427/
11. <https://tengrinews.kz/conference/291/>
12. Yelpanova M.A., Abdaziev A.B. Features of the evaluation of the competitiveness of the construction company. Bulletin of the Korkyt Ata Kyzylorda State University, №1 (50), 2018

ӨЗАРА ТИІМДІ СЕРІКТЕСТІК: ҚАЗАҚСТАНДА «НҰРЛЫ ЖОЛ – БОЛАШАҚҚА БАСТАР ЖОЛ» БАҒДАРЛАМАСЫ ЖӘНЕ ҚЫТАЙДАҒЫ «БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ» СТРАТЕГИЯСЫ

Д.А.КАЛИЕВ¹, докторант

Л. К. ШИЛЬДЕБАЕВА², техника ғылымдарының кандидаты, профессор м. а.

¹Шанхай шет тілдер университеті, Қытай Халық Республикасы

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Бұдан бес жыл бұрын қытай үкіметі Қазақстанда Ұлы Жібек жолы экономикалық белдеуін іске қосу туралы жариялады, бұл өте маңызды. Бұл Қазақстан аймақтағы Қытайдың маңызды стратегиялық әріптесі болып табылады. Қазақстан арқылы Еуропа мен Азияны байланыстыратын жол жүріп жатыр. Бүгінгі күні «Бір белдеу, бір жол» бастамасы шеңберінде ынтымақтастық барлық тараптарға пайдалы. «Бір белдеу және бір жол» бастамасы теңізге шыға алмайтын елдермен де, теңізге шығу жолы жоқ елдермен де интеграциялық жобаларды жүзеге асыруды қамтиды. Сондықтан Жібек жолының экономикалық белдеуі және 21 ғасырдағы Теңіз Жібек жолы құрылады. Серіктестердің ажырамас серіктесі - мәдени алмасулар мен түрлі өркениеттер арасындағы байланыстарды жақсарту, сондай-ақ бейбітшілік пен бірлікті нығайту.

Кілт сөздер: экономика, ынтымақтастық, әріптес елдер, халықаралық, қарымқытынас, сауда, инвестициялар.

**ВЗАИМОВЫГОДНОЕ ПАРТНЕРСТВО:
ПРОГРАММА «НУРЛЫ ЖОЛ - ПУТЬ В БУДУЩЕЕ» В КАЗАХСТАНЕ**

И СТРАТЕГИЯ «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» В КИТАЕ

Д.А.КАЛИЕВ¹, докторант

Л.К.ШИЛЬДЕБАЕВА², кандидат технических наук, и.о. профессора

¹Шанхайский университет иностранных языков, Китайская Народная Республика

²Қызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

Пять лет назад Китайское правительство впервые объявило о начале реализации проекта «Экономический пояс Шелкового пути» именно в Казахстане, что имеет большое значение. Это подчеркивает, что Казахстан важный стратегический партнер Китая в регионе. Через Казахстан пролегает дорога, соединяющая Европу и Азию. Сегодня видно, что сотрудничество в рамках инициативы «Один пояс, один путь» выгодно всем сторонам. Инициатива «Один пояс и один путь» предполагает реализацию интеграционных проектов как с государствами, выходящими к морю, так и с внутриконтинентальными странами. Поэтому в ее рамках выделяют создание «Экономического пояса Шелкового пути» (ЭПШП) и «Морского Шелкового пути XXI в.» (МШП). Неотъемлемым спутником партнеров должно явиться улучшение культурных обменов и отношений во всех областях между разными цивилизациями, а также укрепление мирного сосуществования и устойчивого развития сторон.

Ключевые слова: экономика, сотрудничество, страны-партнеры, международные, отношения, торговля, инвестиции.

GTAMP 17.09.91

АРАБ ӘДЕБИЕТІНІҢ КЛАССИГІ

Г.А.КАМИШЕВА¹, педагогика ғылымдарының кандидаты

¹Қоркыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

1988 жылы египеттік романшы Наджиб Махфуз Нобель сыйлығының иегері болды. Араб әдебиеті әлемінде мұндай үлкен сыйлыққа өз шығармаларын араб тілінде жазып ие болған алғашқы әдебиетші де осы еді. Араб қоғамы бұл хабарды қуанышпен қарсы алды және бұл жазушының тек таланты мен маңдай тері ғана емес, XX ғасырдың бүкіл әлемдік мәдениетіне араб әдебиетінің қосқан үлесі деп таныды. Бұл кезге дейін араб әдебиеті әлемінің тек орта ғасырлық туындылары ғана танымал болып келген. Енді әдебиет саласында жарты ғасырдай еңбек еткен, сол еңбегінің нәтижесі ретінде қырықтан астам кітап шығарған Наджиб Махфуздың арқасында қазіргі кездегі араб әдебиетін бүкіл дүниежүзі танып отыр.

Кілт сөздер: араб әдебиеті, Мысыр өмірі, Нобель сыйлығы, тарих, ұрпақтар сабақтастығы, әлем әдебиеті, гуманизм, философиялық роман.

Наджиб Махфуз 1911 жылы желтоқсанның 11-де Каирдағы ортағасырлық түр-түсін сақтаған ескі Гамалийя кварталында, орташа чиновниктің отбасында дүниеге келді. Қаланың бұл бөлігінде Каирдегі ең ескі мешіттер орналасқан. Гамалийда Махфуз діни метеп-куттабты бітіріп, бастауыш мектепке түседі. Оның жазушылық қабілеті осы кезден басталады. Жазушылық жолын Махфуз өзі оқып ұнатқан детектив жанрындағы романдарды қалың дәптерге өзінің төл туындысы ретінде көшіріп жазудан бастайды. Кейіннен ол лирикалық өлеңдер де жазып көреді. Махфуздың айтуынша, оның санасының ояну кезеңі араб әдебиетіндегі «жаңашылдар» (Египет әдебиет батысқа, батыстық мәдениетке бұрушылар) Таха Хусейн, Аббас Махмуд Аль-Аккада, Салам Мусалардың шығармашылықтарымен танысқаннан кейін болды. «Жаңашылдар» оны

қоршаған ортаға сыни көзқараспен қарауды, Еуропа әдебиетін тереңдей оқуды, орта ғасырлық классиканы, соның ішінде ақындар Абдуль аль-Маарри, аль-Мутанабби, ибн ар-Румилер шығармаларын қайталай оқып, көркем образы мен ойлылығын түсінуді үйретті.

Орта мектепті бітіргеннен кейін Махфуз Каир университетінің философия факультетіне түсіп, тарихи философиямен айналысады. Сонымен қатар жазушылықпен де шұғылданып, сол кезде жазған оншақты әңгімелері мен үш романынан тек бірнеше әңгімелері ғана баспасөзге жарияланады. Университет бітіріп, магистрлік диссертация жазып жүріп, ол әдебиетшілік қызметке ауысып, кейіннен бірнеше жыл мемлекеттік қызмет те атқарады.

Наджиб Махфуз Египет жазушыларының ішіндегі данышпандарының қатарынан орын алады. Ол әлемдік әдебиет пен мәдениеттің тарихын жүйелі түрде зерттеп, әр кезеңдегі әдебиет классиктерінің туындыларымен жан-жақты танысады. Махфуз творчествосының бастауы- оны қоршаған өмір мен бүгінгі күннің өзекті мәселесі, Египет тарихындағы оқиғалар, ондағы дәстүрлердің жаңаруы.

Наджиб Махфуздың әдебиетшілік қызметі оның ойлауының «романдық» стилімен ерекшеленеді [1,15]. Бөлшекке бүтіндік қасиеттер беріп түсіндіру, әлемнің бөлшектерін жалпы бір бүтінге сыйғызуда оның философиямен айналысуының үлкен әсері болса керек.

Жазушыға өз ойын білдіру үшін, яғни өз туындыларын баяндау үшін кеңістік қажет. Өйткені оның ойы новеллалық шеңберге сыймай жататын кездері де болады.

Алғашқы кезеңдегі «Фараондар» сериясында жазылған романдары Египеттің тарихындағы фараондар кезіндегі сюжеттер өңделіп, орта ғасырлық араб халықтық романдарының дәстүрінде жазылған. Бұл шығармаларда оның жанрына тән мотивтер мен сюжеттер желісі және классикалық араб поэзиясының образдары мен Құрандағы фразеологиялық тіркестер кеңінен қолданылған.

«Фараондық» серияның соңғысы «Фивы күресуде»(1944) деп аталатын романында Н.Махфуз батырлық пен намысшылдықтың идеалды образы ретінде Ахмос фараонды алады. Ол өз елі, жері үшін, қатыгез жаулап алушыларды Египеттен қуу жолында өзінің бүкіл жеке өмірін, махаббатын тәрк етеді.

Ал, ендігі «Жаңа Каир» (1945) деген еңбегінде ол кенеттен баяндау мәнерін өзгертеді. Мұнда университет бітірушісі, жолы болмаған карьерист Махгуб Абд Ад-Даимның өмір тарихы айтылады. «Жаңа Каир» романы «Каир» циклінде жазылған сегіз романның алғашқысы. Бұл романда Махфуз өз балалық шағы өткен Каир қаласының өмірін зерттеп, оны анық түрде, сыни көзқараспен жазады. Ол көптеген адамдардың тағдырын зерттеп, адам табиғатының көпжақтылығын, мінез-құлқты қалыптастырудағы әлеуметтік факторлардың әсерін, себептерін іздейді.

«Каир» цикліндегі кейіпкерлердің көпшілігі өздерінің тұрмысымен, мінез-құлқымен, өмір жайлы түсініктерімен араб оқырмандарына шын, нақты өмірдегі адамдар тәрізді көрініп, қатты әсер етеді.

«Жаңа Каир» романының кейіпкері Махгуб Абд ад-Даим «Мораль + дін+философия+ғылым= түкке де тұрмайды» деген принциппен өмір сүрсе, «Хан аль-Халилдің» кейіпкері Ахмад Акиф өте қайырымды, інілерін адам қыламын деп оқуын тастаса, сұрықсыздарды жаратып, «өтірік мүгедектер» жасаудың шебері болып алған Зита мешіттерден садақа жинап күн көреді. Міне, автордың осындай кейіпкерлерінің аттары халыққа кеңінен танымал болған.

Бұл циклдың соңғы үш романы Гамалийадағы көшелер «Байн аль-Қасрейн», «Қаср аш-Шаук», «Суккария» аттарымен аталған. Бұл туынды Наджиб Махфузға бірінші араб романисі деген атақ әкелген «Трилогияға» біріктірілген. Мұнда енді бүкіл Египет қоғамы талданады. Оның 1917 жылдан 1944 жылға дейінгі ширек ғасырға жуық тарихы сөз болады. Каирлық көпес Ахмад аль-Гаууаданың отбасындағы үш дәуір ұрпағының мінез-құлқы мен тағдыры арқылы шығыстың батыстан артта қалуы, Египеттің отаршылық жағдайы, тәуелсіздік үшін күрестегі әкелер мен балалардың көзқарастары, Египет

интеллигенциясының екіге бөлінуі: ана сүтімен енген діни көзқарасты жақтаушылар мен әлемді жаңа ғылыми тұрғыдан түсіндірушілерден туған қоғамдағы қайшылықтар тұтастай көрінеді.

«Ұры мен иттер», «Жол» романдарының тақырыбы-революциядан кейінгі Египет өмірінің шындығына арналған. Бұл романдарды жазарда Махфуз орыс әдебиетінің классиктері Ф.Достоевский мен Л. Толстойдың 1957 жылы араб тіліне аударылған «Қылмыс пен жаза» және «Соғыс пен бейбітшілік» романдарын оқи отырып, Ф.Достоевскийдің жан күйінісінен өзіне, өз Отанының тарихына ұқсастықтарды табады [2,14].

«Ұры мен иттердің» сюжеті газет хроникасынан алынған. Романда детективтік желі бар. Оның кейіпкері өзін сатып кеткен бұрынғы досы Илеш Сидра мен бұрынғы әйелі Набауийаға деген өшпенділік сезіммен кек алу мақсатындатүрмеден шыққан Саид Махран. Ол жай ғана ұры емес, идеялық ұры. Саидқа жасөспірім кезінен бастап «байлардан ұрласаң, әділеттілік болады, сен өзің сенен өзгенің ұрлағанын қайтарасың» деген ойды сол кездегі кедей студент Рауф Альуан сіңірген болатын. Махфуз Саидқа ауыз әдебиетінде кездесетін кедейлердің жақтасы, байлардың қас жауы, яғни қайырымды қарақшы» деген сипат береді. Кек алуды көздеген Саид өзінің іс-әрекетін іштей тек дұрыс санап қана қоймай, өзін ортақ істің күрескері ретінде есептейді.

Махфуздың кейіпкерлері бақыт пен әділеттілікті тынбай іздеушілер. Бірақ бақытқа жету үшін адам үнемі өзімен күресте болатынын көбі түсіне бермейді.

Өмірінің соңына таман Н.Махфуз араб әдебиетіндегі дәстүрлі баяндау формасына көшеді. Арабтың бай мұрасының көркемдігін, оның мазмұндылығын көрсететін шын мәніндегі ұлттық романдар жазып, ескі үлгілерді қайта жаңғыртады. Мысалы, «Айналар» романында ортағасырлық биографиялық жылнама жазса, «Түндер, мындаған түндер» романында Шахризаданың ертегілерін жалғастырып, оған сыйқырды көптеп енгізеді.

Бүгінгі күні мәдени мұраның байлығына көптеген араб жазушылары қайта назар аударуда, яғни олар ауыз әдебиетінің қайнар көзінен үлгі алуда. Сондықтан, ескі дәстүрді жаңғырта отырып, Наджиб Махфуз өз кезеңінің өзекті мәселелерінің де төңірегінде болды.

Н.Махфуздың аты әуелде тарихи тақырыптарды сөз ететін үлкенді-кішілі романдармен шықты. Ол өткенді білмей, қазіргінің қадіріне жету қиын деген қағиданы ұстана отырып, «Тағдыр тәлкегі», «Родобис» атты шығармаларында Мысырды перғауындар билеп тұрған көне замандардағы халық өмірін суреттейді. Өздерінің ежелгі мәдениет ізбасарлары екенін айта отырып, халқын тезірек оянып, туған жерін отаршылдардан азат етуге шақырады. Ертедегі патшашыл, өзінен мықтыға құлдық ұрып, қол қусырушылардың, мансап үшін Отаны мен халқын, ана тілі мен туған жерін сатып жіберуге даярлардың жеккөрінішті бейнесін жасай отырып, ондайлардың қазір де жойылмай, жат жерліктерге қызмет етуде алдына жан салмай келетініне қабырғасы қайысады. Мұндай жаман әдеттің түп-тамырын жою амалын мегзейді.

Ал енді суреткердің екінші дүниежүзілік соғыс тұсында және одан кейінгі жылдары жазған «Алб-Мидак өткелі», «Сағым», «Бастау мен аяқтау» секілді романдарында өзінің қарапайым замандастарының бір үзім нан үшін еткен тіршілігін, Каирдың қайшылығы мол өмірін шебер суреттеген. Сөйтіп ол өзінің азаматтық позициясын анық білдірген.

«Махфуздың болашақты болжай білгеніндей, көп ұзамай 1952 жылы Египетте Гамаль Абд аль-Насыр бастаған революция болды. Еңсені басқан теңсіздік, жат жерліктермен бірігіп елді сүліктей сорған феодалдық монархияның күлі көкке ұшты. Суэц каналы национализацияланып, жас республиканың меншігіне көшті. Елдегі саяси бостандық, тәуелсіздік қаламгерлердің шабытын қамшылап жігерлендірді. Келер күндерге деген сенім бастауының көзі ашыла түсті»[3]. Насыр рефолюциясының Н.Махфуз шығармашылығына тигізген әсері де ізсіз кеткен жоқ. 1956 жылы жазушы Каир шаһарындағы кедейлер тұратын махаллалардың атымен аталатын трилогиясын жазды. Абд аль-Гаууад атты саудагер отбасының үш ұрпағының отыз жылдық өмір жолын

көрсететін кең тынысты бұл туындыда XX ғасырдың бірінші жартысында Египетте болған сан алуан тарихи оқиғалар астасып жатты. Махфуздың бұл трилогиясы көтерген өткір проблемалармен мароккалық араб тілді жазушы Абд аль-Карим Галлабтың айналысқандығын көреміз. Ол XX ғасырдың 60-жылдары бір отбасының отыз жылдық өмір жолын сөз етумен қатар мысырлықтардың ұлт-азаттық күрес жолын да көрсететін «Біз өткенмен қоштастық» атты роман жазды. Мұнда оның тек қат-қабат оқиға құру, сюжет пен композицияны күрделендіруді ғана емес, сонымен қатар баяндау мен суреттеу, философиялық толғамдар мен образдарды сомдауда да Махфуздан көп үйренгендігін байқаймыз. Мұндай ұқсастықтарды өзге де араб елдеріндегі жаңа әдебиеттердің туып, қалыптасуына, әсіресе, роман жанрының өркендеуіне үлкен ықпал еткені даусыз. Бұл Н.Махфуз көтерген идеяның өзге де араб елдерінің әдебиетіне игі әсері болғандығын көрсетеді.

Зерттеушілер Махфуздың бұл трилогиясын батыс әдебиетіндегі отбасы эпопеясын жазған Дж. Голсуорсидің «Форсайдтар жайлы сага», Т.Маннның «Будденброктер» іспетті шығармаларымен салыстырады [3]. Бұл аналогиялардың қаншалықты сәтті-сәтсіз екендігін айту қиын. Дегенмен, Махфуз туындысы Мысыр қоғамының қайшылығы мол өмірі тудырған кейіпкерлері өзіне тән өзгешеліктерімен дара көрінетін, сюжет желісі қызғылықты, өзіндік философиясы мен ой-тұжырымы, ерекшелігі бар, замана шындығы шынайы бейнеленген шығарма. Кейінгі жылдары да жазушы Египет өмірінің сан қырын суреттейтін «Күз және бөденелер», «Ніл үстіндегі бос былшыл» секілді және басқа да толып жатқан романдар мен повестер, әңгімелер жинағын жариялаған. Осы уақыттарда жазылған оның кейбір шығармаларына қарап зерттеушілер Н.Махфузды мини роман жазудың шебері деп те атайды [3]. Оның мұндай романдары көлемі шағын болғанымен, мазмұны қою, адам өмірінің алуан құбылыстарын терең суреттей отырып, әлеуметтік үлкен жүк арқалап тұрады. Кейіпкерлердің бітім-болмысы, ара қатынасы күрделі, тартысы табиғи, шындығы шынайы да өзекті болып келеді.

Егер де «Байн аль-Қасрейнде» жоғарыда айтылғандай, XX ғасырдағы оқиғалар сөз етілсе, ал енді «Ніл үстіндегі бос былшыл» атты мини романына суреткер XX ғасырдың аяғындағы Мысыр интеллигенциясының өмірін арқау еткен. Бұрынғы жазушылық кредосынан айнымай, өзі өмір сүріп отырған қоғамның кемшіліктері мен мінін, сол қоғамы дүниеге әкелген замандастарының тоғышарлығын сынға алады. Роман оқиғасы Анис Заки атты денсаулық министрлігі қызметкерінің төңірегінде өрбиді. Оның кеңседегі, үйдегі, жолдастары арасындағы өмірін суреттейді. Қаламгер: «Қазіргі Мысыр интеллигенциясы тоғышарлық қалыпқа түсіп, тоқырауға айналды. Белгілі бір мақсатсыз, мәнсіз көшпелі ғұмырды нысана еткендер көбейді», -дейді. Шығармадағы Раджаб Аззуз, Мустафа, Абдо, Халид секілді кейіпкерлер өмірден өз орнын таба алмай, ашық күнде адасып жүрген жандар. Бұл туралы араб әдебиетшісі Хайри ад-Дамин былай дейді: «Қиыншылықпен бетпе-бет келіп тайталасудың орнына өмірден баз кешіп, безіну, тайсақтап кету-күресу емес. Онымен проблема шешіле қоймайды дегісі келеді жазушының. Қоғамдағы орны мен ролін сезінетін адам ғана, әсіресе, интеллигент, сол қоғамның нағыз мүшесі, шын мәніндегі азаматы бола алады. Махфуз бұл жайлы тікелей айтпайды. Үлкен суреткерге тән қасиетпен ол өмірдің мән-мағынасын жоғалтқан адамдардың образдары мен типтерін жасайды. Көңіл-күйі мен ойын аша отырып, олардың адам бақыты үшін күрескер жандар образынан қаншалықты алыс жатқанын көрсетеді»[3].

Осылайша, патриот жазушыны Мысыр қоғамының кешегісі ғана емес, келешегі де ойлантады. Сондықтан да жазушы шығармалары ойдан шығарылған, қисынсыз нәрселер емес, Мысыр өмірінің нағыз шындығы, қан-жыны араласқан ащы шындығы. Кейіпкерлердің барлығы да Мысыр өмірінің шындығына суарылған тұлғалар.

Жазушы творчествосына әлем әдебиеті классиктерінің әсері болды дедік. Оны қаламгердің өзі де айтқан. Шығармашылығына әсіресе, Л.Толстой, Ф.Достоевский, А.Чехов, Н.Тургенов секілді орыстың атақты жазушыларының туындылары зор әсер еткенін айрықша еске алады.

Қаламгер үшін қазіргі заманда қорланғандар мен қор болғандарға пана болу, бейбітшілік пен гуманизм үшін күрестен артық мақсат жоқ. Өміріне осы бір идеалдарды темірқазық еткен биік мәдениетті, кемел ойлы қаламгер шын мәніндегі халқы сүйген қаламгерге, Мысыр өмірінің жыршысына айналды.

Әдебиеттер:

1. Кирпиченко В.Н. Махфуз-эмир арабского романа- М.:Наука-1990 г.
2. Нагиб Махфуз М.:Радуга-1990 г.
3. Нагиб Махфуз. Избранные-Ленинград- Художественная литература-1990 г.

КЛАССИК АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Г.А.КАМИШЕВА¹, кандидат педагогических наук

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республики Казахстан

Аннотация

В 1988 году египетский романист Наджиб Махфуз стал лауреатом Нобелевской премии. Он стал первым писателем в арабской литературе, получивший столь высокую награду, написав свои произведения на арабском языке. Арабское общество с радостью восприняло эту новость, и считало, что это не только талант и труд писателя, но и весомый вклад арабской литературы в мировую культуру XX века. До этого мировому сообществу было известны только средневековые произведения арабской литературы. Благодаря творчеству Н.Махфуза, который служил арабской литературе около полувека и написал более 40 книг, арабская литература стала известна всему миру.

Ключевые слова: арабская литература, жизнь Египта, Нобелевская премия, история, преемственность поколений, мировая литература, гуманизм, философский роман.

CLASSIC ARABIC LITERATURE

G.A.KAMYSHEVA¹, candidate of pedagogical sciences

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University, Republic of Kazakhstan

Annotation

In 1988 the Egyptian novelist NajibMahfuz became a laureate of the Nobel Prize. He became the first writer in Arabic literature, getting so high reward writing the works in Arabic language. The Arab society gladly accepted this news and believed that it was not only the talent and work of the writer, but a significant contribution of Arabic literature to the world culture of the twentieth century. Prior to this, the world community knew only medieval works of Arabic literature.

Thanks to the work of N.Mahfuz, who served Arabic literature for about half a century and wrote more than 40 books, Arabic literature became known to the whole world.

Keywords: Arabic literature, life of Egypt, Nobel Prize, history, continuity of generation, world literature, humanism, philosophical novel

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ОБЩЕГО, ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОСТРАНСТВЕ УНИВЕРСИТЕТСКОГО ОКРУГА

Н.А. КАРГАПОЛЬЦЕВА¹, доктор педагогических наук, профессор

¹Оренбургский государственный университет,
Российская Федерация

Аннотация

Вопросы повышения уровня взаимодействия и продуктивной интеграции в деятельности образовательных институтов имеют определяющее значение в аспекте глубинной модернизации российской и казахстанской образовательных систем. Реализуемые в пространстве университетского округа, социально-значимые направления, виды и формы образовательного сотрудничества раскрывают синергетически (синергийно) центрированные векторы и доминанты педагогического функционала и общественно-государственного предназначения деятельности университетской Ассоциации образовательных субъектов, осуществляемой во взаимодействии общего, дополнительного и профессионального образования.

Ключевые слова: образование, университетский округ, педагогический функционал, инновационная образовательная интеграция

В настоящее время проблема образовательного взаимодействия, вопросы повышения уровня интеграции в деятельности образовательных учреждений, объединений и структур имеют общемировой, национально-региональный статус, непосредственно определяя конкурентоспособность общества и государства в условиях глобально изменяющегося социума.

В совпадающих проекциях концептуального понимания базовые доминанты глубинной модернизации казахстанской и российской систем образования приоритетно ориентированы на главный ресурс личностного развития человека постиндустриального социума – человеческий капитал, содержательная многомерность педагогической актуализации которого неотрывно связана с утверждением гуманитарных смыслов процессов формирования, накопления, использования, инвестирования, позволяющих в режиме расширяющегося образовательного взаимодействия обеспечивать достойные ответы на глобальные вызовы XXI века.

Особая роль в этом процессе принадлежит университетам. Усиление продуктивного сотрудничества ведущих вузов Республики Казахстан с общеобразовательной школой имеет давнюю традицию [1] и продуктивные региональные основания [2].

Дополнительные импульсы углубляющегося взаимодействия в расширяющемся статусе Школы обозначены в одном из значимых программных документов Республики Казахстан [3], согласно которому эффективность казахстанской научно-образовательной системы напрямую связывается с созданием университета мирового класса – Назарбаев-Университета, осуществляющего многогранное сотрудничество с Назарбаев Интеллектуальными школами по модернизации среднего образования (в системе бакалавриата), а также участвующего в обучающих семинарах и рабочих группах, организуемых республиканским Министерством образования и науки с целью повышения уровня подготовки учителей средних школ.

Для достижения устойчивого развития и экономического прогресса, определенных в качестве главных целей в стратегиях «Казахстан - 2030», «Казахстан – 2050» и обеспечивающих реализацию выдвинутых Президентом принципов «Общества Всеобщего Труда» и «высокой социальной ответственности» [4], предполагается усиление «интеграции образования, науки и инновации», «трансляция опыта НИИ и Назарбаев

Университета», « поэтапный переход на обновленное содержание школьного образования» и «дуальное обучение» [5], что затруднительно вне широкой образовательной интеграции всех заинтересованных сторон, которая только и может, по убеждению Е.К.Сагадиева – Министра Образования и науки Республики Казахстан – способствовать формированию «высокоинтеллектуальной нации, конкурирующей по всем параметрам с самыми развитыми странами» [6].

Восходя в словообразовательном понимании к состоянию «взаимной поддержки и согласованности» усилий [7, с. 162], категория взаимодействия как процесс «взаимного изменения сторон системы», внутреннее единство которого осуществляется «в непрерывном изменении его элементов, сторон» [8, с. 250] самым непосредственным образом связана с синергетически центрированной терминологией «развития», «саморазвития», «самоорганизации», «отношения», «качества»: в своем происхождении «от греческих корней» синергетика, по определению Г. Хакена, есть «учение о взаимодействии» [9].

Иными словами, гуманитарная плоскость образовательного взаимодействия, в содержательно-смысловых реалиях и педагогических практиках которого только и пребывают дефиниции «образовательная ассоциация» и «университетский округ», уже по своим глубинным истокам порождающей причинности выступает наиболее ярким, действительным и действенным фактом синергетической событийности, качественно возрастающего (прибывающего) эффекта «синергии» [10, с. 636], обуславливающего суммирующую возможность достижения «педагогического воздействия лонгирующего характера» [11, с. 129] и, исходя из «интегральной» сути синергетики (синергии) [12, с. 116], порождающей осуществлять длящийся («западающий», «сохраняющийся», собственно побуждающий к самоорганизации и саморазвитию) эффект интегративной событийности соответственно одному из нравственных значений исходного (латинского) термина *integer* – «правильно, чисто, безукоризненно, честно, неподкупно» [13, с. 412].

В интегративной оптимизации процессов социализации и воспитания личности обучающихся, синергетически сопрягаемых со степенью полноты обретения и реализации каждым взрослеющим человеком своего социокультурного, производственно-экономического и личностного капитала [14], определяющая значимость принадлежит формированию единой целостности образовательных факторов, модулей, сред и структур, существенно расширяющих возможности продуктивного выстраивания планов и программ успешной профессионально-жизненной самореализации.

В этой связи направленная актуализация потенциалов, резервов и возможностей педагогического сотрудничества образовательных субъектов раскрывает глубинные гуманитарные содержания и смыслы современного образования [15; 16; 17; 18], утверждает социокультурные векторы его открытости [19] и демократические ориентиры общественно-государственного управления [20] и, в историко-культурной парадигме отечественной образовательной преемственности [21], наиболее успешно реализуется в интеграционном формате деятельности возрожденных университетских (образовательных, учебных) округов [22; 23; 24].

Многолетний опыт педагогической деятельности Ассоциации «Оренбургский университетский (учебный) округ» показывает, что системообразующим центром регионального университетского комплекса (округа) и действительным инициатором продуктивного взаимодействия организаций общего, дополнительного и профессионального образования в регионе может стать только университет, преодолевающий «традиционную «замкнутость» на свой внутренний мир» (В.М. Жураковский) [цит. по 23, с. 21] в инновационных векторах сотрудничества и взаимопомощи, обращенных к развивающей самоорганизации субъектов образовательного взаимодействия в синергетическом формате аутоосозидающих (аутопоэзисных) энергий «взаимопроникновения, взаимодействия, взаимовидения, взаимопредположения, взаимодополнения, взаимосочетаемости, взаимозависимости» [25, с. 10-12].

Действующим примером устройства и развития регионального пространства инновационной

образовательной интеграции, побуждающим фактором эффективного социально-образовательного партнерства выступает Оренбургский государственный университет, в продуктивном сотрудничестве с которым Ассоциация «Оренбургский университетский (учебный) округ» успешно реализует следующие направления деятельного образовательного сотрудничества:

- повышение качества социализации и воспитания обучающейся молодежи;
- проектирование открытой образовательной среды в расширяющемся формате социального партнерства, создание здоровых и дружественных обучающимся образовательных сред;
- оптимизация совместного ресурсного потенциала образовательных субъектов в работе с талантливыми и одаренными детьми, поддержка профильного образования школьников;
- актуализация личностно-развивающих возможностей информационно-коммуникационных и медийных образовательных технологий;
- содействие повышению квалификации учителей, педагогов и работников образования.

Важнейшим направлением многогранной образовательной деятельности университетского округа является выстраивание продуктивных взаимоотношений вуза со школами: ведущие преподаватели профильных кафедр университета оказывают постоянную поддержку школьным учителям в подготовке и проведении тематических мероприятий, методических семинаров, исследовательских конференций, научно-практических конкурсов и олимпиад. Организация научно-исследовательско-познавательной деятельности учащихся осуществляется в ходе реализации востребованных практикой образовательных проектов Ассоциации: «Конкурс исследовательских работ учащейся молодежи и студентов Оренбуржья»; «Университетский тьюториал для одаренных учащихся» г. Оренбурга и Оренбургского района; «Университетский лекторий для старшеклассников».

Образовательные субъекты Ассоциации принимают активное участие в ежегодной Всероссийской научно-методической конференции «Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры» в работе секции «Университетский учебный округ в региональном образовательном пространстве». В последние годы список участников расширился за счет педагогов-исследователей высшей школы Республики Казахстан.

Во многом благодаря реализуемому Ассоциацией сетевому взаимодействию вузов и учреждений дополнительного образования успешно решается задача практической информатизации регионального образования. В интегрирующем формате образовательного проекта Ассоциации «Педагогика медиаобразования» для педагогов школ, колледжей, вузов, школьников и студентов ежегодно проводится областной дистанционный конкурс по информатике и информационным технологиям «Компьютер и К^о» в номинациях «Электронные учебные издания», «Урок или классный час с использованием IT-технологий», «Образовательные Интернет-издания», «Образовательные мультимедиапрезентации», «Электронный сборник тестов» и других.

Приоритетным направлением интеграционной деятельности в пространстве университетского округа является поддержка профильного образования школьников – организация встреч ведущих преподавателей вуза со старшеклассниками, гимназистами, лицеистами с целью ознакомления с базовыми характеристиками расширяющегося спектра профессиональной деятельности, в том числе, с использованием просветительского ресурса университетской Научной библиотеки, университетского Ботанического сада, университетского Музея геологии.

На базе университета продуктивно осуществляются инновационные образовательные программы повышения квалификации педагогов школ и учреждений профессионального и дополнительного образования.

В синергетическом потенциале совместных усилий, реализуемых в расширяющемся

пространстве университетской образовательной интеграции, многочисленные субъекты Ассоциации «Оренбургский университетский (учебный) округ» получают возможность системной педагогической оптимизации своей деятельности, способствующей непрерывности и целостности личностного (само)развития обучающихся в ходе совместного осуществления социально-значимых образовательных проектов, программ и инициатив.

Литература:

1. Новые подходы в сотрудничестве вузов и школ : пресс-служба Казахского национального университета им. Аль-Фараби. 20.04.2009 г. [электронный ресурс] : режим доступа : <http://www.kaznu.kz/ru/3/news/one/457>
2. Сотрудничество школ и вузов повысит качество среднего образования в ВКО. 17 ноября 2014 г. [Электронный ресурс] : режим доступа : <http://altai.kz/18222-cooperation-schools-universities-education.html>
3. Назарбаев Университет: стратегия на 2013-2010 годы [Электронный ресурс] : режим доступа: https://nu.edu.kz/wp-content/uploads/2016/09/Strategiya_NU_final.pdf
4. «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы, развитие» : Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 30 ноября 2015 г. [Электронный ресурс] : режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500002015>
5. Государственная Программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы [электронный ресурс] режим доступа: http://iqaa.kz/images/Laws/%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D0%B0_2016.pdf
6. Ерлан Сагадиев. Благодаря системе образования, в Казахстане сформируется высокоинтеллектуальная нация, конкурирующая по всем параметрам с самыми развитыми странами! 22 апреля 2016 г. [Электронный ресурс] / Е.К. Сагадиев. : режим доступа: <http://bilimdinews.kz/index.php/item/1755-erlan-sagadiyev-blagodarya-sisteme-obrazovaniya-v-kazakhstane-sformiruetsya-vysokointellektualnaya-natsiya-konkuriruyushchaya-po-vsem-parametram-s-samyimi-razvityimi-stranami>
7. Ширшов, И.А. Толковый словообразовательный словарь русского языка: Ок. 37 000 слов русского яз., объединенных в 2000 словообразовательных гнезд: Комплексное описание русской лексики и словообразования / И.А. Ширшов. – М. : ООО «Издательство АСТ»: Издательство «Астрель»: ООО «Издательство «Русские словари» : ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 1022 с.
8. Ильенков Э., Давыдова Г., Лекторский В. Взаимодействие // Философская энциклопедия. / Гл. ред. Ф.В.Константинов. В 5 т. Т.1. А-Дидро – М.: Советская энциклопедия, 1960. – 504 с. – С. 250.
9. Хакен, Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Герман Хакен. — Москва-Ижевск: Институт компьютерных исследований, 2003. – 320 с.
10. А.Н. Булыко. Современный словарь иностранных слов. Более 25 тысяч слов и словосочетаний / А.Н. Булыко. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Мартин, 2005. – 848 с.
11. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. – М.: Школа-Пресс, 1994. – 205 с.
12. Мукушев, Б.А. Синергетика в системе образования / Б.А. Мукушев // Образование и наука. – 2008. – № 3 (5). – С. 105-122.
13. Дворецкий, И.Х. Латинско-русский словарь: ок. 50 000 слов / И.Х. Дворецкий. – 3-е изд., испр. – М. : Рус. Яз., 1986. – 840 с
14. Об образовании в Российской Федерации: Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ. URL: Справочная правовая система Гарант. : [электронный ресурс] : режим доступа: <http://www.garant.ru>
15. Алешина, Е.В. Взаимодействие образовательной организации с социальными партнерами в целях расширения возможностей развития и воспитания обучающихся / Е.В. Алешина // Теория и практика образования в современном мире: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, июль 2014 г.). – СПб. : СатисЪ, 2014. – С. 113-115.
16. Зайниев, Р.М. Сотрудничество образовательных учреждений – путь к повышению качества образования [Электронный ресурс] / Р.М. Зайниев : режим доступа: <http://yspu.org/images/3/31>

17. Спивакова, Е.А. Сотрудничество школы и вуза – путь к повышению качества образования / Е.А. Спивакова // Территория науки. – 2013. – № 1. – С. 39-41.
18. Швецов, М.Ю. Сетевое взаимодействие образовательных учреждений профессионального образования в регионе / М.Ю. Швецов, А.Л. Дугаров // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Педагогика и психология. – 2012. – № 5. – С. 33-38.
19. Королёва, Е.Г. Открытое образование как условие самореализации личности: социально-психологический аспект / Е.Г. Королёва // Человек и образование. – 2011. – № 1. – С. 27-30.
20. Методические рекомендации по развитию государственно-общественного управления образованием в субъектах Российской Федерации [Электронный ресурс] – М., 2015. – режим доступа: <http://минобрнауки.рф>
21. Розов, М.А. Прошлое как ценность / М.А. Розов // Путь. Международный философский журнал. – 1992. – № 1 (2). – С. 137-151.
22. Садовничий, В.А. В поисках нового подхода к развитию образования и производительных сил в России: университетские округа (Выступление на заседании правления Российского Союза ректоров 1 марта 2000 года) / В.А. Садовничий // Университетское управление: практика и анализ. – 2000. – № 2. – С. 7-11.
23. Чурекова, Т.М. Университетский образовательный округ: аспекты управления и взаимодействия / Т.М. Чурекова // Интеграция образования. – 2003. – № 3. – С. 21-26.
24. Каргапольцева, Н.А. Социализация и воспитание личности в пространстве образовательной интеграции / Н.А. Каргапольцева // Университетский округ. – 2011. – № 14. – С.22-25.
25. Ятайкина, А.А. Об интегрированном подходе в обучении / А.А. Ятайкина // Школьные технологии. – 2001. – № 6. – С.10-15.

УНИВЕРСИТЕТТІК ОҚРУГ КЕҢІСТІГІНДЕ ЖАЛПЫ, ҚОСЫМША

ЖӘНЕ КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ

Н.А. КАРГАПОЛЬЦЕВА¹, педагогика ғылымдарының докторы, профессор

¹Орынбор мемлекеттік университеті, Ресей Федерациясы

Аңдатпа

Білім беру институттары қызметіндегі өзара іс-қимыл деңгейін арттыру және нәтижелі ықпалдасу мәселелері ресейлік және қазақстандық білім беру жүйелерін терең жаңғырту аспектісінде айқындаушы мәнге ие. Университеттік округ кеңістігінде жүзеге асырылатын әлеуметтік-маңызды бағыттар, білім беру ынтымақтастығының түрлері мен нысандары жалпы, қосымша және кәсіптік білім беру өзара іс-қимылында жүзеге асырылатын білім беру субъектілерінің университеттік қауымдастығының қызметінің педагогикалық қызмет әрекеті мен қоғамдық-мемлекеттік міндеттерінің синергетикалық (синергиялық) орталықтанған векторлары мен доминанттарын ашады.

Кілт сөздер: білім беру, университеттік округ, педагогикалық қызмет әрекеті, инновациялық білім беру интеграциясы

INTERACTION OF GENERAL, SUPPLEMENTARY AND PROFESSIONAL EDUCATION WITHIN THE UNIVERSITY AREA

N.A.KARGAPOL'TSEVA¹, doctor of pedagogical sciences, professor

¹Orenburg State University, Russian Federation

Annotation

The issues of increasing the level of interaction and productive integration in the activities of educational institutions are of decisive importance in the aspect of deep modernization of Russian and Kazakh educational systems. Socially important directions, types and forms of educational cooperation realized in the space of the university district reveal synergistically centered vectors and dominants of the pedagogical functional and public-state purpose of the activity of the University Association of Educational Entities, implemented in the interaction of general, additional and professional education.

Keywords: education, University district, pedagogical functional, innovative educational integration

FTAMP 06.61.33

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ КӘСПОРЫНДАРДЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Г.Е.ТАЛАПБАЕВА¹, экономика ғылымдарының кандидаты
А.М.ШИЛЬМАНОВА¹, экономика ғылымдарының кандидаты
Ж.Н.ЕРНИЯЗОВА¹, экономика ғылымдарының кандидаты

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы

Андатпа

Қазіргі заманғы жағдайларда нарықтық қайта құруларға және экономиканың жаңа сапалы ахуалға көшу тиімділігінің басты және анықтаушы белгісі экономикалық өсудің тұрақты, орнықты қарқындарына қол жеткізу болып табылады. Қазақстанның 2050 жылға дейін Даму стратегиясымен анықталған негізгі жеті бағыттарының бірі - инвестиция тарту осы экономикалық басымдықтың шарты болып табылады.

Аймақтың инвестициялық тартымылығын жетілдіру шеңберінде экономиканың қаржылық және нақты секторларының өзара әрекетінің теориялық және тәжірибелік аспектілері зерттеліп және қаржы капиталының экономиканың нақты секторына құю тетігі жетілдіру негізделген.

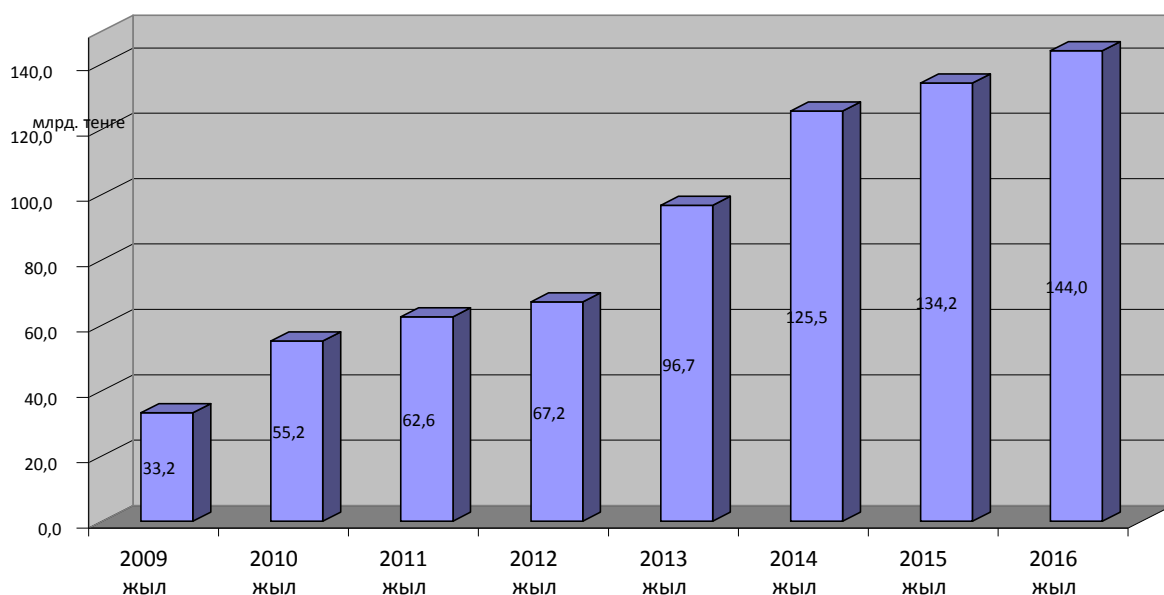
Инвестициялық тартымдылықты жетілдіру тұрғысынан экономиканың нақты және қаржылық секторларының өзара іс-әрекетінің кейбір теориялық қырлары зерттелген. Қызылорда облысы кәсіпорындарының инвестициялық үдерісіне әсер ететін факторлары анықталған.

Кілт сөздер: инвестициялық тартымдылық, қаржы, капитал, аймақ, инвестициялық саясат, инвестициялық жоба.

Қызылорда облысының экономикасына 2009-2016 жылдар ішінде негізгі капиталға көлемі 560 млрд. теңгеден асатын инвестициялар салынған. 1-суретке сәйкес инвестициялар көлемінің қарқынын байқауға болады.

2016 жылы инвестициялар көлемі 2009 жылмен салыстырғанда 4 есеге артты. Республикалық бюджеттен алынған қаражат (2010 жылдан бастап 15 млрд. теңгеден астам) су шаруашылығы объектілерін күрделі жөндеу, жаңарту және салуға, автомобиль жолдарын салу мен жөндеуге, медициналық жабдықтарды жаңартуға, халықты ауыл шаруашылық өнімдерімен қамтамасыз етуді жақсартуға бағытталды.

Жергілікті бюджеттен алынған қаражат (2011 жылдан бастап 12 млрд. теңгеден астам) белгіленген басымдықтарға сәйкес негізінен облыстық маңызы бар автомобиль жолдарын жүйелі жөндеуге, өңірдің су құбырлары жүйесін жаңартуға, сондай-ақ білім беру мен денсаулық сақтау объектілерін жөндеуге бағытталды. Инвестициялар көлемінің үлкен бөлігі жеке меншік нысанындағы кәсіпорындармен игерілді (67%). Жоғарыда көрсетілген кезең ішінде негізгі капиталға салынған инвестициялардың негізгі көзі кәсіпорынның меншік қаражаты - 279,3 млрд. теңге, оның ішінде 2016 жылда 69 млрд. теңге болып табылды, бұл жалпы инвестициялар көлемінің 52,0% құрады.



Сурет 1 – Қызылорда облысының негізгі капиталына салынған инвестициялар көлемінің қарқыны

Ескерту – Автордың құрастыруы

Қарыз қаражат үлесі кәсіпорындардың капиталдық салымдар көлемінің 12% (8,4 млрд. тенге) құрайды. Кәсіпорындар мен ұйымдар қаражаты негізгі өндіріс қорларын жаңартуға, жаңа қуаттылықты енгізуге және т.б. бағытталды (1- кесте).

Кесте 1 – Қызылорда облысы қаржыландыру көздері бойынша негізгі капиталдағы инвестициялар құрылымы

Қаржыландыру көздері бойынша негізгі капиталдағы инвестициялар	2011ж	2012ж	2013ж	2014ж	2015ж	2016ж
Негізгі капиталдағы инвестициялар, млрд. тенге	33,2	56,5	62,5	65,2	84,5	132,8
өткен жылға % шаққанда, оның ішінде	132,1	170,2	110,6	104,3	129,6	157,2
Республикалық бюджет, млрд. тенге,	-	1,9	2,3	3,6	3,1	4,6
өткен жылғы % шаққанда	-	-	121,1	156,5	86,1	148,4
Жергілікті бюджет, млрд. тенге,	-	2,7	2,3	2,5	2,7	2,5
өткен жылғы % шаққанда	-	-	85,2	108,7	108,0	92,6
Кәсіпорындардың меншікті қаражаты, млрд.тенге	24,6	37,0	46,6	49,5	52,6	69,0
өткен жылғы % шаққанда	133,0	150,4	125,9	106,2	106,3	131,2
Шетелдік инвестициялар, млрд. тенге,	8,6	14,9	11,3	9,6	26,1	56,7
өткен жылғы % шаққанда	159,3	173,3	75,8	85,0	271,9	217,2
Ескерту - Қызылорда облысы Статистика басқармасының мәліметтері бойынша құрастырылған, Қызылорда облысы өнеркәсіптік кәсіпорындары жұмысының негізгі көрсеткіштері, 2016. 8-166б.						

Шетелдік инвестициялар көлемі 2011-2016 жылдар ішінде 127,2 млрд. тенге, оның ішінде 2016 жылы 56,7 млрд. тенгені құрады. Негізгі капиталға салынған жалпы инвестициялар көлеміндегі шетелдік инвестициялардың үлес салмағы 2015 жылы 36,4%-ға қарағанда қарсы 42,7% құрады. Шетелдік инвестициялардың артуы «Петро Қазақстан Құмкөл Ресорсиз» АҚ бойынша (28,9 млрд. тенге) – газ өндіру зауытын жаңартуды, сондай-ақ мұнай өндірісі қуатын 5200 мың тоннаға дейін ұлғайтумен, «Қазақстан-қытай мұнай құбыры» ЖШС салымдар көлемі 2016 жылы 26,8 млрд. тенгені құрады; «Шыны» зауытын салу үшін.

2016 жылғы тартылған жалпы инвестициялар көлеміндегі ең көп үлес салмағы (30,4%) Қызылорда қаласының кәсіпорындарына келеді. Өткен жылғы тиісті кезеңмен салыстырғанда негізгі капиталға салынған инвестициялар көлемі облыстың өңірінде, оның ішінде Жаңақорған (11,1 млрд. теңге), Шиелі (9,5 млрд. теңге), Қармақшы (10,4 млрд. теңге) аудандарында Қазақстан-қытай мұнай құбырын салу есебінен байқалады.

Инвестициялар көлемін экономика секторлары бойынша шаққанда 2016 жылы өңдеу өнеркәсібі, оның ішінде металлургия; тау-кен өндіру, оның ішінде көмір мен лигнит өндіру; көлік және байланыс басым келеді.

2015-2019 жылдарға арналған Индустриалдық-инновациялық даму стратегиясына сәйкес инвестицияларды жоғары технологиялық, экспортқа бағытталған және импорт алмасу өнім түрлерін шығару жөніндегі инновациялық жобаларға тартуға ерекше көңіл бөлінген. Қызылорда облысы бойынша жаңа жоғары технологиялық өндірістерге мыналар жатады Ғылыми-техникалық және инновациялық болжамдар отандық өнімдер мен тұтас экономиканың бәсекеге қабілеттілігі дәрежесін айқындайтын инновация мен технология ғылымдарын дамыту, базистік игерулер және инновацияны жақсартудың мүмкін нәтижелерін, өнімдерді стандарттауды және сертификаттауды дамыту техникаларын ауыстыру перспективаларын анықтайды.

Ондағы 1 жоба республикалық картаға енгізілсе, қалған 15 жоба өңірлік картада. Осы жобалардың ішіндегі ең үлкені және елімізде теңдесі жоқ ірі бастама Қызылорда қаласында қуаттылығы жылына 197 мың 100 тонна табақша шыны шығару және өңдеу зауытының құрылысы.

Бұл жобаның құны 36,7 млрд. теңгені құрайды. Жоба толық іске қосылғаннан кейін 310 адамға жаңа жұмыс орындары ашылатын болады.

2016 жылдың бес айында Өңірлік Үйлестіру Кеңесінің қарауына Қызылорда қаласы бойынша жалпы құны 951 млн.теңгені құрайтын 4 инвестициялық жоба ұсынылды.

Жылдың соңына жалпы құны 2 млрд. 692 млн. теңгені құрайтын 4 инвестициялық жоба жүзеге асырылады. Бұл жобалардың аясында 139 адам жаңа жұмыс орындарымен қамтылады.

Облыстың кәсіпорындарында 526,2 млрд теңгенің өнеркәсіп өнімі өндірілді. Бұл ретте өнеркәсіптің өңдеуші секторы айтарлықтай қарқынмен дамуда. Мәселен, тамақ өнімдерін өндіру, резеңке және пластамасса бұйымдарын, химиялық және металлургиялық өнеркәсіптерді ұлғайту, өңдеуші өнеркәсіптегі өндірістің көлемі 98 млрд теңгеге жетіп, өткен жылғы сәйкес кезеңге қарағанда 14,8 % артық.

2016 жылы кәсіпкерлікті қолдау картасы шеңберінде 4 жобаны іске асыру жоспарлануда. Жобаның құны 1803,3 млн теңге, соның ішінде 3 жоба іске асырылды. 266 жұмыс орындары құрылды. Қазіргі уақытта облыстың инвестициялық үдерісті жандандыру ұстанымдары әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізу үшін ірі капитал салымдарын қажет ететін машина жасауға, жеңіл және тамақ өнеркәсібіне, ауыл шаруашылығы мен көлікке шетелдік, сол сияқты отандық капиталды тартуға бағытталған. Осы жолда алғашқы қадамдар жасалып та қойған. Инвестициялаудың басымды салаларының бірі тау-кен металлургия және мұнай-газ өнеркәсібі үшін жабдықтар шығаруға, қайта мамандандырылған машина жасау мен шыны өңдеу болып табылады. Стандарттық емес жабдықтар зауыты, тау көлік жабдықтарын жөндеу зауыты, Қызылорда машина құю зауыты қазіргі кезде өңірдің меншік өндірісі мен басқа да өнеркәсіп салалары үшін импорт алмасу өнімдерін (қосалқы бөлшектер мен жабдықтар шығаруда).

Өкінішке қарай, жобаларды іске асыру туралы шешім қабылдау барысында барлық тәуекелдерді байқау қиын. Сондықтан карта аясында 2010-2014 ж.ж.іске асырылған екі жобалар бойынша («Ауыл шаруашылығы техникасының жинауын ұйымдастыру» («БК»АзовАралАгротех « ЖШС) және» Мия тамырын өңдеу жұмыстарын ұйымдастыру» («Бис Групп» ЖШС), оларды жоспарлы өндірістік қуатына шығару үшін бүгінгі күнде

жеке-жеке жұмыс атқарылып жатыр. Бүгінгі таңда «Бис групп» ЖШС жаңа инвесторлары «Бо – рихунда» ЖШС және Қызылорда облысының жеке кәсіпкері болып табылады.

Аймақта екі жобаны («Мини сүт цехін құру» (ШҚ «Шогирли») және «Қамыс тақталар шығару өндірісі» («Алтын бала 08» ЖШС) картадан толық алып тастауға мәжбүр болды. Инвестициялық саладағы басты бағыттардың бірі аймақтағы инвестициялық ахуалды жақсарту үшін жағдайлар жасау болып табылады. Бұл жерде өз қаражатын өндіріске салатын және жаңа жұмыс орындарын ашатын кәсіпорындарға инвестициялық жеңілдіктер беру ерекше рөл атқарады. Тек, 2015 жылы Қазақстан Республикасы Индустрия және сауда министрлігінің Инвестициялар жөніндегі комитеті Қызылорда облысы кәсіпорындарымен мынадай жобалар бойынша белгіленген жеңілдіктер мен артықшылықтар алу үшін алты келісімшарт жасасты: ағаш құрылыс құралымдары мен ағаш ұста бұйымдарын шығару; ет өнімдерін шығару; машина-технологиялық станциясын құру, жарақтандыру және қызметін жүзеге асыру; эмульсиялық жарылғыш заттарды өндіру; жылына 300 мың тонна көлемінде шығарылатын арнайы кокс өндіру; тақтайшалар дайындау. Аталған келісімшарттар бойынша инвестициялардың жалпы сомасы 3,9 млрд. теңгеден асты.

2016 жылдың аяғындағы жағдай бойынша облыста даму институттары алты инвестициялық жобаларды қаржыландырды. Атап айтқанда, Қазақстанның Инвестициялық қоры - «Инновациялық қор - «Мал дәрігерлік тәжірибеге «Теміреткіге қарсы» ленименттің трихофитозға қарсы дәрі-дәрмегін енгізу», «Арглабин» ісікке қарсы дәрі-дәрмегін өндіру үшін өсімдік шикізатын көмір қышқыл сығындау учаскесін ұйымдастыру», «Өнеркәсіптің түрлі салалары үшін жылу, күш құрылғыларына экологиялық таза және қауіпсіз гидродинамикалық сұйық орта қыздырғыштары сериясын ашу». Облыстың қалалары мен аудандары бойынша инвестицияларды үлестіру мәліметтерін талдау бірқатар оң, сол сияқты теріс те үрдістердің орын алғанын көрсетеді. Алдыңғыларға оң әдіс ретінде бұрын жоғары инвестициялық сұраныспен ерекшеленбеген кейбір қалалар мен аудандарда инвестицияларды үлес салмағының өсуін атап өтуге болады.

Кесте 2 - Экономикалық қызмет түрлері бойынша Қызылорда облысының негізгі капиталдағы инвестициялар құрылымы

Сала	Негізгі капиталдағы инвестициялар, %-ға шаққанда		
	2014ж.	2015ж.	2016ж.
Қызылорда облысы бойынша барлығы, оның ішінде	100,0	100,0	100,0
Ауыл шаруашылығы, аңшылық пен орман шаруашылығы	0,7	1,0	0,7
Кен өндіретін өнеркәсіп	11,9	11,8	9,7
Өңдейтін өнеркәсіп	50,9	61,2	45,5
Электр энергиясын, газ және суды шығару мен бөлу	4,1	4,0	2,7
Сауда	3,0	0,4	1,5
Көлік және байланыс	12,5	2,2	26,4
Басқалар	16,9	19,3	13,5

Ескерту – Қызылорда облысы Статистика басқармасының мәліметтері бойынша құрастырылған, негізгі капиталдағы инвестициялар туралы жедел ақпарат, Қызылорда, 2016.2б.

Автордың пікірінше, облыста назар аударатын жайт «Петро Қазақстан Құмкөл Ресорсиз» АҚ және «Казгермұнай» ЖШС екі ірі кәсіпорындардың қызметі өңірге байланысты болды. Бүгінде облыстың экономикалық дамуының тұрақтылығы іс жүзінде олардың қаржылық жай-күйіне, менеджмент пен маркетинг деңгейіне тікелей байланысты қойылған. Бұдан басқа, М.Б. Кенжеғозин «монополизациялаудың тым қауіптілігі күшейетіндігін, соған байланысты еліміздің барлық ірі кәсіпорындары отандық

экономиканың қажеттіліктерімен әрдайым сәйкес келе бермейтін мүдделерін шетелдік кәсіпорындар басқаратындығын» атап өтеді.

2014 жылдан 2016 жылға дейінгі кезеңде осы үш компанияның инвестициялары, орта есеппен алғанда, облыстың негізгі капиталына инвестициялардың жалпы көлемінің 51,9% есебін құрады (3- кесте).

Кесте 3 - Қызылорда облысындағы инвестициялардың жалпы көлемдегі «Петро Қазақстан Құмкөл Ресорсиз» АҚ және «Казгермұнай» ЖШС үлес салмағы, % шаққанда

Жыл-дар	Өңірдегі инвестиция-лар	«Петро Қазақстан Құмкөл Ресорсиз» АҚ үлес салмағы	«Казгермұнай» ЖШС	«Петро Қазақстан Құмкөл Ресорсиз» АҚжәне«Казгермұнай» ЖШС бойынша барлығы
2011	100,0	23,2	38,0	61,2
2012	100,0	33,6	15,6	49,2
2013	100,0	25,3	26,6	51,9
2014	100,0	21,0	27,6	48,6
2015	100,0	38,6	17,4	56,0
2016	100,0	26,4	18,1	44,5

Ескерту - Қызылорда облысының индустриалдық – инновациялық даму басқармасының мәліметтері бойынша құрастырылған

Қызылорда облысы инвестициялық нарығын зерттеу негізінде автор SWOT-талдауды жүзеге асырып, облыстың инвестициялық қызметін дамытудың әлсіз және күшті жақтарын, сондай-ақ өңірдегі инвестициялық сұранысты активтендіру жөніндегі қатерлер мен жолдарды анықтады (4-кесте).

Кесте 4 – Қызылорда облысы инвестициялық нарығының SWOT-талдамасы

Күштіжақтары (S):	Әлсізжақтары (W):
<p>1. Аймақта қолайлы инвестициялық климат (оның ішінде индустриялық аймақтарды құру және дамытуды қоса алғанда);</p> <p>2. Темір және полиметалл рудалары, уран, мұнай, ас содасы, әктас, кварц құмы қорын барлау, индустриялық аймақтарды құру және дамыту есебінен инвестиция көлемінің ұлғаюы;</p> <p>3. Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетіндегі технологияларды коммерцияландыру бөлімі арқылы инновацияларды ынталандыру;</p> <p>4. Ірі өнеркәсіптік кәсіпорындар-технологиялық даму жүргізушілердің болуы;</p> <p>5. Металлургия саласы үшін Ресейлік жоғарғы оқу орындарында және шетелдерде Ресей гранттары есебінен кадр дайындау.</p>	<p>1. 2016 жылғы негізгі капиталға инвестициялардың жалпы көлеміндегі мемлекеттік инвестициялар үлесінің Қызылорда облысында 28,8% (ҚР - 20,1%);</p> <p>2. 2016 жылы үшін негізгі капиталға инвестициялардың жалпы көлеміндегі меншікті қаражаттар үлесі Қызылорда облысында -49,5 % (Қазақстанда – 57,9 %);</p> <p>3. Халықтың және бизнесте инновацияның мәнін түсінудің жеткіліксіздігі;</p> <p>4. Аймақтың инновациялық жүйе шеңберінде ұйымдасқан өзара іс-қимыл желісінің болмауы;</p> <p>5. Инвесторлаға қызмет көрсету орталықтарының жұмысы шеңберінде орталық құрылымдармен біліктілік пен үйлестірудің жеткіліксіз деңгейі;</p> <p>6. Сыртқы экономикалық жағдайдың нашарлауына байланысты инвестициялар мен инновацияларды дамыту үшін бюджеттік шығындардың қысқаруы.</p>
Мүмкіндіктері (O):	Қауіптер (T):
<p>1. »100 нақты қадам» Ұлтжоспары аясында өнеркәсіпті, инвестициялар мен</p>	<p>1. Инновациялық белсенділіктің баяу қарқыны нәтижесінде аймақтағы</p>

<p>инновацияларды дамыту ; 2. 2015-2019 жж арналған ҮИИДМБ аясында өнеркәсіпті қолдау; 3. Саланы Бизнестің жол картасы -2020, Өнімділік-2020 бағдарламалары арқылы қолдау; 4. Қазақстанның 2020 жылға дейінгі инновациялық даму тұжырымдамасы және Жол картасы аясында және оны іске асыру арқылы болашақта дамуы; 5. 2014 жылы инвестициялар туралы Заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізу шеңберінде инвестицияны дамыту үшін жаңа ынталандырулар мен институттарды ендіру; 6. Түсті металлургия және АӨК-ті кластерлеудің нарықтық үдерістері; 7. Баламалы энергетика нысандары құрылысын салу (жел, күн сәулесі) арқылы инновациялық даму.</p>	<p>өнеркәсіптің бәсекеге қабілеттілігінің төмендігінің сақталуы; 2. Энергия тапшылығы, облыстың энергия тасымалдауда көрші мемлекеттер мен аймақтарға тәуелділігі; 3. Ресурстарды тиімсіз пайдалану нәтижесінде облыстың минералдық-шикізат базасының сарқылуы.</p>
<p>Ескерту - Автордың құрастыруы</p>	

Қызылорда облысы инвестициялық нарығының *әлсіз жақтары*: өнеркәсіп салалары бойынша инвестициялардың тиімсіз құрылымы, облыстың қалалары мен аудандары бойынша инвестицияларды біркелкі емес үлестіру, екі ірі кәсіпорын «Петро Қазақстан Құмкөл Ресорсиз» АҚ мен «Казгермұнай» ЖШС облыстың жалпы инвестициялар көлеміндегі үлкен үлес салмағы, Қаржыландыру көздері бойынша негізгі капиталға инвестициялаудың тиімсіз құрылымы: шетелдік инвестицияларының өсу қарқыны (орта есеппен алғанда 2011-2016 жылдары - 63,8%) отандық инвестициялардың өсу қарқынынан озады (орта есеппен алғанда 2011-2016 жылдары - 26,0%), инвестициялық жобаларды қаржыландырудың төмен деңгейі, іске асырылған инновациялық жобалардың төмен деңгейі, мемлекеттік бюджет тарапынан қаржыландырудың төмен үлесі.

Қызылорда облысы инвестициялық нарығының *күшті жақтары*: Негізгі капиталда инвестициялардың тұрақты өсуі; Кәсіпорындардың меншік қаражатын инвестициялау үлесінің тұрақты өсуі (2011 жылы 24,6 млрд. теңгеден 2016 жылы 69,0 млрд. теңгеге дейін); Шетелдік инвесторлармен салыстырғанда кәсіпорындардың меншік қаражаты есебінен қаржыландырудың айтарлықтай үлкен үлес салмағы, 2016 жыл ішінде сәйкесінше 36,4% және 52%; Жаңа өндірістерді іске қосу, экономиканың шикізаттық емес секторына инвестициялардың өсуі (көлік пен байланысқа инвестициялардың 2016 жылғы үлес салмағы өткен жылмен салыстырғанда 2,2%-дан 26,4% дейін);

Капиталдың қаржы секторынан нақты секторға ауысуын қамтамасыз ету тетігін құру; Өңірдегі индустриалды-инновациялық даму стратегиясын іске асыру; Отандық кәсіпкерлердің, оның ішінде тоқыраулы аудандарда инвестициялық сұранымын белсендіру; Өңірде инвестицияларды тарту мен үлестіру үдерісіндегі маркетингтік зерттеулер рөлін күшейту; Өңірлік маркетингтік зерттеулер мен инновациялар орталығын құру.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» // 31 қаңтар 2017 жыл.
2. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан халқына Жолдауы, 17 қаңтар 2014 жыл. <http://strategy2050.kz>.
3. Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. 10 тамыз 2014 жыл.

4. Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы //Қызылорда облысының статистика департаменті. – Қызылорда, 2014–2016. -180 б.

5. Өнеркәсіп жұмысының негізгі көрсеткіштері. // Қызылорда облысының 2014-2016 жылдардағы өнеркәсібі. Қызылорда облысының статистика департаменті. – Қызылорда, 2014–2016. – 55 б.

6. Негізгі капиталға бағытталған инвестициялар туралы мәліметтер. // Қызылорда облысының статистика департаменті. – Қызылорда, 2014–2016. –60 б.

7. Кәсіпорынның инновациялық қызметі және ақпараттық технологияларды қолдану туралы // Қызылорда облысының статистика департаменті. – Қызылорда, 2014– 2016. – 64 б.

8. Талапбаева Г.Е. Аймақта өнеркәсіп саласының индустриалдық–инновациялық даму жағдайын талдау// Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Хабаршысы.- № 1 (48) 2017.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИИ КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Г.Е.ТАЛАПБАЕВА¹, кандидат экономических наук
А.М.ШИЛЬМАНОВА¹, кандидат экономических наук
Ж.Н.ЕРНИЯЗОВА¹, кандидат экономических наук

¹Қызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

В статье дан анализ основ оценки уровня инвестиционной привлекательности региона как субъекта рыночной конкуренции и выработка теоретических и методических рекомендаций организационно-экономического характера, направленных на повышение инвестиционной активности в регионе.

Сформулированы концептуальные положения государственной инвестиционной политики, обуславливающие направления инвестиций для развития факторов экономического роста, и определены механизмы государственного управления, направленные на решение инвестиционных проблем, характерных для современной экономической системы региона, и формирование благоприятного инвестиционного климата. На основе анализа особенностей инвестиционной деятельности в Кызылординской области, оценки уровня ее инвестиционной привлекательности определено, что темпы роста инвестиций в региональную экономику при определенных обстоятельствах являются индикатором социально-экономического развития региона. Выявлены такие особенности инвестиционной модели Кызылординской области, как стабильность её инвестиционного климата, высокий инфраструктурный потенциал, благоприятное состояние окружающей среды, активное развитие финансового сектора.

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность, финансы, капитал, регион, инвестиционная политика, инвестиционный проект.

FACTORS INFLUENCING THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF THE ENTERPRISE IN THE KYZYLORDINA REGION

G.E. TALAPBAYEVA¹, candidate of economic sciences
A.M.SHILMANOVA¹, candidate of economic sciences
Zh.N.YERNIYAZOVA¹, candidate of economic sciences

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University, Republic of Kazakhstan

Annotation

The article provides an analysis of the basics of assessing the level of investment attractiveness of the region as a subject of market competition and the development of theoretical and methodological recommendations of an organizational and economic nature aimed at increasing investment activity in the region.

Conceptual provisions of the state investment policy determining the directions of investments for the development of economic growth factors are formulated and public management mechanisms aimed at solving investment problems characteristic of the modern economic system of the region and the formation of a favorable investment climate are developed on the basis of an analysis of the specific features of investment activity in the Kyzylorda Oblast, assessing the level of its investment attractiveness determined that empty investment growth in the regional economy, under certain circumstances, are an indicator of socio-economic development of the region.

Keywords: investment attractiveness, finance, capital, region, investment policy, investment project.

IRSTI 14.31.07

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR OPTIMIZATION OF PROFESSIONAL TRAINING OF THE FUTURE TEACHER OF TECHNOLOGY

M.D.TOGYS¹, graduate

ZH.ZH.SMAILOVA¹, candidate of technical sciences, academic assistant professor

¹Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Republic of Kazakhstan

Annotation

Teacher training is a continuous process that presupposes the unity of pre-university, university and post-university training. Most teaching scientists express the opinion that it takes 9-10 years for high-quality teacher training: the pre-university stage is 2 years, the university year is 4-5 years, and the postgraduate stage is 3 years - economic, environmental, aesthetic and other factors of preparation, orientation of the educational process to the formation of competence and the ability of a specialist to find effective and non-standard solutions, taking into account the needs and society and the subject of activity itself. From these positions, the training of future teachers of technology and entrepreneurship is designed to ensure readiness and competence in transforming the surrounding reality, the ability to find effective ways to change social and economic practices. For the successful formation of readiness for transformational activities, special conditions are needed to facilitate the solution of technical and technological tasks and tasks, to carry out practical work aimed at mastering the methods of transforming objects to achieve their goals.

Keywords: professional competence, teaching skills, teacher of vocational school, teacher's professional activity

The purpose of the study is to substantiate the pedagogical conditions for optimizing the professional training of a future teacher of technology and entrepreneurship.

The object of the research is the professional preparation of the future teacher of technology and entrepreneurship.

The subject of the research is the conditions for optimizing the professional training of a future teacher of technology and entrepreneurship.

Research hypothesis. Professional training of the future teacher of technology and entrepreneurship will be optimal if:

- content of training to focus on the formation of competencies for the transformation of the surrounding reality, taking into account the interests, aptitudes and abilities of students;

- to ensure the differentiation of vocational training from the standpoint of taking into account the technological features of its course;
- use methods and forms that contribute to the inclusion of the future teacher in the project-conversion activities.

The relevance, scientific significance, theoretical and practical development of this problem predetermined the choice of the research topic. Pedagogical conditions of professional training of future teachers of technology in modern conditions. The aim of the research is theoretical and methodological substantiation of the process of professional and pedagogical training of future teachers of technology. The object of the research is professional and pedagogical activity aimed at training future teachers of technology. The subject of the research is the process and pedagogical conditions of professional-pedagogical and professional-methodical preparation of the teacher of technology in modern conditions. The hypothesis of the study consists of the assumption that the process of professional and pedagogical training of future teachers of technology in modern conditions will be effective if there is:

- a scientifically substantiation of the theoretical and methodological foundations of professional and pedagogical activity;
- a development of a structural model of the teacher of technology, based on the synthesis of technological and artistic-art components of teacher training;
- an introduction into the educational process a new system of special, optional courses and group classes, taking into account the ethnographic features of the Tajik people, which will improve the process of professional-pedagogical and professional-methodical training of teachers of technology with new qualifications that meet the modern requirements of the market economy, as, at the same time, will be implemented cognitive needs, the ability to self-realization and goal-setting specialist. The importance of science and education in human development was emphasized by the President N. A. Nazarbayev: «our priorities are to develop an innovative system of science and education, to ensure the prosperity of culture and spiritual potential of the nation». The integration of Kazakhstan into the global educational space, the change of the paradigm of education, the formation of its new national model do not ignore the quality of training of teachers, those who will solve the problem of education of the young generation with an innovative type of thinking, with a developed worldview culture and multicultural consciousness. To implement these tasks requires a creative teacher, able to carry out innovative processes, the development of vocational education teacher formation of a new formation [1].

Competence-based approach allows to determine the level of knowledge of the teacher, to find out how much he is capable:

- to solve the problems of training, education and development in their dialectical relationship and unity;
- to attract the attention of students and interest them in the studied material;
- take into account the age and psychological characteristics of students, as well as their level of development and on this basis to provide an individual and differentiated approach;
- build their relationships with students on a humane, democratic basis;
- combine theory and practice in teaching the subject;
- to be fluent in innovative technologies. [2]

The main requirements for activities focused on the development of the educational system are expressed in a number of laws. V.I. Pikelnaya among them highlights the pattern of unity of management, the pattern of optimal combination of centralization and decentralization, the pattern of an adequate ratio of the control and managed subsystems, the pattern of influence of management actions on the final result of educational activities. These patterns are reflected in the principles, functions, forms of management [3].

Program-target approach to the management of vocational education is considered:

- a) the fundamental features of the system of development management of training – the integrity of the development, result orientation, advanced management, availability of development

programmes that meet specific criteria (relevance, predictability, rationality, realness, integrity, accountability, sensitivity to failure), flexible organizational structures, democratic leadership, outpacing the control;

b) system planning of training development-problem-oriented analysis, sequence of analysis, analysis of results, analysis of the educational process, conditions, as a result of which the concept of development should be drawn up, the strategy of changes is developed, the tasks of each stage, the objectives of the program, the development of the plan for the implementation of changes;

C) management of program implementation – building the organizational structure of the program, creating a favorable motivational environment for innovation, advanced control. [4]

The aim of the professional educational institutions in the traditional educational system at all times was to master only the professions, at the present time it is a bit different. Nowadays, in order to prepare a competitive individual penetrating into the world educational space we need to offer an educational system that has results. It is obvious that preparing a competitive individual is based on competence abilities of a person. Recent penetration of the notions of «competence» or «competency» means the unity of personal qualities and knowledge, skills, experience. In most literature we notice the common use of such terms as «information competence» and «computer competence». The periods of formation of the above mentioned notions are found in the works of the following scholars such as VA. Bolotov, O.Y. Zaslavskaya, D. Sh. Matros, N.F. Talyzina, O. Shamova ([1; 5; 10; 1; 8] and others). VM. Shepel includes the theoretical applied preparation into the definition of competency that is important in using knowledge, qualification and experience [7].

Let's give an explanation of the definition of the notions «competence» and «competency». Competence is a specialist that has rights to make decisions on a certain professional field. Competency is the ability of the specialist that has knowledge, qualification and skill on a certain field and is able to carry out all them [10]. R.S. Omarova in her researches has pointed out several competences (its value comprehension, common cultural, cognitive teaching, informative, communicative, social service, individual's self development). Among these competences the informative competence is the creative using skill of the student of a certain discipline and the information about the world as well. With the help of different kinds of sources (television, audiocassette, telephone, computer) and also information technologies (video, cassette, electronicmail, Internet) their investigating skills will develop and they will learn to analyze, to explore, to evaluate, to keep and to issue information [9].

The teaching, educating and upbringing the contemporary student needs some requirements, it is forming an individual that has certain competences. They are:

- valuable directed competence (civilian activeness, understanding the political system, the ability of evaluating, loving one's country);
- culture cognition competence (differentiating the national peculiarities, comparing the culture of his own nationality and other nationalities, comparing culture of the world, being able to analyze them);
- cognitive teaching (organize his/her own educational ability, to plan it, to improve investigating skills, analyzing, being able to make conclusions);
- the communicative competence (being able to use communicative methods with people, having the communicative skills of the Kazakh language as the state language, the foreign language in international relations);
- the information technology competence (being able to work with the help of information technology and the technical objects, self investigation, the ability of selecting, analyzing, the ability of carrying out the change);
- social labour competence (being able to analyze the social events, making solutions, being able to impact on himself due to the society interests in different life conditions);
- the competence of the individual's self development (family labour, having the active knowledge and experience in the field of economic and political and social relations) [6].

The development of students' competency qualities requires comprehensive educational competences of teachers. The teacher has the opportunity of forming the students' competence only in that case when he/she offers the tasks that the individual would be able to use it in life.

Accordingly, the teacher should devote himself / herself to his/her profession and has the correct project of his own professional development.

M.B. Lebedova, O.N. Shilova point out the components of the professional information competence [9]:

- searching and joining the extra information in order to use the Internet resources in teaching;
- giving teaching information with the help of different kind of computer equipments;
- to participate in the Internet-conferences and in other activities to improve his / her professional level;
- to establish computer teaching and to show teaching information through standard equipments and aids;
- to make up computer tests with the help of standard appendixes and special programmes;
- to make reiting grading of the students' knowledge with the help of standard appendixes;
- to establish base data for teaching with the help of standard appendixes and special programmes;
- HTML-editors, with the help of standard appendixes and aids to make electronic coursebooks and materials and to establish individual internet resources for teaching;
- to be able to use the ready multi-media aids in teaching and educating;
- management of educational process with the help of standard appendixes and special programs.

The definitions of the notion «information and communicative and technological competency (ICT)», requirements for the ICT and different techiques for identifying the formation levels of teachers' ICT competences are thoroughly considered in the works of L.N. Gorbunova, E.Y.: «information competence of the teacher» shows the level of information usage in learning[2; 8].

Present educational specialists need to master the following informative-communicative competences:

- using the opportunities of informative-communicative technologies as the effective methods of searching information and keeping them;
- mastering the skills of working with different kinds of the computer information;
- having the skill of information search in the Internet;
- mastering the skills of organizing lessons and out of class lessons using computer and interactive technologies;
- taking into account the peculiarities of the Internet-technology, mastering the skill of using them in the exact courses.

M.P. Lapchik: «The teacher's information competency is a special type of organizing the subject knowledge that gives the opportunities of making the effective decisions and shows the level of using the Internet and information technologies in the educational process and professional action» [10].

Thus, we can say that the professional competence of the teacher of technology is not only the formation of the readiness of the individual to carry out professional activities, but also the readiness of the individual as a prerequisite for the effectiveness of any activity, including professional (pedagogical). A person may have the necessary knowledge, skills, educational and life experience, value attitude to the activity, motives of activity, formed professionally important qualities for the implementation of this activity, but if he is not ready to carry out this activity psychologically, if there is no inner confidence, mood to perform professional activities, we can not consider him a professionally competent teacher.

References:

- 1.Bolotov V.A., Serikov V. V. Kompetentnostnaja model': otidei k obrazovatel'no jprogramme // Pedagogika. — 2003. — № 10. — S. 8—14.

2. Gorbunova L.N. Issledovatel'ski orientirovannoe povyshenie kvalifikacii pedagogicheskikh kadrov kak resursrazvitija obrazovanija: voprosy teorii i praktiki: Monografija. — M.: APK i PPRO, 2008. — 306 s.
3. Ershov A.P. Vvedenie v teoreticheskoe eprogramirovanie (besedy o metode). — M.: Nauka, 1977. — 288 s.
4. Zakon Respubliki Kazahstan ob informatizacii (s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 03.07.2013 g.). — URL: <http://kze.docdat.com/docs/1929/index-132376.html>
5. Zaslavskaja O.Ju. Razvitie upravlencheskoj kompetentno stiuchitelja v sistemem nogouro vne vojpodgotovki v oblasti metodiki obuchenija informatike: diss.... d-raped. nauk. — M., 2008. 443 s.
6. Karaev Zh.A., Kobdikova Zh.U. Aktual'nye problem ymodernizacii pedagogicheskoy sistemyna osnove tehnologicheskogo gopodhoda. — Almaty: Zhazushy, 2005. — 200 s.
7. Kolin K.K. Informatizacija obrazovanija i fundamental'nye problemyin formatiki. — URL: http://ito.edu.ru/sp/SP/SP-0-2007_04_24.html
7. Kulik E.Ju., Patarakin E.D. WikiWiki v organizacii uchebnogo processa // Svobodnoe programnoe obespechenie v vysshejskole: Tezisy dokladov konferencii (28—29 janvarja 2006 g., g. Pereslavl'-Zalesskij). — M., 2006. — S. 21—23.
8. Lapchik M.P. Podgotovka pedagogicheskikh kadrov v uslovijah informatizacii obrazovanija: Ucheb. posobie. — M.: BINOM. Laboratorija znaniy, 2013. — 182 s.
9. Matros D.Sh., Polev D.M., Mel'nikova N.N. Upravlenie kachestvom obrazovanija na osnovenovykh informacionnykh tehnologij i obrazovatel'nogo monitoringa. — M.: Pedagogicheskoe obshhestvo Rossii. — 2001. — 128 s.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ОПТИМИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА-ТЕХНОЛОГА

Д. М. ТОҒЫС¹, магистрант,
Ж.Ж.СМАЙЛОВА¹, кандидат технических наук, доцент

¹Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Республика Казахстан

Аннотация

Подготовка преподавателей - это непрерывный процесс, предполагающий единство довузовской, вузовской и послевузовской подготовки. Большинство ученых-педагогов высказывают мнение, что для качественной подготовки преподавателей требуется 9-10 лет: довузовский этап-2 года, университетский год - 4-5 лет, а последипломный этап-3 года. С этих позиций подготовка будущих учителей технологии и предпринимательства призвана обеспечить готовность и компетентность в преобразовании окружающей действительности, умение находить эффективные пути изменения социально-экономических практик. Для успешного формирования готовности к трансформационной деятельности необходимы особые условия, способствующие решению технических и технологических задач и задач, проведению практической работы, направленной на овладение методами трансформации объектов для достижения поставленных целей.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, педагогические навыки, учитель профессионального училища, профессиональная деятельность учителя.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ТЕХНОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ДАЙЫНДЫҒЫН ОҢТАЙЛАНДЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Д. М. ТОҒЫС¹, магистрант,
Ж. Ж. СМАЙЛОВА¹, техника ғылымдарының кандидаты, доцент

Аңдатпа

Оқытушыларды даярлау-бұл жоғары оқу орнына дейінгі, жоғары оқу орнынан кейінгі және жоғары оқу орнынан кейінгі даярлықтың бірлігін көздейтін үздіксіз процесс. Ғалым-педагогтардың көпшілігі оқытушыларды сапалы дайындау үшін 9-10 жыл талап етіледі: жоғары оқу орнына дейінгі кезең-2 жыл, университеттік жыл-4-5 жыл, дипломнан кейінгі кезең-3 жыл. Осы тұрғыдан болашақ технология және кәсіпкерлік мұғалімдерін дайындау қоршаған шындықты қайта құруға дайындық пен құзыреттілікті, әлеуметтік-экономикалық практикаларды өзгертудің тиімді жолдарын таба білуді қамтамасыз етуге бағытталған. Трансформациялық қызметке дайындықты табысты қалыптастыру үшін техникалық және технологиялық міндеттер мен міндеттерді шешуге, қойылған мақсаттарға жету үшін объектілерді трансформациялау әдістерін игеруге бағытталған практикалық жұмысты жүргізуге ықпал ететін ерекше жағдайлар қажет.

Кілт сөздер: Кәсіби құзыреттілік, педагогикалық дағдылар, кәсіби училище мұғалімі, Мұғалімнің кәсіби қызметі.

IRSTI 03.61.21

URBANIZATION AND STATE FORMATION ON THE NORTHERN SILK ROAD: THE DZHANKENT PROJECT

H.HÄRKE¹, professor of the Honorar Department of medieval archaeology

I.A.ARZHANTSEVA², candidate of historical sciences, chief researcher

Leading researcher of the institute of ethnology and anthropology

A.A.TAZHEKEYEV³, candidate of historical sciences,

director of the research centre for archaeology and ethnography

¹University of Tübingen, Germany,

²Russian Academy of Sciences, Russian Federation,

³Korkyt Ata Kyzylorda State University, Republic of Kazakhstan

Annotation

Urbanization and public education were probably the two most fundamental transformations of early medieval societies on the northern periphery of Eurasian civilizations from Byzantium to China. Our project in Jankent explores the origins of the early medieval city in response to climate change and changing trade patterns in the context of the formation of a nomadic state east of the Aral Sea. In its current international format, the project has been conducted since 2011 in cooperation with the University of Kyzylorda (Kazakhstan), Tübingen University (Germany) and the Russian Academy of Sciences (Moscow). We are currently developing plans for the next three years (2018-2020) of our joint field work and a research project.

Keywords: Dzhankent, nomadic state, medieval city, field work

The site of Dzhankent: current knowledge

Dzhankent is a deserted early medieval town about 25 km south-west of the modern town of Kazaly (formerly Kazalinsk). It is a scheduled monument today, marked by the ruins of ancient walls which are up to 10 meters high in places and enclose an area of 16 ha. Several Arab geographers of the 10th–12th centuries mention a town of the Turkic Oguz nomads called ‘Jengi-Kent’ (Turkic for ‘New Town’), a couple of sources (Ibn Rustah, Ibn Hawqal, possibly

the *Hudud-al-Alam*) even identify it as the seat of their *yabgu* (ruler). As early as the 1920s, V.V. Bartold identified Dzhankent as the site of the recorded Jengi-Kent [1, 2002]. The town is also important to Kazakh identity because it is believed to be the home of the Kazakh cultural hero, Korkyt Ata, the reputed inventor of the traditional two-string lute (*kobyz*).

In spite of its label as Oguz ‘capital’, Dzhankent is located on the interface of the nomad steppes to the north, and the civilization of Khorezm to the south (Fig. 1). It is also on the crossroads of two key trade routes: the east-west trade along the northern branch of the early medieval Silk Road (along the Syr-Darya), and the north-south trade from the Volga Bulgars to Khorezm. These routes intersect in the northern Aral Sea region, which may explain the concentration of early medieval towns in the delta of the Syr-Darya. Sergej Tolstov coined the term ‘marsh towns’ for them, on account of their location in a, then, wet and marshy landscape [2; 3]. Since that time, the delta has dried out, and Dzhankent is located today in a semi-desert (Fig. 2). Among these ‘marsh towns’, Dzhankent stands out because of a rectilinear, T-shaped wall circuit, a citadel in the north-western corner, and a regular lay-out of buildings in the western half, close to the citadel (Fig. 3). Of crucial importance for the interpretation of Dzhankent are the three pottery styles found here: local Dzhety-Asar tradition, nomad Oguz pottery, and Khorezmian wares from the south.

Even before any systematic fieldwork had been started in 2005, several hypotheses (partly competing, partly complementary) were advanced to explain the emergence of Dzhankent and the other ‘marsh towns’:

- Tolstov suggested that the ‘marsh towns’ originated in the Late Hellenistic period (1st-3rd cent. AD), but were re-fortified in the 9th/10th centuries AD by the Turkic Oguz [2; 3].

- The historian Agadzhanov inferred from the written sources that Dzhankent (while it may have existed earlier) was rebuilt and fortified in the 10th century by “Khorezmian engineers”, and that Khorezmian “colonists” made up the majority of its population [4, p. 133-134; 5, p. 165].

- Levina countered Tolstov’s ideas on the origins of the ‘marsh towns’ with the suggestion that these towns were the result of a population shift from the Dzhety-Asar Culture (located further upriver) which had been caused by a shift of the Syr-Darya river bed [6; 7].

- Vajnberg has added that the surface finds of pottery from Kesken-kujuk-kala suggest a mixed population made up of nomads and sedentary elements, probably Khorezmians, and dated the ‘marsh towns’ firmly to the 7th-10th/11th centuries [8].

The history of fieldwork at Dzhankent started in the 18th century, but excavations which satisfy modern standards have been undertaken only since 2005 by a Moscow [9], and in 2006 by an Almaty team [10]. Discoveries before 2011 included a built-up area with a metal workshop and small houses in Central Asian style along a small street or within an urban ‘estate’, all of 9th/10th century date [11; 12]. Trenches in the citadel by an Almaty team have remained largely unpublished, but have apparently failed to go deeper than the 9th/10th century layers of the Oguz town [13].

Our own project at Dzhankent started in 2011 with an excavation which was funded the Wenner Gren Foundation (USA) and directed by I.A. Arzhantseva (Russian Academy of Sciences Moscow), H. Härke (University of Tübingen, Germany) and S. Karamanova (Korkyt-Atat State University of Kyzylorda) [14]. We used carefully targeted trenches to establish that the T-shaped lay-out was not the result of a later extension, and that there had been at least one predecessor settlement under the 9th/10th century citadel and town walls. A small series of ten radiocarbon dates (the first such dates from any medieval urban site in the region) gave a bracket of late 7th/8th to 12th centuries AD for occupation at this location. And the first-ever geophysical prospection at Dzhankent confirmed the appearance of regular lay-out (visible on aerial photographs and on the first plans) next to the west gate (see Fig. 3).

Since 2012, work at Dzhankent has been continued each year on a small scale. A trench (No. 1) in the centre of the lower town showed much deeper stratification than had been found in 2005 to 2009; an extension of the trench (No. 2) at the citadel wall produced evidence of

towers at the top; and below the 8th century level, we found a lower occupation layer, apparently with an increase in fish remains. Thus, our fieldwork since 2011 has shown that none of the previously existing hypotheses about the origin of Dzhankent agrees with all of the available evidence, and they all ignore the important question of trade in relation to the location [15]. On the basis of the written sources and our own archaeological results so far, we have developed our working hypothesis for further fieldwork:

- Dzhankent was founded as an unenclosed settlement by a sedentary Dzhety-Asar population, probably in the 7th century AD on the location of an even earlier settlement, possibly in response to the emergence of the northern Silk Road.

- The site was transformed in the 9th or 10th century into a fortified, fully urban settlement on a Khorezmian model, probably with the involvement of Khorezmians, to serve as a trading post and elite centre for the emerging Oguz nomad empire.

- It was abandoned in the 11th or 12th century when the Oguz polity disintegrated and/or the local river channels shifted.

The site of Dzhankent: planned work

Testing this hypothesis is the main aim of the planned work for the next several years. Key questions arising from the hypothesis relate to the dating of the developmental phases of the site, their relationship to changes in subsistence economy and trading patterns, the lay-out and functional components of the town, the composition of the population, and changes in the local environment and their impact on the settlement. These questions will be tackled by archaeological, geophysical, pedological and geomorphological fieldwork, and in analyses of finds and data. The general set of methods to be applied is the interdisciplinary geoarchaeological approach developed by I.A. Arzhantseva in fieldwork on the Uighur palace complex of Por-Bazhyn in Tuva [16; 17].

Archaeological fieldwork is to be carried out within and around Dzhankent, with shifting emphases from year to year. A primary focus will be the citadel because it is here that evidence of the elite element among the population is most likely. Electrotomography indicates at this spot a natural (?) mound where one might expect the earliest pre-Dzhety-Asar settlement (traces of which, with more abundant fish remains, were glimpsed at the end of the 2014 season). A complete laser scan of the site is needed to replace the Khorezmian Expedition plan of Dzhankent from 1963. Subsequent work is planned to concentrate on the lower town (*shahristan*) where evidence of economic activities and social differentiation is sought. Aerial photographs and preliminary prospection suggest a number of structural zones here, including a possible elite estate as well as areas of regular lay-out indicative of a planning authority. Finally, attention has to shift to areas outside the town walls which may contain information about economy, crafts (indicated by magnetic anomalies north of the town) and trade (caravanserai outside east gate? Northern annexe serving as livestock corral or slave pen?).

This fieldwork is to be supplemented by a programme of scientific research. Geophysical work will be carried out by Prof. I. Modin [18] whose team will, over three seasons, create a complete plan of the site within the walls using geomagnetic prospection. Electrotomography will give vertical sections at critical points, particularly in the deeply stratified citadel area. Geomorphological work by Prof. A. Panin [19] will be aimed at the reconstruction and dating of the river palaeochannels around Dzhankent; their location is crucial for interpretations relating to trade along the river and to the eventual abandonment of the town. Soil sciences specialists (led by Dr M.A. Bronnikova, Russian Academy of Sciences, Moscow) will study the contemporary and historical topography of the site and its surroundings, and identify functional zones within the town. These studies are to be supported by a substantial series of scientific dates (AMS C14 and OSL).

Post-excavation analyses are intended to provide further data for the interpretation of the development and functions of Dzhankent. In the first instance, this relates to small finds from the planned trenches: pottery, metal objects, and coins. Pottery is the most frequent category of finds; it is hoped that its close analysis, and comparison with other sites in Central Asia, will

answer important questions about the composition of the population and about trade. For the latter question, the study of the Samanid coins from Dzhankent is a key element. The analysis of pottery, fortifications and domestic architecture will be entrusted to current and former students and employees of Kyzylorda State University, for doctorates from Tübingen and Almaty.

The osteological and isotope analyses of animal bones are crucial because these are one of the largest categories of finds, and because they are essential for answering questions about subsistence economy and livestock trade. Fish remains are potentially informative for the issue of possible economic change from the earliest settlement to the later town. These analyses will be carried out by western specialists with extensive research experience in Central Asia, Dr. A. Haruda and Dr. A. Miller [20].

Our project will be advised and guided by an International Advisory Committee (IAC) with a dozen outstanding specialists from six countries. They will be informed and consulted by us in two workshops: (1) a field seminar on 'Dzhankent and its Local Context' at the end of the first fieldwork season, in order to present the methodology and interim results, to obtain comments and suggestions, and to identify gaps which might be filled in the second half of the project; and (2) a colloquium on 'Early Medieval Urbanization and State Formation in East and West' at Tübingen at an advanced stage of the project, with a presentation of the fieldwork results, with papers by the IAC members, and a small number of additional speakers on the history of urbanization outside Eurasia in order to put the Dzhankent results in a wider context.

Research contexts and interpretational frameworks

Our Dzhankent project is located at the intersection of several key issues of archaeological, historical and environmental research. One of these which is already international and multi-disciplinary is the geographical and environmental debate on the so-called 'Aral Crisis' [21; 22]. Archaeology has recently come into the focus of this debate by providing dating evidence for past water levels and changing coastlines of the Aral Sea [23; 24; 25; 26; 27]. Hydrographic research had already been carried out in the Aral Sea region between 1937 and 1993 by the Khorezmian Expedition of the Academy of Sciences of the USSR, but with an emphasis on ancient irrigation systems [28; 29; 30]. As early as 1971, Dzhankent was linked to these environmental issues by Levina's suggestion that a shift of the Syr-Darya river bed may have led to a displacement of the Dzhety-Asar population which then founded Dzhankent [6; 7]. This suggestion has not been followed up so far by systematic interdisciplinary research. The change over time of river channels in the Syr-Darya delta has recently been explored by A.A. Tazhekeev on the basis of distributions of archaeological finds [31; 32]. In future, we need to turn around the procedure by using environmental and pedological evidence to explain observed changes in settlement locations.

Nomad state formation has seen an increasingly lively debate over the last three decades, influenced by the growth of 'early state' theory [33]. Leaving aside issues of the classification of complex nomad societies [35; 36; 37], there appears to be widespread agreement with Di Cosmo's (1999) suggestion that nomad state formation requires the inclusion of sedentary societies into steppe empires, supplying administrators, craftsmen, traders etc. [37; 38]. Such 'middle-class' specialists are absent from nomad societies, but they are the social groups providing some of the defining 'state' services to society. In complex societies, they are located in towns, which is why urbanization appears to play a particular role in the process of nomad state formation. There is consensus among specialists that even pre-state steppe empires usually had an imperial centre of urban character, and that towns are a crucial feature of developed nomad states such as those of the Kushan, Uighurs, Khazars etc. [39; 40; 36]. Features expected in urban centres of nomad polities include: a palace/elite complex; writing (e.g. inscriptions); elements of administration and central control (seals, own coinage etc.); division of labour (specialized crafts); and evidence of long-distance trade [20; 34; 36; 41; 42].

These arguments have re-ignited the debate on steppe urbanization. What has been missing so far in this emerging debate is a wider perspective, both in terms of theory and geography,

which is surprising as the later first millennium AD seems to have been a phase of state formation and associated urbanization in a belt across Central Asia, the Caucasus and Europe. In the East, the debate on the origins and roles of towns in nomad states has tended to revolve around the key factors of elite residences, military functions, and trade [43; 1; 44; 45; 46; 47]. In the West, there has been a parallel, but unconnected debate since the 1980s on the proto-urban central places and trading towns in the incipient states of north-western Europe between the 7th and 11th centuries AD. One key argument of the western debate should be particularly relevant to the eastern debate and to our own project: the hotly debated, causal link between long-distance trade, state formation and urbanization [48; 49; 50; 51; 52]. Another relevant strand of the western debate sees medieval state formation as a ‘package’ which includes centralization, urbanization, trade and religious change [53; 54]. The linkage between these various elements is clearly apparent in processes of the 9th/10th centuries in the British Isles, Scandinavia and the Rus’ [55; 54; 56]. A broader cultural-anthropological perspective and a fresh comparative look at the links between early medieval state formation, urban origins and trade are long overdue and likely to inspire new approaches [57; 58; 59].

References:

1. BARTOLD, V.V. 2002. *Raboty istorii i filologii turkskikh i mongol'skikh narodov* [Studies on the History and philology of the Turkic and Mongol peoples]. Moscow.
2. TOLSTOV, S.P. 1947. Goroda Oguzov [Towns of the Oguz]. *Sovetskaya Etnografiya* 1947 no. 3. 57-102.
3. TOLSTOV, S. P. 1962. *Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta* [In the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes]. Moscow.
4. AGADZHANOV, S.G. 1969. *Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednei Asii IX-XIII vekov* [Essays on the history of the Oguz and Turkmen of Central Asia, 9th – 13th centuries]. Ashkhabad.
5. KHAZANOV, A.M. 2005. Nomads and cities in the Eurasian steppe region and adjacent countries: a historical overview. In: S. Leder and B. Streck (eds.). *Shifts and drifts in nomad-sedentary relations*. Wiesbaden: Reichert. 163-178.
6. LEVINA, L.M. 1971. *Keramika nizhnei i srednei Syrdarya v pervom tysyacheletii n.e.* [Pottery of the Lower and Middle Syr-Darja in the 1st millennium AD] (Trudy Khorezmskoi Arkheologo-Etnograficheskoi ekspeditsii VII). Moscow.
7. LEVINA, L.M. 1996. *Etnokul'turnaya istoriya vostochnogo Priaraliya* [Ethno-cultural history of the eastern Aral Sea region]. Moscow.
8. VAJNBERG, B.I. 1999. *Etnogeografiya Turana v drevnosti* [Ethnogeography of Turan in antiquity]. Moscow.
9. ARZHANTSEVA, I.A., J.K. KURMANKULOV, E.D. ZILIVINSKAYA, S.A. RUZANOVA & J.T. SYDYKOVA 2007. *Materialy Dzhankentskoj arkheologicheskoy ekspeditsii* [Materials of the Dzhankent archaeological expedition]. Kyzyl-Orda.
10. AKHATOV, G.A., T.N. SMAGULOV, A.S. GANIEVA & G.T. AMIRGALINA 2008. *Arkheologicheskie issledovaniya drevnego gorodishcha Jankent* [Archaeological research at the ancient site of Dzhankent]. Annual field report, Institute of Archaeology, Almaty.
11. KURMANKULOV, Zh. K., I.A. ARZHANTSEVA, E.D. ZILIVINSKAYA, S.A. RUZANOVA & Zh.T. SYDYKOVA 2007. *Materialy Dzhankentskoj arkheologicheskoy ekspeditsii: Arkheologicheskie raboty na gorodishche Dzhankent v 2006*. [Materials of Dzhankent archaeological expedition: Archaeological work at the town of Dzhankent in 2006]. Kyzylorda: Inzhy-Marzhan.
12. ARZHANTSEVA, I.A., E.D. ZILIVINSKAYA, M.S. KARAMANOVA, S.A. RUZANOVA, K.Z. UTKEL'BAEV, Zh.T. SYDYKOVA & S.U. BILALOV 2010. *Svodnyj otchet ob arkheologicheskikh rabotakh na gorodishche Dzhankent v 2005-2007, 2009 gg.* [Joint report on archaeological work at the town of Dzhankent in 2005-2007 and 2009]. Kyzyl-Orda: Inzhu-Marzhan.
13. BAJPAKOV, K.M., D.A. VOYAKIN & R.V. ILIN 2012. The towns of Huwara and

Yangikent, the old and new capitals of the Oghuz state. *Bulletin of IICAS* 16. 22-44.

14. ARZHANTSEVA, I.A., M.S. KARAMANOVA, S.A. RUZANOVA, A.A. TAZHEKEEV, I.N. MODIN & H. HÄRKE 2012. Early medieval urbanization and state formation east of the Aral Sea: Fieldwork and international workshop 2011 in Kazakhstan. *The European Archaeologist* 37. 14-20.

15. ARZHANTSEVA, I.A. & A.A. TAZHEKEEV 2014. *Kompleksnie issledovaniya gorodishcha Dzhankent. Raboty 2011-2014 gg.* [Interdisciplinary research in the town of Dzhankent. Fieldwork 2011-2014]. Almaty: Arys.

16. POR-BAJIN 2008. *The Por-Bajin Fortress: Almanac*. Moscow.

17. ARŽANCEVA, I., A. TAŽEKEEV & H. HÄRKE 2013. Džankent – eine frühmittelalterliche “Sumpfstadt“. *Archäologie in Deutschland* 3/2013. 60-61.

18. MODIN, I., M. ANDREYEV, S. AKULENKO, M.Ya. KATS & I.A. ARZHANTSEVA 2010. Geophysical investigations on Por-Bajin Island in the Republic of Tuva. *Moscow University Geology Bulletin* 65:6.

19. PANIN, A.V., M.A. BRONNIKOVA, O.N. USPENSKAYA, E.A. KONSTANTINOV, A.V. KOSHURNIKOV, E.V. SELEZNEVA, Yu.N. FUZEINA, E.D. SHEREMETSKAYA & I.A. ARZHANTSEVA 2012. Evolution of Tere-Khol Lake and the holocene dynamics of the environment in the southeastern part of the Sayan-Tuva highland. *Doklady Earth Sciences* 446:2. 1204–1210.

20. MILLER, B. 2014. Xiongnu “kings” and the political order of the steppe empire. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 57. 1-43.

21. ANDRIANOV, B.V., N.F. GLAZOVSKIY, L.M. LEVINA & L.A. TIMOSHUK 1991. *Aral'skij krizis (istoriko-geograficheskaya retrospektiva)* [The Aral Crisis: historical-geographical retrospective]. Moscow.

22. DZHANALIEVA, K.M. 1998. *Kharakteristika geosistem* [Characteristics of the geosystem]. Almaty.

23. BOROFFKA, N.G.O., K.M. BAJPAKOV, G.A. ACHATOV, A. ERZHANOVA, A., D.A. LOBAS & T.V. SAVEL'eva 2004. Prospektionen am nördlichen Aral-See, Kasachstan. *Arch. Mitt. Iran und Turan* 35-36. 1-81.

24. BOROFFKA, N., K. BAJPAKOV & T. SHIRINOV 2005. Archaeology and climate: Human reactions and actions relating to water level changes of the Aral Sea. *Geophysical Research Abstracts* 7, No. 07458.

25. KRIVONOGOV, S.K. 2009. Extent of the Aral Sea drop in the Middle Age. *Doklady Earth Sciences* 428:7. 1146–1150.

26. KRIVONOGOV, S.K., Ya.V. KUZMIN, G.S. BURR, S.A. GUSSKOV, L.B. KHAZIN, E.Y. ZHAKOV, A.N. NURGIZARINOV, R.Kh. KURMANBAEV & T. KENSHINBAY 2010. Environmental changes of the Aral Sea (Central Asia) in the Holocene: Major trends. *Radiocarbon* 52, No. 2–3. 555–568.

27. DODSON, J., A.V.G. BETTS, S.S. AMIROV & V.N. YAGODIN 2015. The nature of fluctuating lakes in the southern Amu-dar'ya delta. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 437. 63–73.

28. ANDRIANOV, B.V. 1969. *Drevnie orositel'nye sistemy Priaralya* [Ancient irrigation systems of the Aral Sea region]. Moscow.

29. RAPOPORT, Yu.A., E.E. NERAZIK & L.M. LEVINA 2000. *V nizov'yakh Oksa i Yaksart: Obrazy drevnego Priaral'ya* [On the lower Oxus and Jaxartes: Images of the ancient Aral Sea region]. Moscow.

30. BISENOV, K.A., I.A. ARZHANTSEVA, N.Yu. VISHNEVSKAYA & A.A. TAZHEKEEV (eds.) 2013. *Tsivilisatsii, zateryannye v peskakh'* [Civilizations lost in the sand]. Astana: Zhasyl Orda.

31. TAZHEKEEV, A.A. 2012. Istoriya obvodneniya yuzhnykh protokov Nizhnej Syrdari po arkheolo-gicheskim dannym. Inkardar'ya [The history of water supply of the southern channels of the Lower Syrdarya according to archaeological data. Inkadar'ya]. In: *Materialy III mezhdunarodnoj konferentsii 'Kadyrbaevskie chteniya – 2012'*. Aktobe 2012.

32. TAZHEKEEV, A.A. 2013. Istoriya obvodneniya yuzhnykh protokov Nizhnej Syrdari po arkheologicheskim dannym. Zhanadar'ya [The history of water supply of the southern channels of the Lower Syrdarya according to archaeological data. Zhanadar'ya]. In: *Trudy filiala Instituta arkheologii im. A.Kh. Margulana v g. Astana*. Vol. 2. Astana 2013.
33. CLAESSEN, H.J.M. & P. SKALNIK (eds.) 1979. *The early state*. Den Haag: Mouton.
34. KRADIN, N.N. 2008. Early state theory and nomads. *Social Evolution & History* 7:1. 107–130.
35. KRADIN, N. 2011. Stateless empire: The structure of the Xiongnu nomadic super-complex chiefdom. In: U. Brosseder and B. Miller (eds.). *Xiongnu archaeology: Multidisciplinary perspectives of the first steppe empire in Inner Asia* (Bonn Contributions to Asian Archaeology 5). Bonn. 77-96.
36. KRADIN, N.N. 2014. *Nomads of Inner Asia in transition*. Moskau: URSS.
37. GRININ, L.E., R.L. CARNEIRO, D.M. BONDARENKO, N.N. KRADIN & A.V. KOROTAYEV (eds.) 2004. *The early state, its alternatives and analogues*. Moscow: URSS.
38. HONEYCHURCH, W. 2015. *Inner Asia and the spatial politics of empire: Archaeology, mobility and culture contact*. New York etc.: Springer.
39. KHAZANOV, A.M. 2004. Nomads of the Eurasian steppes in historical retrospective. In: L.E. Grinin, R.L. Carneiro, D.M. Bondarenko, N.N. Kradin and A.V. Korotayev (eds.). *The early state, its alternatives and analogues*. Moscow: URSS. 476-500.
40. ROGERS, J.D., E. ULAMBAYAR & M. GALLON 2005. Urban centres and the emergence of empires in Eastern Inner Asia. *Antiquity* 79. 801-818.
41. BEMMANN, J., U. ERDENEBAT & E. POHL (eds.) 2010. *Mongolian-German Karakorum Expedition. Vol. 1: Excavations in the craftsman quarter at the main road* (Forschungen zur Archäologie Ausereuropäischer Kulturen 8). Wiesbaden: Reichert.
42. FRANKEN, C. 2015. Karakorum und Karabalgasun: Neue Forschungen zu zwei spätnomadischen Stadtsiedlungen in der Mongolei. *Antike Welt* 6/2015. 51-57.
43. AGEEVA, E. I. & G.I. PATSEVICH 1958. *Iz istorii osedlykh poselenij i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana* [On the history of settlements and towns of Southern Kazakhstan]. Trudy instituta istorii, arkheologii i etnografii Akademii nauk KazSSR 5. Alma-Ata.
44. BELENITSKIĬ, A. M., I.B. BENTOVICH & O.G. BOL'SHAKOV 1973. *Srednevekovyj gorod Srednei Asii* [The medieval town of Central Asia]. Leningrad.
45. BAJPAKOV, K. M. 1986. *Srednevekovaya gorodskaya kultura Yuzhnogo Kazakhstana i Semirech'ya* [Medieval urban culture of South Kazakhstan and Semirech'e]. Alma-Ata.
46. MASSON, V.M. 1989. *Pervye tsivilizatsii* [The first civilizations]. Leningrad.
47. URBAN AND NOMADIC SOCIETIES 2004. *Urban and Nomadic Societies in Central Asia: History and Challenges. Proceedings of the international conference*. Almaty.
48. HODGES, R. 1982. *Dark Age economics*. London: Duckworth.
49. HODGES, R. 2000. *Towns and trade in the age of Charlemagne*. London: Duckworth.
50. ASTILL, G. 1985. Archaeology, economics and Early Medieval Europe. *Oxford J. of Archaeol.* 4. 215-231.
51. CLARKE, H.B. & A. SIMMS (eds.) 1985. *The comparative history of urban origins in non-Roman Europe* (British Archaeological Reports, S255). Oxford.
52. HILL, D. & R. COWIE (eds.) 2001. *Wics: the early mediaeval trading centres of northern Europe* (Sheffield Archaeological Monograph 14). Sheffield.
53. STAECKER, J. 2000. The mission of the Triangle: The Christianisation of the Saxons, West Slavs and Danes in a comparative analysis. *Archaeol. Review from Cambridge* 17:2. 99-116.
54. STAECKER, J. 2004. Die Europäisierung des Ostseeraumes. In: J. Staecker (ed.). *The European Frontier: Clashes and Compromises in the Middle Ages*. Lund. 3-10.
55. RANDSBORG, K. 1980. *The Viking Age in Denmark*. London.
56. FRANKLIN, S. & J. SHEPARD 1996. *The emergence of Rus, 750-1200*. London: Longman.

57. YOFFEE, N. 2009. Making ancient cities plausible. *Reviews in Anthropology* 38. 264-289.
58. SMITH, M.E. 2011. Empirical urban theory for archaeologists. *Journal of Archaeological Method and Theory* 18. 167-192.
59. JENNINGS, J. & T. EARLE 2016. Urbanization, state formation, and cooperation: a reappraisal. *Current Anthropology* 57:4. 474-493.

СОЛТУСТІК ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ УРБАНИЗАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУЫ: ЖАНКЕНТ ЖОБАСЫ

Г.ХАРКЕ¹, Нопогар ортағасырлық археология кафедрасының профессоры
И. А.АРЖАНЦЕВА², тарих ғылымдарының кандидаты,
Ә.Ә.ТӘЖЕКЕЕВ³, тарих ғылымдарының кандидаты,

¹Тюбинген университеті, Германия,

²Ресей Ғылым академиясы, Ресей Федерациясы, Этнология және антропология институты

³ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа

Урбанизация және мемлекеттіліктің қалыптасуы Византиядан Қытайға дейінгі Еуразия өркениетінің солтүстік шеткі аймақтарындағы ерте дәуірлерде қоғамдардың екі іргелі трансформациясы болған болуы мүмкін. Жанкенттегі біздің жобамыз климаттың өзгеруіне және Арал теңізінің шығысындағы көшпелі мемлекет қалыптастыру контекстінде сауда формаларын өзгертуге жауап ретінде ерте ортағасырлық қаланың шығу тарихын зерттейді. Қазіргі халықаралық форматта жоба 2011 жылдан бері Қызылорда (Қазақстан), Тюбинген (Германия) университетімен және Ресей ғылым академиясымен (Мәскеу) бірлесе отырып жүзеге асырылуда. Қазіргі уақытта біз бірлескен далалық жұмысымыздың және ғылыми жобаның келесі үш жылға (2018-2020 жж.) жоспарларын әзірлеудеміз.

Кілт сөздер: Жанкент, көшпелі мемлекет, ортағасырлық қала, далалық жұмыстар

УРБАНИЗАЦИЯ И СТАНОВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВА НА СЕВЕРНОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ: ПРОЕКТ ДЖАНКЕНТ

Г.ХАРКЕ¹, профессор кафедры Нопогар средневековой археологии
И.А.АРЖАНЦЕВА², кандидат исторических наук
А.А.ТАЖЕКЕЕВ³, кандидат исторических наук

¹ Университет Тюбингена, Германия,

² Институт этнологии и антропологии Российской академии наук, Российская Федерация,

³ Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, Республика Казахстан

Резюме

Урбанизация и государственное образование были, вероятно, двумя наиболее фундаментальными преобразованиями ранневековых обществ на северной периферии евразийских цивилизаций из Византии в Китай. Наш проект в Джанкенте исследует истоки раннего средневекового города в ответ на изменение климата и изменение торговых моделей в контексте формирования кочевого государства к востоку от Аральского моря. В своем нынешнем международном формате проект ведется с 2011 года в сотрудничестве с Кызылординским государственным университетом имени Коркыт Ата (Казахстан), Тюбингенским университетом (Германия) и Российской академией наук (Россия). В настоящее время разрабатываются планы совместных полевых работ и исследовательского проекта на следующие три года (2018-2020).

Ключевые слова: Джанкент, кочевое государство, средневековый город, полевые работы.

МАЗМҰНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ, ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ		
1.	<i>Байжанова Б.К., Бимагамбетова Г.А.</i> Адаптация высокопродуктивных сортов бахчевых культур зарубежной селекции для почвенно-климатических условиях Кызылординской области	5
2.	<i>Бегалиев Қ.Б., Өмірзақов С.Б., Тоқтамысов Ә.М., Жанұзақов М.М., Байжанова Б.Қ.</i> Қауын мен қарбызды қайта өңдеу технологиялары	9
3.	<i>Газизов А.С., Смолочкин А.В., Аникина Е.А., Ваганова Л.И., Садыкова Ю.М., Бурилов А.Р., Пудовик М.А.</i> Химия функционально замещенных α - γ -ацеталей	19
4.	<i>Dauitbaeva A.O., Tulegenova E.N., Kim V.</i> VPN in modern networks	28
5.	<i>Дүйсембеков Б.А., Динасилов А.С., Косанов С.У., Ниязбеков Ж.Б., Еремекбаев Б.У., Нурекеев А.Е.</i> К технологии использования стерильных насекомых против дынной мухи <i>Myiopardalis Pardalina Vigot</i>	34
6.	<i>Қанибайқызы Қ., Смаханова А.Қ.</i> IT саласы мен цифрлы технологияны қолдана отырып, математика саласында 1-ші ретті сызықтық дифференциалдық теңдеулерді Mathcad-та орындау	39
7.	<i>Таутенов И.А., Бекжанов С.Ж., Куздибаева А.М.</i> Құмай дақылдарының ботаника-биологиялық сипаттамасы және өсу ерекшеліктері	46
8.	<i>Таутенов И.А., Қаймолдаева Қ.А., Найманбай Д.М.</i> Күріш ауруларының алғы дақылға байланысты таралуы	52
9.	<i>Э.Н.Тulegenova, А.О.Дәуітбаева, А.А.Абилдаева</i> Клиент-серверлік жүйесі	58
10.	<i>Черткова Е.А., Дауренбеков К.К.</i> Управление проектами в университетах в области информационных и коммуникационных технологий	62
БІЛІМ, ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАРЫ СЕКЦИЯСЫ		
1.	<i>Алмауытова Ә.Б.</i> «Қорқыт Ата кітабындағы» топонимдердің лингвомәдени ерекшеліктері	67
2.	<i>Алмауытова Ә.Б.</i> Қазақ тіліндегі тұрмыстық атаулардың көркем мәтіндегі қолданысы («Қорқыт Ата кітабы» негізінде)	71
3.	<i>Аубакирова Қ.Қ.</i> Түркі-қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштер – этнолингвистикалық дерек ретінде	76
4.	<i>Баймаханова Ш.Ү.</i> Т.Ізтілеуұлы шығармаларының тілі: этномәдени қыры	83
5.	<i>Волкова Е.В.</i> Изменение мировоззренческих установок личности в современных условиях	88
6.	<i>Добротворская С.Г.</i> Духовно-нравственные аспекты здоровья студентов	92
7.	<i>D'hulster F., Lust G., Koroleva A., Vanrobaeys K.</i> HOWEST University of applied sciences anticipates the future by implementing modern educational approaches	96
8.	<i>Zhanbatyr A.</i> Traditional clothes of the Kazakhs: language of national culture	101
9.	<i>Жусупбекова Б.А.</i> Мұстафа Шоқайдың ғылыми мұрасы	110
10.	<i>Игенбаева Р.Т., Абдрахманов Е.А.</i> Определение связей воображения и действительности в художественном творчестве	115
11.	<i>Игенбаева Р.Т., Дүкенбай С.Б.</i> Ислами әдептің (ахлақ) жастар тәрбиесіндегі тағылымдық маңызы	120

12.	<i>Kaliyev D.A., Shildebayeva L.K.</i> Mutually beneficial partnership: the program "Nurly Zhol - Path to the Future" in Kazakhstan and the strategy "One Belt, One Way" in China.	125
13.	<i>Камишева Г.А.</i> Араб әдебиетінің классигі	130
14.	<i>Карганольцева Н.А.</i> Взаимодействие общего, дополнительного и профессионального образования в пространстве университетского округа	135
15.	<i>Талапбаева Г.Е., Шильманова А.М., Ерниязова Ж.Н.</i> Қызылорда облысындағы кәсіпорындардың инвестициялық тартымдылығына әсер ететін факторлар	140
16.	<i>Togys M.D., Smailova Zh.Zh.</i> Pedagogical conditions for optimization of professional training of the future teacher of technology	147
17.	<i>Härke H., Arzhantseva I.A., Tazhekeev A.A.</i> Urbanization and state formation on the Northern Silk Road: the Dzhankent project	152

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің ХАБАРШЫСЫ

1999 жылғы наурыздан бастап шығады

Издается с марта 1999 года

Жылына екі рет шығады

Издается два раза в год

Редакция мекен-жайы:
120014,
Қызылорда қаласы,
Әйтеке би көшесі, 29»А»
Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда
мемлекеттік университеті

Телефон: (7242) 26-17-95

факс: 26-27-14

E-mail: ksu@korkyt.kz
<http://korkyt.kz/vestnik>

Адрес редакции:
120014,
город Кызылорда,
ул.Айтеке би, 29 «А»,
Кызылординский
государственный университет
им. Коркыт Ата

Құрылтайшысы: Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Учредитель: Кызылординский государственный университет им. Коркыт Ата

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігі
берген 450-Ж бұқаралық ақпарат құралын есепке алу куәлігі, 29 қазан, 1998 ж.

Жауапты редакторы:

Қ.Ә.Омаров

Техникалық редакторы:

С.А.Күлманова

Корректоры:

Қ.Жұмабаева

Теруге 20.11.2018 ж. жіберілді. Басуға 11.12.2018 ж. қол қойылды.
Форматы 60x84 1/8. Көлемі 15,25 шартты баспа табақ. Индекс 76077. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс 115. Бағасы келісім бойынша.

Сдано в набор 20.11.2018 г. Подписано в печать 11.12.2018 г.
Формат 60x84 1/8. Объем 15,25 усл.п.л. Индекс 76077. Тираж 300 экз. Заказ 115. Цена договорная.

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.

«ХАБАРШЫДА» жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

*«Ұшқын» ЖШС баспаханасында басып шығарылды.
120014, Қызылорда қаласы, Торайғыров көшесі, 115.*